

2

Demografie

rok 2012

ročník 54

revue pro výzkum
populačního vývoje

Roman Kurkin – Luděk Šídlo

Vývoj rozdílů úhrnné plodnosti ve státech a regionech západní části Evropské unie v letech 1991–2008

Martin Kreidl – Martina Štípková

Výskyt a načasování nesezdaných soužití v současné ČR

Šárka Šustová

Vliv HIV/AIDS na porodnost a plodnost v Jižní Africe

Libor Šebestík

Tabulky života jako nástroj analýzy průchodu žáků středním stupněm vzdělávání

ČLÁNKY | ARTICLES

- 109 Roman Kurkin – Luděk Šídlo**
Vývoj rozdílů úhrnné plodnosti ve státech a regionech západní části Evropské unie v letech 1991–2008
International and Regional Differentiation of Fertility Over Time in the Western Part of the European Union between 1991 and 2008
- 120 Martin Kreidl – Martina Štípková**
Výskyt a načasování nesezdaných soužití v současné ČR
The Prevalence, Incidence, and Timing of Unmarried Cohabitation in the Czech Republic
- 138 Šárka Šustová**
Vliv HIV/AIDS na porodnost a plodnost v Jižní Africe
The Impact of HIV/AIDS on Natality and Fertility in South Africa
- 152 Libor Šebestík**
Tabulky života jako nástroj analýzy průchodu žáků středním stupněm vzdělávání
Life Tables as a Tool for Analysing the Flow of Students through Secondary Education

SČÍTÁNÍ LIDU | POPULATION CENSUS

- 162 Robert Šanda**
Sčítání založené na registrech – vytoužený cíl, nebo nutný kompromis?
Population Censuses Based on Registers – the Desired Goal or a Necessary Compromise?

RECENZE | BOOK REVIEWS

- 166 Michaela Kleňhová**
Diverzita a diverzifikace v základním vzdělávání
Diversity and Diversification in Basic Education
- 168 Zdeněk Pavlík**
Přistěhovalectví do Dánska
Immigration to Denmark

ZPRÁVY | REPORTS

- 170** Z České demografické společnosti
From the Czech Demographic Society
- 171** „Sečetl Bůh svůj lid?“ – veřejná diskuse k výsledkům SLDB 2011 týkající se náboženství
'God Has Summed Up His People?' – A Public Debate on the Results of the 2011 Census on Religion
- 172** XI. mezinárodní senátní konference o rodinné politice
XI. Senate International Conference on Family Policy
- 174** Přednáška Population ageing and its problems
Lecture of Population Ageing and Its Problems
- 175** Antonín Boháč – 130. výročí narození
The 130th Anniversary of the Birth of Antonín Boháč

PŘEHLEDY | DIGEST

- 181 Marcela Petrová Kafková – Lucie Galčanová**
Stárnutí městských populací a senioři
The Elderly and the Ageing of Urban Populations
- 195 Miroslav Šimek – Terezie Štyglerová**
Perspektiva stárnutí populace České republiky
The Outlook on Population Ageing in the Czech Republic

BIBLIOGRAFIE | BIBLIOGRAPHY

Názory autorů se nemusí vždy shodovat se stanovisky redakční rady.

The opinions of the authors may not always coincide with those of the editorial board

Demografie je recenzovaný odborný časopis.

Journal Demografie is a peer-reviewed journal.

VÝVOJ ROZDÍLŮ ÚHRNNÉ PLODNOSTI VE STÁTECH A REGIONECH ZÁPADNÍ ČÁSTI EVROPSKÉ UNIE V LETECH 1991–2008¹⁾

Roman Kurkin – Luděk Šídlo

INTERNATIONAL AND REGIONAL DIFFERENTIATION OF FERTILITY OVER TIME IN THE WESTERN PART OF THE EUROPEAN UNION BETWEEN 1991 AND 2008

This paper examines the differences between total fertility rates in the countries and regions in the western part of the European Union. It focuses mainly on an analysis and evaluation of the international and regional differentiation of total fertility rates in the context of convergence and divergence trends using statistical and cartographic methods. The findings did not confirm the hypothesis of a converging total fertility rate, but they support the assumption of the spatial stability of fertility. At the same time the impact of the 'state effect' on the regional differentiation of fertility has increased.

Keywords: fertility rate, international differentiation of fertility, regional differentiation of fertility, fertility trends in Europe, European Union

Demografie, 2012, 54: 109–119

Mezistátní a regionální rozdíly v úrovni plodnosti jsou v současnosti mnohem méně výrazné než před zhruba půl stoletím, kdy v některých státech současná Evropská unie teprve končila demografická revoluce. Pozornost demografů se obrátila spíše na rozvojové země, kde stále ještě probíhá prostorově diferencovaná demografická revoluce, což umožňuje ověřovat její univerzální platnost (Boyle, 2003). Vyspělé země s relativně stabilním reprodukčním režimem nízkých intenzit plodnosti a úmrtnosti přesto stále nabízejí prostor pro studium prostorové variability zejména v souvislosti s poklesem plodnosti pod záchovnou hodnotu od 60. let 20. století. Jako modelové

prostředí může sloužit Evropa, kde stále existují poměrně značné rozdíly v reprodukčním chování mezi jednotlivými oblastmi. Z důvodu časově odlišného průběhu změn reprodukčního chování je nutné oddělit západní a východní část Evropské unie, přičemž tento článek se bude zabývat západní částí. Rozdělení vychází z bývalého geopolitického členění na Západ a Východ. Sledované období 1991–2008 je dostatečně dlouhé pro studium regionální diferenciace plodnosti a ověření platnosti dlouhodobých trendů konvergence či divergence. Stejně jako u příspěvku, který analyzoval situaci ve východní části EU (Kurkin – Šídlo, 2012), se analýza zaměřuje nejprve na regionální (většinou

1) Článek vznikl v rámci výzkumného záměru „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“ (MSM 0021620831).

regiony NUTS 2) a poté až na státní úroveň, protože se mimo jiné snaží vysvětlit regionální rozdíly pomocí mezistátních diferencí, respektive pomocí vlivu „státního efektu“, tzn. vlivu příslušnosti regionu ke státu.

VSTUPNÍ HYPOTÉZY

Jestliže evropské státy budou nabývat podobné ekonomické a sociální struktury, dá se podle *Colemana* (2002) očekávat také konvergence demografických charakteristik evropských států. V zemích západní části Evropské unie existuje předpoklad takové konvergence z důvodu tržní i institucionální integrace, která umožňuje koordinovat regionální, národní a evropské aktivity a politiky s cílem dosažení větší soudržnosti (*Tomeš*, 2001). Prostředím pro deklaraci a naplňování takových cílů je členství v Evropské unii. V odborné literatuře sice převažuje názor, že dochází k socioekonomické konvergenci bývalého západního bloku, ale i zde existují studie, které tomu oponují a zdůrazňují rozdíly v národní politické kultuře (*Coleman*, 2002). Navíc je otázkou, zda socioekonomická konvergence skutečně povede i k nižší variabilitě intenzit plodnosti. U různých vzdělanostních, příjmových a zaměstnanostních charakteristik se sice předpokládá jejich vliv na reprodukční chování populace, nicméně v posledních letech jsou zdůrazňovány sociokulturní charakteristiky, zejména hodnotové orientace, které mívají hlubší kořeny (*de Beer – Deerenberg*, 2007; *Kurkin*, 2010; *Šídlo*, 2008). Pokles míry variability plodnosti lze očekávat také v souvislosti s teorií druhého demografického přechodu, který je svými zastánci považován za univerzální, nevyhnutelný a s určitým časovým odstupem by jím měly projít všechny země. Druhý demografický přechod souvisí se změnou výše zmíněné hodnotové orientace a s nárůstem individualismu, jehož důsledkem je pokles intenzity plodnosti (zejména manželské) a růst průměrného věku matky při narození dítěte, který je obzvláště významný u dětí prvního pořadí (*van de Kaa*, 2002). Univerzálnost druhého demografického přechodu však někteří autoři napadají i v prostředí bývalého Západu. Podle nich nelze v blízké ani střední budoucnosti očekávat mezistátní či regionální konvergenci reprodukčního chování (*Billari – Kohler*, 2000). Na základě převládajícího názoru z odborné

literatury lze stanovit následující hypotézu „A“, která má oporu v socioekonomické konvergenci a teorii druhého demografického přechodu:

Vývoj diferenciací úrovně plodnosti států a regionů západní části Evropské unie směřoval ve zkoumaném období let 1991–2008 ke konvergenci a prostorové vzorce plodnosti byly stabilní.

Variabilitu plodnosti v regionech lze vysvětlit spíše pomocí mezistátních než vnitrostátních rozdílů, protože hranice států západní části Evropské unie jsou důsledkem dlouhodobého historického a kulturního vývoje, který významně ovlivňuje reprodukční chování populace. Území jednotlivých zemí je navíc integrováno i politicky díky nejrůznějším rodinným a sociálním politikám, jež mají důsledky na formování demografických procesů. Lze proto stanovit druhou vstupní hypotézu „B“, která tvrdí, že:

Větší podíl variability plodnosti v regionech lze vysvětlit především rozdíly mezi státy západní části Evropské unie, zatímco vnitrostátní diference objasňují variabilitu pouze z menší části.

Při kladné verifikaci této hypotézy lze očekávat významnější pokles úrovně diferenciací v regionech až se snížením diferenciací mezi jednotlivými státy.

METODOLOGIE A DATOVÉ ZDROJE

K ověření obou hypotéz je zapotřebí analyzovat statistická data na dvou úrovních – na státní a na podrobnější regionální. Západní část Evropské unie se skládá z celkem 17 států (ze Spolkové republiky Německo se uvažují jen západní spolkové země). Tyto státy se dále člení na téměř dvě stě regionů. Pro účely analýzy byla vybrána regionální úroveň NUTS 2 v platném vymezení k 1. 1. 2008. Výběr územní klasifikace NUTS umožňuje získat dostatečné množství srovnatelných dat ve sledovaném období 1991–2008. Regiony NUTS by měly na každé úrovni dodržovat určitá populační kritéria z důvodu statistické srovnatelnosti, nicméně tato kritéria jsou vztažena k průměrným hodnotám za každý stát, proto jsou v praxi rozdíly mezi regiony na stejné úrovni poměrně podstatné. Například na úrovni NUTS 2 měl v roce 2008 nejméně obyvatel finský region Åland (27 tisíc obyvatel) a nejvíce francouzský Île de France (11 746 tisíc obyvatel)². Z dů-

2) Eurostat database, dostupné z: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>>.

vodu potlačení náhodných výkyvů byly v regionální analýze používány tříleté prosté aritmetické průměry, které zároveň stále poskytují dostatečný detail. Další nevýhodou klasifikace NUTS je fakt, že jsou složeny buď z administrativních jednotek, nebo vznikají jejich další agregací. Pro potřeby analýzy regionální diference by se více hodilo vymezit regiony na základě podobnosti v intenzitě plodnosti, což správné regiony většinou nemohou nabídnout, protože zahrnují například jak jádra, tak zázemí velkých měst s odlišným reprodukčním chováním. Bohužel je datová dostupnost údajů o plodnosti na regionální úrovni značně omezená a tak detailní vymezení regionů není z datové základny možné (Kurkin, 2010).

Výchozím ukazatelem pro výpočet ukazatelů diference jsou na regionální úrovni tříleté průměry úhrnné plodnosti (počítané přímo z hodnot úhrnných plodností pro jednotlivé roky) za oblasti NUTS 2. Pořídilo se získat zhruba 90 % potřebných dat a zbylá byla doplněna za použití dalších metod – agregováním regionů do NUTS 1, použitím údaje z dvou či jednoho roku ve tříletém období, nebo dopočtem živě narozených dětí či počtu matek podle věku na základě údajů z předchozích let. Nakonec se nepodařilo získat pouze údaje za Londýn v období 1994–1996 a za Západní Berlín. Na státní úrovni je situace okolo dostupnosti dat samozřejmě příznivější, a proto jsou zde použity jednoleté údaje o úhrnné plodnosti za všechny státy po celé sledované období 1991–2008. Použité statistické metody vycházejí z potřeby potvrzení nebo vyvrácení

hypotéz. Nejprve jsou zhodnoceny základní charakteristiky variability, zejména variační koeficient, kterým lze sledovat vývoj diference v čase. Následně jsou zkonstruovány kartogramy, které jsou naškálovány podle indexu regionální diference³⁾, kde hodnotě 100 odpovídá vážený aritmetický průměr úhrnné plodnosti v každém období. Pro zachycení vývoje územního obrazu intenzit plodnosti je vypočítán Spearmanův koeficient pořadové korelace. Díky rozkladu rozptylu lze zjistit, zda jsou původcem větší variability v regionech spíše mezistátní nebo vnitrostátní rozdíly. Metoda rozkladu rozptylu i konstrukce kartogramů je provedena pouze v regionální části analýzy.

VÝVOJ REGIONÁLNÍ DIFERENCIACE ÚROVNĚ ÚHRNNÉ PLODNOSTI V ZÁPADNÍ ČÁSTI EVROPSKÉ UNIE NA ÚROVNI NUTS 2

Hodnoty jednotlivých ukazatelů regionální diference v západní části Evropské unie (tab. 1) prokazují stabilitu reprodukčního chování ve sledovaném období mezi roky 1991–2008. Vážený aritmetický průměr úhrnné plodnosti u souboru téměř dvou set regionů NUTS 2 nejprve poklesl z 1,54 dítěte v období 1991–1993 na 1,48 v letech 1994–1996. Poté ovšem následoval nárůst „až“ na hodnotu 1,61 dítěte v posledním sledovaném období. Region s maximální hodnotou úhrnné plodnosti nikdy neklesl pod hranici dvou dětí

Tab. 1: Vývoj ukazatelů regionální diference úrovně úhrnné plodnosti v západní části Evropské unie, NUTS 2, 1991–2008 | Indicators of regional differentiation of the total fertility rate in the western part of the European Union, 1991–2008

Ukazatel	1991–1993	1994–1996	1997–1999	2000–2002	2003–2005	2006–2008
Počet regionů	189	188	189	189	189	189
Aritmetický průměr *	1,54	1,48	1,49	1,51	1,55	1,61
Maximální hodnota	2,30	2,08	2,04	2,08	2,18	2,24
Minimální hodnota	0,93	0,83	0,82	0,87	0,93	0,99
Variační rozpětí	1,37	1,25	1,22	1,21	1,25	1,25
Směrodatná odchylka *	0,268	0,258	0,251	0,251	0,258	0,284
Variační koeficient * (v %)	17,4	17,5	16,9	16,6	16,6	17,6

Pozn.: * Jde o vážené ukazatele, kde vahou jsou počty obyvatel regionu.
 Pramen: (1, 3–4, 6–10); Vlastní výpočty.

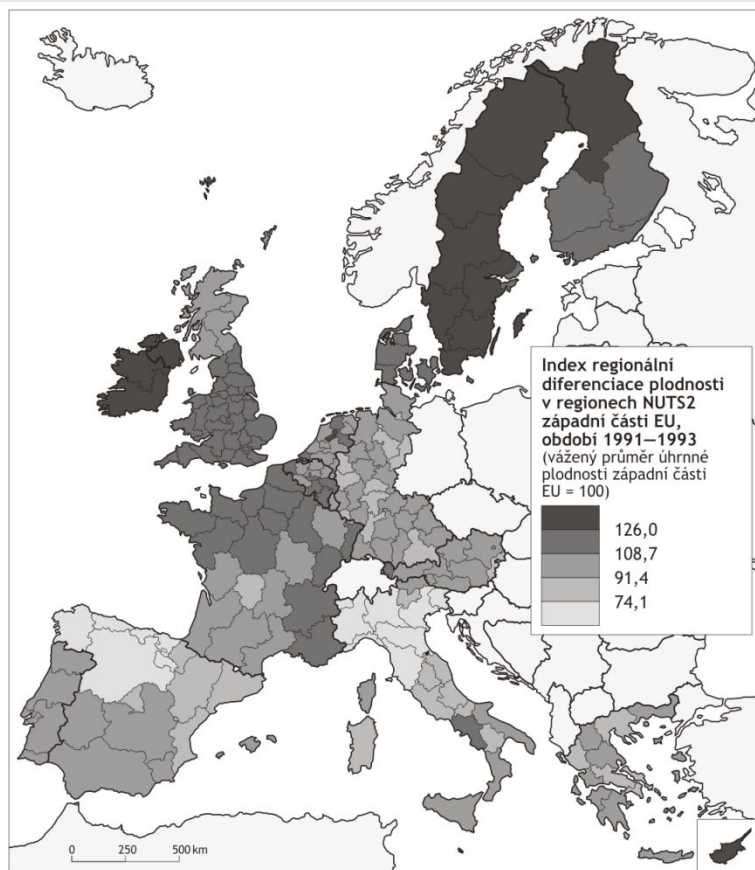
3) Index regionální diference = $\frac{\sum_{j=1}^n (UP_j * w_j)}{\sum_{j=1}^n w_j}$, kde j je region, UP hodnota úhrnné plodnosti a w počet obyvatel regionu.

na jednu ženu. V letech 1991–1993 jím byl španělský region „Ciudad Autónoma de Melilla“, v dalších obdobích potom finský region „Pohjois-Suomi“. Mezi deset regionů s nejvyšší intenzitou plodnosti patřily zejména oblasti z Belgie, Finska, Francie, Nizozemska, Spojeného království a Švédska. V celém sledovaném období vykazoval nejnižší hodnoty úhrnné plodnosti španělský region „Principado de Asturias“, kde úroveň plodnosti nikdy nepřekročila hladinu jednoho dítěte na ženu. Zejména mnohé další španělské, ale i italské regiony patřily k deseti s nejnižší úrovní úhrnné plodnosti. V čase vykazovaly regiony s nejnižší intenzitou

plodnosti vyšší stabilitu v pořadí, než jejich protějšky s nejvyšší intenzitou plodnosti.

Vysoké hodnoty variačního rozpětí dokládají existenci přetrvávajících výrazných regionálních rozdílů v úrovni úhrnné plodnosti, přesto zde lze pozorovat mírné sblížení. V období 1991–1993 činil rozdíl mezi maximální a minimální hodnotou 1,37 živě narozeného dítěte, během následujících let klesl až na 1,21 mezi roky 2000–2002 a v posledních dvou obdobích mírně narostl na 1,25. Ukazatel úrovně absolutní variability, směrodatná odchylka, zaznamenala obdobný vývoj jako variační rozpětí, když svých vrcholů

Kartogram 1: Index regionální diferenciace úrovně úhrnné plodnosti regionů NUTS 2 v západní části Evropské unie mezi roky 1991–1993 | Regional differentiation index of the total fertility rate in the NUTS 2 regions of the western part of the European Union, 1991–1993

Pozn.: V případě použití dat za regiony NUTS 1 se hodnota indexu přiřazuje všem jednotkám NUTS 2.

Index regionální diferenciace je 100, když se rovná váženému aritmetickému průměru úhrnné plodnosti západní části EU v daném období.

Pramen: (1, 3–4, 6–10); Vlastní výpočty a zpracování.

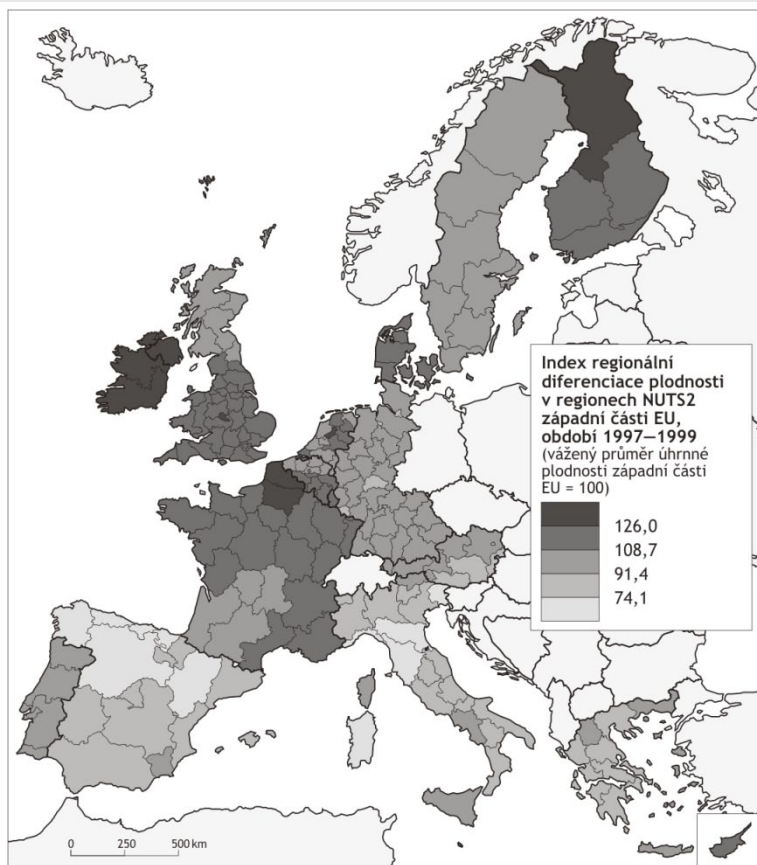
dosáhla v počátečním (0,268) a posledním sledovaném období (0,284). Naopak nejnižších hodnot (0,251) dosáhla v letech 1997–2002. Přibližně podobný vývoj opisovaly i hodnoty variačního koeficientu, ukazatele úrovně relativní variability, které byly nejvyšší v obdobích 1991–1993 (17,4 %), 1994–1996 (17,5 %) a 2006–2008 (17,6 %) a nejnižší mezi roky 2000–2005 (16,6 %). Úroveň regionální diferenciace tedy nevykazovala souvislý trend směrem k nižší variabilitě, proto nelze přijmout první část hypotézy „A“.

Vysoké regionální rozdíly je možné dobře sledovat také formou kartogramů 1–3. Jedná se především

o polaritu tvořenou na jedné straně regiony severovýchodních a ostrovních států, ke kterým se ke konci sledovaného období přidávají regiony Francie a Beneluxu, a na straně druhé regiony jihoevropských států včetně s Itálií a Španělskem. Stojí tak proti sobě oblasti, které vykazovaly či vykazují jak vyšší, tak i nižší úroveň plodnosti o více než 25 %, než je průměr za západní část Evropské unie, což značí poměrně významnou heterogenitu.

Zajímavé je také sledovat polaritu uvnitř jednotlivých států, kde se vytvářejí ucelené regiony s vyšší či nižší úrovní plodnosti. Jedná se především o Špa-

Kartogram 2: Index regionální diferenciace úrovně úhrnné plodnosti regionů NUTS 2 v západní části Evropské unie mezi roky 1997–1999 | Regional differentiation index of the total fertility rate in the NUTS 2 regions of the western part of the European Union, 1997–1999

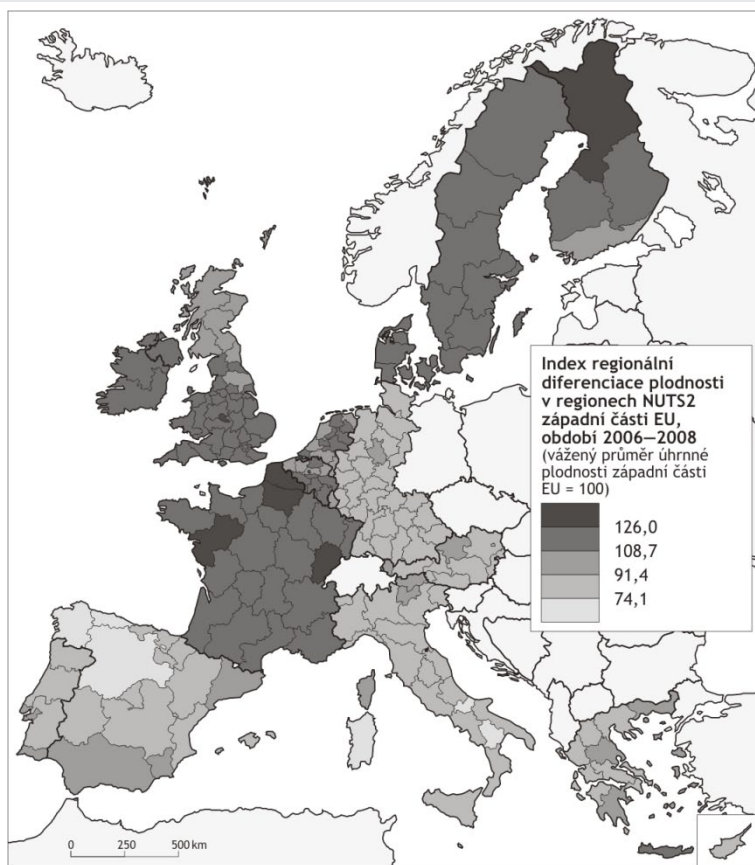

Pozn.: V případě použití dat za regiony NUTS 1 se hodnota indexu přiřazuje všem jednotkám NUTS 2.

Index regionální diferenciace je 100, když se rovná váženému aritmetickému průměru úhrnné plodnosti západní části EU v daném období.

Pramen: (1, 3–4, 6–10); Vlastní výpočty a zpracování.

Kartogram 3: Index regionální diferenciace úrovně úhrnné plodnosti regionů NUTS 2 v západní části Evropské unie mezi roky 2006–2008 | Regional differentiation index of the total fertility rate in the NUTS 2 regions of the western part of the European Union, 2006–2008

Pozn.: V případě použití dat za regiony NUTS 1 se hodnota indexu přiřazuje všem jednotkám NUTS 2.

Index regionální diferenciace je 100, když se rovná váženému aritmetickému průměru úhrnné plodnosti západní části EU v daném období.

Pramen: (1, 3–4, 6–10); Vlastní výpočty a zpracování.

nělsko a Itálii, kde zejména v první polovině sledovaného období byla zřejmá polarita mezi severem (nižší hodnoty) a jihem (vyšší), stejně tak můžeme u Spojeného království sledovat odlišné hodnoty jak pro regiony Anglie, tak regiony Skotska i Severního Irsku. Naopak poměrně homogenní se zdají být v tomto ohledu německé či rakouské regiony.

Z kartogramů 1–3 je však dobře patrné, že oblasti s vyšší a nižší úrovní plodnosti jsou více méně po celé sledované období neměnné. Tuto výraznou stabilitu

prostorových vzorců plodnosti v regionech západní části Evropské unie dokazují hodnoty Spearmanova korelačního koeficientu mezi jednotlivými obdobími (tab. 2). Úroveň koeficientu mezi nejbližšími obdobími, znázorněná v tabulce hodnotami pod hlavní diagonálou, vždy přesahovala hranici 0,9, což značí velmi silnou závislost. S rostoucím časovým rozdílem mezi obdobími sice úroveň koeficientu klesala, ale i mezi nejvzdálenějšími obdobími, které mezi sebou dělí 15 let, překonala hodnotu 0,8.

Tab. 2: Hodnoty Spearmanova korelačního koeficientu pořadí regionů NUTS 2 západní části Evropské unie podle úhrnné plodnosti | Spearman's correlation coefficients by total fertility rates in regions of the western part of the European Union

Období	1991–1993	1994–1996	1997–1999	2000–2002	2003–2005	2006–2008
1991–1993	1,000	0,963	0,881	0,825	0,849	0,822
1994–1996	0,963	1,000	0,945	0,885	0,888	0,854
1997–1999	0,881	0,945	1,000	0,956	0,923	0,861
2000–2002	0,825	0,885	0,956	1,000	0,964	0,899
2003–2005	0,849	0,888	0,923	0,964	1,000	0,966
2006–2008	0,822	0,854	0,861	0,899	0,966	1,000

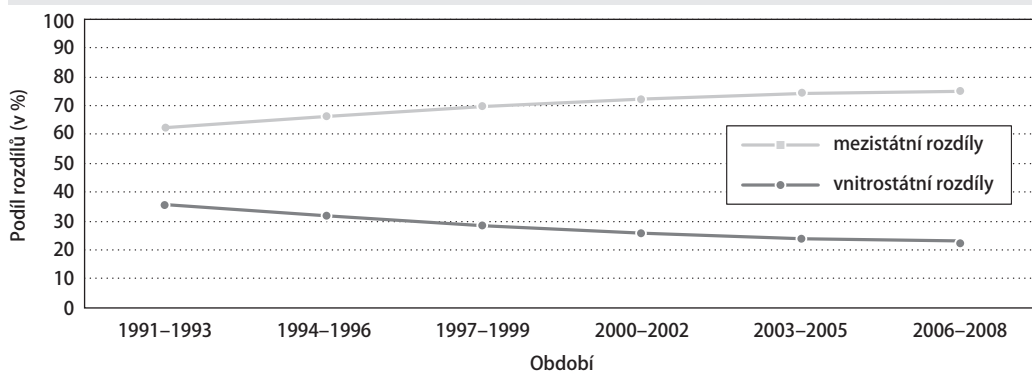
Pramen: (1, 3–4, 6–10); Vlastní výpočty.

VLIV STÁTNÍHO EFEKTU NA ÚROVEŇ ÚHRNNÉ PLODNOSTI V REGIONECH ZÁPADNÍ ČÁSTI EVROPSKÉ UNIE

Vysvětlit úroveň úhrnné plodnosti v regionech lze mimo jiné pomocí faktoru příslušnosti regionu ke státu, jde o tzv. “státní efekt” (viz úvodní část článku), jež se měří metodou rozkladu rozptylu. Ve všech sledovaných třiletých obdobích byly podíly mezistátních rozdílů⁴⁾ na celkové variabilitě vždy větší než u vnitrostátních⁵⁾ (graf 1). Tuto skutečnost lze interpretovat tak, že rozdíly v úrovni úhrnné

plodnosti mezi státy měly větší vliv na regionální diferenciaci než difference uvnitř států. V čase se navíc podíl mezistátních rozdílů zvyšoval na úkor vnitrostátních rozdílů. V prvním zkoumaném období mezi roky 1991–1993 dosahoval podíl mezistátních rozdílů 63,4 %, zatímco v letech 2006–2008 už 76,1 %. Stále více se proto homogenizovala úroveň úhrnné plodnosti uvnitř států západní části Evropské unie a vliv “státního efektu” tak rostl. Taková zjištění jsou konzistentní s hypotézou “B” definovanou v úvodní části a s výsledky studií jiných autorů (Duchêne, 2004).

Graf 1: Vývoj podílů mezistátních a vnitrostátních rozdílů na celkové variabilitě úrovně úhrnné plodnosti v regionech západní části Evropské unie, 1991–2008 (v %) | Share of international and national differences in the overall level of total fertility rate variability in regions of the western part of the European Union, 1991–2008 (in %)

Pozn.: Mezistátní a vnitrostátní rozdílů jsou měřeny pomocí rozkladu rozptylu jako součty čtverců odchylek od průměru. Do analýzy nejsou zahrnuty regiony, jež splývají se státní úrovní.

Pramen: (1, 3–4, 6–10); Vlastní výpočty.

4) Mezistátní rozdílů = $\sum_{i=1}^k (\overline{UP}_i - \overline{UP})^2$, kde i je stát a UP je hodnota úhrnné plodnosti.

5) Vnitrostátní rozdílů = $\sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^m (UP_{ij} - \overline{UP})^2$, kde i je stát, j je region a UP hodnota úhrnné plodnosti.

VÝVOJ MEZISTÁTNÍ DIFERENCIACE ÚROVNĚ ÚHRNNÉ PLODNOSTI V ZÁPADNÍ ČÁSTI EVROPSKÉ UNIE

Díky významnému vlivu „státního efektu“, který byl prokázán v předchozí části, nelze předpokládat snížení regionální variability plodnosti bez redukce na státní úrovni. Proto má své opodstatnění také analýza mezistátní diferenciace. I na této úrovni lze sledovat stabilitu reprodukčního chování v průběhu sledovaného období. Vážený aritmetický průměr úhrnné plodnosti za 17 států západní části Evropské unie nejprve poklesl z 1,57 dítěte v roce 1991 na hodnotu 1,44, na které zůstal po celé čtyři roky 1994–1998 (tab. 3). Poté následoval vzestup až na 1,60 dítěte na jednu ženu v roce 2008.

Mezi roky 1991–1996 dosahovaly nejvyšších hodnot úhrnné plodnosti dva ostrovní státy – Kypr a Malta. Maximální úroveň úhrnné plodnosti přesahovala dvě děti na jednu ženu. V následujících letech došlo

k mírnému poklesu maximální hodnoty, která byla způsobena poklesem úrovně plodnosti v těchto ostrovních státech. Zemí s nejvyšší intenzitou plodnosti se stalo Irsko, jež bylo doplňováno dalšími státy západní Evropy – Dánskem, Finskem, Francií, Spojeným královstvím či Švédskem. V celém období opisovala křivka maximální úhrnné plodnosti zhruba tvar písmene „U“, když nejprve poklesla z 2,41 dítěte na počátku období na 1,89 v roce 2000, pak opět mírně vzrostla na 2,10 v roce 2008. Podobně tomu bylo i u nejnižších hodnot úhrnné plodnosti, které se snížily z 1,30 v roce 1991 na 1,16 o pět let později, avšak vzápětí opět mírně narostly na 1,37 v roce 2008. Pořadí států s minimálními hodnotami plodnosti se ve zkoumaném období příliš neměnilo a větší fluktuace tak byly zaznamenány u zemí s maximálními hodnotami (obdobně tomu bylo i u regionální analýzy). Jihoevropské země Itálie, Recko a Španělsko spolu se západními zeměmi SRN dosahovaly v období 1991–2008 nejnižších hodnot. Variační rozpětí se zúžilo z hodnot přesa-

Tab. 3: Vývoj ukazatelů mezistátní diferenciace úrovně úhrnné plodnosti v západní části Evropské unie, 1991–2008 | Indicators of the international differentiation of total fertility rates in the western part of the European Union, 1991–2008

Ukazatel	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Aritmetický průměr *	1,57	1,55	1,51	1,46	1,44	1,44
Maximální hodnota	2,41	2,32	2,48	2,24	2,17	2,03
Minimální hodnota	1,30	1,30	1,25	1,20	1,17	1,16
Variační rozpětí	1,11	1,02	1,23	1,04	1,00	0,87
Směrodatná odchylka *	0,304	0,302	0,299	0,297	0,284	0,277
Variační koeficient * (v %)	19,4	19,5	19,9	20,3	19,8	19,3
Ukazatel	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Aritmetický průměr *	1,44	1,44	1,45	1,49	1,48	1,50
Maximální hodnota	1,98	1,94	1,90	1,89	1,94	1,97
Minimální hodnota	1,18	1,16	1,19	1,23	1,24	1,26
Variační rozpětí	0,80	0,78	0,71	0,66	0,70	0,71
Směrodatná odchylka *	0,257	0,259	0,250	0,253	0,250	0,241
Variační koeficient * (v %)	17,8	18,0	17,2	17,0	16,9	16,1
Ukazatel	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Aritmetický průměr *	1,52	1,54	1,55	1,58	1,60	1,63
Maximální hodnota	1,96	1,94	1,92	1,98	2,01	2,10
Minimální hodnota	1,28	1,30	1,32	1,34	1,33	1,37
Variační rozpětí	0,68	0,64	0,60	0,64	0,68	0,73
Směrodatná odchylka *	0,240	0,240	0,246	0,267	0,259	0,261
Variační koeficient * (v %)	15,8	15,6	15,9	16,9	16,2	16,0

Pozn.: * Jde o vážené ukazatele, kde vahou jsou počty obyvatel států.

Pramen: (1–2, 4–5); Vlastní výpočty.

Tab. 4: Hodnoty Spearmanova korelačního koeficientu podle úrovně úhrnné plodnosti ve státech západní části Evropské unie, vybrané roky | Values of Spearman's correlation coefficient by total fertility rates in states of the western part of the European Union, selected years

Rok	1992	1995	1998	2001	2004	2007
1992	1,000	0,963	0,852	0,606	0,649	0,443
1995	0,963	1,000	0,907	0,706	0,721	0,481
1998	0,852	0,907	1,000	0,788	0,725	0,491
2001	0,606	0,706	0,788	1,000	0,935	0,758
2004	0,649	0,721	0,725	0,935	1,000	0,846
2007	0,443	0,481	0,491	0,758	0,846	1,000

Pramen: (1, 3–4, 7); Vlastní výpočty.

hujících jedno dítě na ženu až na 0,6 dítěte. Rozdíly mezi nejvyššími a nejmenšími hodnotami úhrnné plodnosti se tak výrazně snížily, přesto jsou stále velmi podstatné a nedá se předpokládat jejich brzká nivelizace.

Úroveň směrodatné odchylky nejprve v souladu s hypotézou „A“ klesala z hodnot okolo 0,30 na začátku devadesátých let na hodnotu 0,24 v roce 2003, poté se ale projevil nepatrný nárůst k úrovni zhruba 0,26 ke konci sledovaného období. Podobný vývoj zaznamenal i variační koeficient, jež se v první polovině devadesátých let pohyboval okolo 20 %, poté poklesl k téměř 15 % v roce 2004, ale vzápětí došlo k mírnému nárůstu. S pomocí vývoje ukazatelů mezistátní diferenciace lze tedy tvrdit, že úrovně úhrnné plodnosti ve státech západní části Evropské unie k sobě spíše konvergovaly, i když ke konci období lze sledovat nepatrné divergenční tendence. Obdobně jako u regionální analýzy, ani zde tedy nelze přijmout jednoznačný závěr o poklesu mezistátní variability úrovně úhrnné plodnosti. V případě analýzy diferenciace na státní úrovni se očekává, že hodnoty variačního koeficientu by měly dosahovat nižších hodnot než u regionální diferenciace, protože jde o územně vyšší jednotky. Prakticky po celé zkoumané období však vykazovaly podobnou úroveň jako v případě regionů, což svědčí o poměrně vysoké míře mezistátní diferenciace.

Ve prospěch hypotézy o stabilitě prostorových vzorců plodnosti i ve státech západní části Evropské unie vypovídají hodnoty Spearmanova koeficientu pořadové korelace podle úrovně úhrnné plodnosti, které jsou vypočítány pro vybrané dvojice let ze sledovaného období (tab. 4). Žádná hodnota pořadového

koeficientu mezi dvěma nejbližšími vybranými roky neklesla pod 0,7 (čísla pod hlavní diagonálou) a i mezi nejbližšími roky překonala hranici 0,4. Nejnižší hodnotu (0,788) mezi dvěma sousedními roky (1998 a 2001) můžeme připsat propadu v pořadí (poklesu úrovně plodnosti) u Kypru a Malty a naopak postupem (zvýšením úrovně plodnosti) Belgie a Nizozemska.

ZÁVĚR

Článek se snažil pomocí různých analytických metod sledovat konvergenční a divergenční trendy úrovně plodnosti pomocí ukazatele úhrnné plodnosti a sledovat prostorové vzorce tohoto ukazatele, a to jak na mezistátní, tak vnitrostátní úrovni. Oproti předpokladům se nepotvrdila platnost části vstupní hypotézy „A“, která tvrdila, že ve sledovaném období docházelo ke konvergenci intenzit plodnosti. Na regionální úrovni (NUTS 2) ani na státní úrovni nebyl nalezen jednoznačný trend přibližování či oddalování úrovně úhrnné plodnosti. Naopak další část hypotézy „A“, jež předpokládala, že územní obraz plodnosti je v západní části Evropské unie stabilní, byla poměrně jednoznačně potvrzena. Na základě rozkladu rozptylu lze také potvrdit platnost hypotézy „B“, podle ní lze větší podíl regionální variability vysvětlit pomocí mezistátních rozdílů. Vnitrostátní diference se na variabilitě podílí pouze z menší části. Podíl mezistátních rozdílů se zvyšoval po celé sledované období a vliv determinantu „státního efektu“ tak rostl. Míra regionální diferenciace úrovně plodnosti v Evropě se proto výrazně nesníží, pokud se nezmenší mezistátní rozdíly.

Obdobná analýza jako za západní část byla provedena i za východní část Evropské unie (Kurkin – Šídlo, 2012). V ní se ukázalo, že ve stejném období 1991–2008 došlo k výrazné konvergenci intenzit plodnosti na regionální i státní úrovni díky obecnému poklesu intenzit plodnosti. Tento trend pak zastínil výrazné změny prostorového obrazu plodnosti. Na rozdíl od západní části Evropské unie nebylo reprodukční chování příliš stabilní a docházelo k jeho výrazné proměně.

Na závěr se lze kriticky vyjádřit k dostupnosti datových zdrojů na regionální úrovni. Sociodemografické, sociokulturní ani socioekonomické ukazatele nejsou bohužel dostupné v potřebném detailu a územní komplexitě, což omezuje možnosti budoucích studií na toto téma. Harmonizace statistik členských zemí na úrovni NUTS sice probíhá, nicméně současný stav není zdaleka uspokojivý. Dostupnost dat je pak v delším časovém horizontu značně roztržitěná (Kurkin, 2010).

Literatura

- Beer, J. de – Deerenberg, I. 2007. An Explanatory Model for Projecting Regional Fertility Differences in the Netherlands. *Population Research and Policy Review*, 26, s. 511–528.
- Billari F. C. – Kohler, H.-P. 2000. The impact of union formation dynamics on first births in West Germany and Italy: are there signs of convergence? *MPIDR working paper* [online], 8, (cit. 9. 3. 2011). Dostupné z: <<http://www.demogr.mpg.de/Papers/Working/wp-2000-008.pdf>>.
- Boyle, P. 2003. Population geography: does geography matter in fertility research? *Progress in Human Geography*, 27, s. 615–626.
- Coleman, D. 2002. Population of the Industrial World – A Convergent Demographic Community? *International Journal of Population Geography*, 8, s. 319–344.
- Duchêne, J. – Gabadinho, A. – Willems, M. – Waner, P. 2004. Study of low fertility in the regions of the European Union: places, periods and causes. *Population and social conditions*, 2004(3), 85 s.
- Kurkin, R. 2010. Vývoj plodnosti ve státech a regionech Evropské unie po roce 1991. Praha, 2008. 108 s. Magisterská práce (Mgr). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.
- Kurkin, R. – Šídlo, L. 2012. Vývoj rozdílů úhrnné plodnosti ve státech a regionech východní části Evropské unie v letech 1991–2008. *Demografie*, 54(1), s. 4–13.
- Šídlo, L. 2008. Faktory ovlivňující regionální diferenciaci plodnosti v Česku na počátku 21. století. *Demografie*, 50(3), s. 186–198.
- van de Kaa, D. J. 2002. The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security. Tokyo, Japan, 29 January 2002.

Prameny dat

- 1) Eurostat database. <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>>.
- 2) Federal Statistical Office Germany. <<http://www.destatis.de>>.
- 3) Federal Statistical Office Germany, Genesis database. <<https://www.regionalstatistik.de>>.
- 4) National Statistics Office Malta. <<http://www.nso.gov.mt>>.
- 5) OECD Family database. <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html>.
- 6) Statistics Belgium – emailová korespondence.
- 7) Statistics Belgium. <<http://statbel.fgov.be/>>.
- 8) Statistical Office of the Republic of Slovenia – emailová korespondence.
- 9) Study of low fertility in the regions of the European Union: places, periods and causes.
- 10) UK National Statistics. <<http://www.statistics.gov.uk>>.

ROMAN KURKIN

je absolventem magisterského a studentem doktorského oboru demografie na Přírodovědecké Fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Magisterské studium zakončil úspěšnou obhajobou diplomové práce „Vývoj plodnosti ve státech a regionech Evropské unie po roce 1991“. V současnosti pracuje na Českém statistickém úřadě a podílí se na koordinaci a zpracování sčítání lidu, domů a bytů 2011.

LUDEK ŠÍDLO

je odborným asistentem na katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde působí od roku 2007. Od roku 2009 je členem Hlavního výboru České demografické společnosti. Ve své výzkumné činnosti se zabývá především aplikovanou demografií (dopady demografického stárnutí na vybrané oblasti veřejné sféry, zejména na oblast zdravotnictví) a regionální demografií (územní diferenciac plodnosti v České republice po roce 1990).

SUMMARY

This paper examines the international and regional differentiation of fertility in the western part of the European Union between 1991 and 2008. It also assesses the changing spatial picture of fertility and the impact of the 'state effect' on regional variability. The analysis includes 11 states and almost 200 mostly NUTS 2 regions. According to the literature, social-economic characteristics have converged within the European Union, which may lead to a convergence of fertility. Also, the influence of the second demographic tran-

sition should cause fertility differences to decrease. However, the finding did not confirm a convergence of total fertility rates. Variability indicators are relatively stable. Total fertility rates have not increased or decreased significantly. The spatial picture of fertility has not changed much. The high values of the Spearman coefficients and the constructed cartograms moreover confirm this. In the observed period, the state effect has increased. Regional differences in fertility will not decrease as long as the state effect remains strong.

VÝSKYT A NAČASOVÁNÍ NESEZDANÝCH SOUŽITÍ V SOUČASNÉ ČR¹⁾

Martin Kreidl – Martina Štípková

THE PREVALENCE, INCIDENCE, AND TIMING OF UNMARRIED COHABITATION IN THE CZECH REPUBLIC

The growing incidence of unmarried cohabitation has often been pointed out as one of the most remarkable changes in the behaviour of the Czech population. Surprisingly, there is only indirect or outdated empirical evidence documenting this claim. The authors estimate the prevalence and incidence of cohabitation using four relatively recent surveys. They also use survival analysis to show that, unlike marriage, people have not been postponing co-residential unions after 1989.

Keywords: marriage, cohabitation, co-residential unions, Czech Republic, population change

Demografie, 2012, 54: 120–137

NESEZDANÁ SOUŽITÍ V SOUČASNÉ ČESKÉ SPOLEČNOSTI

Mezi nejvýznamnější změny v reprodukčním chování české populace v posledních dvou dekadách patří – jak se shodne většina komentátorů – odkládání manželství a masivní rozšíření nových forem partnerství, zejména nesezdaných soužití (např. *Sobotka et al.*, 2008: 427–428). K podobnému vývoji došlo ve druhé polovině dvacátého století v celé řadě evropských i neevropských populací (srov. *Goldstein – Kenney*, 2001; *Kiernan*, 2002; *Seltzer*, 2003, 2004).

Jednotliví autoři se nicméně neshodnou v tom, jaké je přesně postavení a role nesezdaných soužití v příbuzenském systému a reprodukčním chování každé konkrétní společnosti. Jedním z důvodů této ambivalence je zřejmě heterogenita populace kohabituujících – různé páry se odlišují svými důvody, proč žijí v nesezdaném soužití (např. *Barlow – James*,

2003; *Manting*, 1996; *Casper – Sayer*, 2002; *Thomson – Colella*, 1992) – a zřejmě také institucionální (v sociologickém slova smyslu) neúplnost nesezdaných soužití (srov. *Nock*, 1995). Výrazná heterogenita je také patrná při pohledu na kohabitance v různých zemích – v některých zemích funguje kohabitanca spíše jako součást procesu namlouvání (a tedy jako předstupeň manželství), v jiných jde o alternativu k manželství a ještě v jiných zemích je kohabitanca od manželství nerozlišitelná (srov. např. *Heuveline – Timberlake*, 2004). Analýzy postojů mladých kohabituujících jedinců v ČR indikují, že je v ČR kohabitanca zřejmě nejtýpčtěji předstupněm k manželství a nejde o celoživotní strategii (srov. *Černá*, 2005; *Fialová a kol.*, 2000; po-manželská a po-rozvodová kohabitanca je obecně méně dobře dokumentována).

Z rostoucího věku při vstupu do manželství, klesající úrovně sňatečnosti a narůstajícího podílu mimomanželsky narozených dětí (srov. ČSÚ, 2010a) lze

1) Práce prvního autora na tomto textu byla finančně podpořena Výzkumným záměrem MŠMT (ev. číslo MSM0021622408), práce druhé autorky pak grantem Grantové agentury ČR (projekt č. 403/09/0038). Autoři by chtěli poděkovat všem recenzentům/recentkám za komentáře, které pomohly odstranit některé věcné a terminologické nepřesnosti v první verzi textu.

usuzovat, že četnost nesezdaných soužití v ČR narůstá. Zmíněné údaje jsou nicméně jen nepřímou indikací rozšíření nesezdaných soužití v populaci. Ne každý, kdo se nevdá/neožení, žije v nesezdaném soužití, protože mnoho mladých lidí žije jako tzv. **singles**, tedy osoby bez trvalého koresidenčního vztahu (Tomášek, 2006). Podobně ne každé dítě, které se narodí mimo manželství, bude vyrůstat v jedné domácnosti s oběma (nesezdanými) rodiči (srov. Hamplová, 2007).

O nesezdaných soužitích jako takových se, na rozdíl od manželství a narozených, žádné oficiální statistiky nevedou, proto jsou údaje o jejich výskytu v populaci méně pohodlně dostupné a méně spolehlivé. Na rozdíl od manželství také nemá nesezdané soužití jasnou, zákonem stanovenou definici, takže s jeho empirickou identifikací a měřením (např. v dotazníkových šetřeních) může být problém. Kohabitace je v odborné literatuře obvykle definována soužitím partnerů ve společné domácnosti a společným hospodařením (např. Vymětalová, 2000; Thorton et al., 2007). Empirická identifikace nesezdaných soužití je dále komplikována skutečností, že vznik samotného nesezdaného soužití je mnohdy nejasně ohraničený a samotní kohabituji nejsou často schopni přesně označit jeho začátek (srov. Manning – Smock, 2005).

V tomto textu chceme dokumentovat, jak se v ČR proměnily vzorce výskytu kohabitací a načasování vstupu do nich. Ptáme se zejména, zda v době, která byla charakterizována postupným odkládáním manželství, došlo všeobecně k odkládání všech forem koresidenčních svazků (a tedy i nesezdaných soužití). V analýze – mimo jiné – srovnáváme determinanty

vstupu do prvních nesezdaných svazků s determinantami přímého vstupu do prvních manželství.

ODHADY VÝSKYTU KOHABITACÍ ZE SLDB

Základním zdrojem populačních dat o kohabitaci je Sčítání lidu, domů a bytů (SLDB). Způsob, kterým byla nesezdaná soužití v cenzových datech až do roku 2001 identifikována, však vedl k podhodnocení jejich výskytu. Aby mohl být pár považován za žijící ve fiktivním manželství, museli mít oba partneři v době sčítání stejnou adresu trvalého bydliště a zároveň se prohlásit za druhá a družku²⁾. Lidé přitom nemuseli být ochotní označení „druh, družka“ deklarovat, případně se různé kategorie lidí mohly odlišovat svou ochotou toto označení použít. Podmínka společného trvalého bydliště partnerů nejspíše vedla k podhodnocení výskytu kohabitací zejména mezi mladými páry, které ještě neměly stabilní bydlení.

I přes zřejmá omezení jsou cenzová data cenným zdrojem informací o výskytu kohabitace v české společnosti. V pravidelně konaných sčítáních byly údaje o nesezdaných soužitích zjišťovány v letech 1930 a potom (po přestávce) od roku 1970 do současnosti. Údaje o výskytu „kohabitací“ (podle výše použité definice) v posledních třech sčítáních ukazuje tabulka 1. V roce 2001 byla zjištěna necelá tři procenta populace žijící v nesezdaném soužití. Ve sčítáních v roce 1980 a 1991 byl výskyt kohabitací jen nepatrně nižší než v roce 2001. Drobné snížení výskytu kohabitace mezi lety 1980 a 1991 můžeme pravděpodobně přičíst

Tab. 1: Podíl osob starších 15 let žijících v manželství, v nesezdaném soužití a mimo koresidenční partnerský vztah podle sčítání lidu | Percentage distribution of the population 15+ in marital unions, in cohabitations, and without a co-residential union in population censuses

	1980	1991	2001
Podíl žijících v manželství	72,6	69,5	55,3
Podíl žijících v kohabitaci	2,5	2,3	2,9
Podíl žijících bez partnera/ky	24,9	28,2	41,8
	100 %	100 %	100 %
N	7 166 800	7 328 400	8 575 198

2) V SLDB 2011 byla identifikace nesezdaných soužití změněna, takže se při soupisu osob již nepřihlíželo k trvalému bydlišti.

menší ochotě přihlásit se k nesezdanému soužití než k faktickému poklesu jeho výskytu (*Rychtaříková, 1994*). Pro srovnání tabulka uvádí také zastoupení osob žijících v manželství a bez partnera/ky. Podíl osob žijících v manželství se postupně snižuje a zastoupení těch, kteří nežijí s partnerem nebo partnerkou, se naopak dlouhodobě zvyšuje.

Až do raných 90. let bylo nejvíce kohabitujiících – identifikovaných metodikou SLDB – mezi osobami ve středním věku, tj. mezi těmi, kteří již mají zkušenost s manželstvím, a také mezi méně vzdělanými (*Rychtaříková, 1994*). Mezi posledními dvěma cenzy však výskyt nesezdaného soužití narostl u mladých a svobodných. Zastoupení kohabitujiících v rámci vzdělanostních skupin se příliš nezměnilo, jen se vysokoškoláci přiblížili středoškolákům (*Palonciová, 2004: 29–51*).

ODHADY VÝSKYTU KOHABITACÍ Z VÝBĚROVÝCH ŠETŘENÍ

Dalším zdrojem informací o výskytu nesezdaných soužití jsou výběrová šetření, která obvykle měří existenci kohabitace přímým dotazem na soužití s partnerem. Přehled těchto výzkumů provedených v 90. letech a jejich výsledků podávají *Tuček (1998: 13–14)* nebo *Fialová et al. (2000: 21–22)*. Publikace založené na těchto datech jsou naneštěstí často jen interní a tudíž málo známé a hůře dostupné.

Téma nesezdaných soužití je v publikovaných textech pojednáno především s ohledem na mladé lidi (do 30 let), případně pouze s ohledem na svobodné mladé osoby, ať už toto zaměření plyne z charakteru datového souboru nebo ne. *Vymětalová (2000: 100)* uvádí, že podle výzkumu Mladá generace 1997 (který byl založen na záměrném kvótním výběru) žilo v nesezdaných soužitích necelých 14 % svobodných ve věku 18–29 let. *Tuček (1998: 36)* na základě výzkumu Populační klima 1996 (ten rovněž používal záměrný kvótní výběr) zjistil, že ve věkové skupině 20–24 let žila v nesezdaném soužití 3 % mužů a 9 % žen a ve skupině 25–29 let tvoří podíl kohabitujiících 6 % pro muže a 7 % pro ženy. Podle výsledků výzkumu ISSP z roku

1994, což byl výzkum pracující se vzorkem vybraným pravděpodobnostním způsobem, mělo v době sběru dat mezi svobodnými ve věku 18–30 let zkušenost s kohabitací 31 % mužů a 24 % žen (*Tuček, 1998: 37*).

Informací o nesezdaných soužitích starších osob a těch, kteří již mají za sebou manželství, je mnohem méně. *Tuček* o výskytu kohabitace ve věkových skupinách nad 30 let bez přesnějších čísel uvádí, že se pohybuje kolem dvou až tří procent (*Tuček, 1998: 36*). *Benešová (2001)* s odvoláním na výzkum Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice z roku 1999 prezentuje složení kohabitujiících podle rodinného stavu a věku. Více než polovinu tvoří svobodní lidé a čtyřicet procent je rozvedených. Podle věku je necelá polovina kohabitujiících ve věku 18–29 let a další zhruba třetina ve věku 30–49 let. Novější studie o výskytu kohabitace nám nejsou známy.

DATA A ANALÝZA

K mapování výskytu nesezdaných soužití použijeme čtyři datové soubory. Ve všech datových souborech pracujeme se vzorkem respondentů ve věku 18 let a starších. Jedná se o výzkum ISSP Rodina a mění se gender role z roku 2002, výzkum Životní podmínky (EU-SILC) z roku 2005, českou vlnu European Social Survey (ESS) z roku 2008 a šetření CVVM Naše společnost z roku 2009. Datový soubor ISSP obsahuje odpovědi 1 289 respondentů vybraných stratifikovaným pravděpodobnostním výběrem³⁾. Šetření EU-SILC dotazovalo 10 333 respondentů starších 16 let vybraných dvoustupňovým náhodným výběrem. Soubor ESS byl vybrán stratifikovaným pravděpodobnostním výběrem a obsahuje 2 018 pozorování, z toho 1 955 ve věku 18+. Výzkum CVVM používal kvótní výběr a obsahuje 2 145 pozorování (jde o spojený datový soubor kontinuálního šetření CVVM ze září a října daného roku, které bylo doplněno o otázky zaměřené na životní dráhu).

V analýze sledujeme výskyt nesezdaných soužití zachycených v jednotlivých datových souborech. Poté se zaměříme na první korezidenční vztahy zachycené v datech CVVM a sledujeme jejich načasování pomo-

3) Výzkum obsahoval také nadvýběr 373 mladých lidí, se kterým v tomto textu nepracujeme. Odhady jsou tedy reprezentativní za celou dospělou populaci ČR v daném roce.

cí analýzy přežití (a následně srovnáme determinanty vstupu do prvních nesezdaných soužití s determinantami přímého vstupu – bez předchozí kohabitanace s tímž partnerem – do manželství). Dotazník se explicitně ptá, kdy respondent/ka poprvé začal/a žít s partnerem ve společné domácnosti, a umožňuje (pomocí druhého dotazu) rozlišit, zda byl první koresidenční vztah sezdaný (manželství), nebo nesezdaný (kohabitace), případně kdy přesně začal. Pomocí obecnější analýzy prvních koresidenčních svazků i specifické analýzy vstupu do nesezdaného soužití (coby prvních svazků) chceme ukázat, zda bylo období odkládání vstupu do manželství charakterizováno i odkládáním všech forem koresidenčních svazků, nebo zda se odklady prvních koresidenčních svazků netýkaly (pokud by platil tento závěr, bude z dat logicky vyplývat – a my to následně empiricky ověříme – že neodkládaná nesezdaná soužití postupně „zaplnují“ čas před vstupem do prvního manželství).

Při mapování výskytu kohabitanace se zaměřujeme na dva ukazatele: procento aktuálně kohabituujících a procento těch, kteří mají zkušenost s kohabitanací. Současné (v době výzkumu) nesezdané soužití bylo ve výzkumech ISSP 2002, ESS 2008 a CVVM 2009 měřeno dvěma otázkami – na formální rodinný stav a na soužití s partnerem/kou ve společné domácnosti. V šetření EU-SILC odvozujeme informaci o aktuálním nesezdaném soužití ze složení hospodářící domácnosti, ze vztahů jednotlivých členů k hlavě domácnosti a z jejich rodinného stavu. Nesezdané soužití není při popisu vztahu dotazované osoby k hlavě domácnosti odlišeno od manželství. Kohabitanace přesto můžeme poměrně přesně identifikovat podle rodinného stavu partnerů. Za kohabituující jsme označili ty páry, v nichž alespoň jeden člen nebyl formálně ženatý/vdaná. (Tato procedura může vést k podhodnocení výskytu kohabitanace v populaci, protože mohou kohabituovat dvě osoby, které obě formálně mají ještě jiného/ou manžela/ku, se kterým/ou nežijí. Nedomníváme se, že jde o příliš závažné zkreslení.)

Ve dvou datových souborech můžeme také určit zkušenost s kohabitanací. Data z výzkumu ISSP poskytují informace o současném partnerském vztahu a až dvou předchozích vztazích respondentů. U všech (až) tří vztahů se zjišťovalo, jestli byli partneři na počátku společného soužití sezdaní, a pokud nebyli, tak jestli vstoupili do manželství později. Z těchto údajů může-

me poměrně přesně odvodit zastoupení respondentů, kteří mají zkušenost s kohabitanací. Tento postup může vést k podhodnocení výskytu zkušenosti s kohabitanací v případech, kdy respondentův současný a dva předchozí vztahy byly přímá manželství, kterému ani v jednom případě nepředcházelo období nesezdaného soužití, a zároveň měl tento respondent ještě předtím nesezdaný koresidenční vztah, na který se už výzkum neptal. Domníváme se, že pravděpodobnost, že někdo z respondentů zažil takovou partnerskou historii, je relativně malá a zkreslení způsobené těmito případy není zásadní. Pokud se však takové zkreslení vyskytuje, šlo by o podhodnocení skutečné zkušenosti s kohabitanací. Informace o zkušenosti s kohabitanací je dostupná také ve výzkumu ESS. Jeho respondenti byli přímo dotázáni, jestli někdy v životě žili s partnerem nebo partnerkou bez uzavření manželství.

Na data CVVM aplikujeme – mimo jiné – analýzu přežití (blíže k metodě Allison, 1984; Blossfeld – Hemerle – Mayer, 1989), abychom vyřešili případné problémy s cenzorováním zprava. Analýzu přežití – v základní deskriptivní podobě tzv. Kaplan-Meierových křivek přežití – provádíme podle generace respondentů (desetileté intervaly založené na roku narození: do 1939, 1940–49, 1950–59, 1960–69, 1970–79, 1980–91), podle typu soužití, podle pohlaví a podle vzdělání (kategorie základní a nižší, vyučení, střední s maturitou a terciární). Prezентujeme i vícerozměrný model analýzy přežití s použitím shodných vysvětlujících proměnných (generace, pohlaví, vzdělání a případně jejich interakce). Vzhledem ke způsobu měření načasování (údaje jsou měřeny v letech, resp. údaj o přesném měsíci začátku vztahu obsahuje řadu chybějících hodnot), volíme metodu analýzy přežití v diskretním čase. V analýze pracujeme pouze s případy, kdy respondenti byli starší 18 let a uvedli všechny nezbytné informace ke konstrukci proměnných.

VÝSKYT NESEZDANÝCH SOUŽITÍ PODLE ISSP 2002, EU-SILC 2005, ESS 2008 A CVVM 2009

Tabulka 2 ukazuje podíl osob aktuálně žijících v nesezdaném soužití v populaci osmnáctiletých a starších podle našich čtyř datových souborů. Data ISSP, EU-SILC a ESS byla převážena tak, aby údaje adekvátně vyovídaly o populaci ČR ve věku 18 a více let. Vidíme,

Tab. 2: Podíl osob starších 18 let žijících v manželství, v nesezdaném soužití, mimo korezidenční partnerský vztah a se zkušeností nesezdaného soužití (95% intervaly spolehlivosti v závorkách) | Survey estimates of the distribution of the population 18+ in marital unions, in unmarried cohabitations, and without a co-residential union, and percentage who ever lived in an unmarried cohabitation

	ISSP 2002	EU-SILC 2005	ESS 2008	CVVM 2009
Podíl žijící v manželství	58,3 (± 2,8)	58,0 (± 1,1)	50,7 (± 2,2)	48,2 (± 2,2)
Podíl žijících v kohabitaci	6,0 (± 1,3)	6,1 (± 0,5)	5,2 (± 1,0)	12,7 (± 1,4)
Podíl žijících bez partnera/ky	35,7 (± 2,7)	35,9 (± 1,0)	44,0 (± 2,2)	39,1 (± 2,1)
	100 %	100 %	100 %	100 %
N	1 230	8 373	1 945	2 051
Podíl se zkušeností kohabitace	31,1 (± 0,2)	-	26,6 (± 0,1)	-
N	1 213	-	1 747	-

že výběrové šetření ISSP zachytilo v roce 2002 šesti-procentní zastoupení kohabituujících. To je přibližně dvojnásobný podíl v porovnání s cenzovými údaji z roku 2001 (data o výskytu kohabitace ze SLDB čerpáme z veřejně dostupných údajů, proto jsou vztažena k populaci osob patnáctiletých a starších). Zhruba stejný, tj. šestiprocentní, odhad výskytu kohabitace získáme z dat EU-SILC z roku 2005. O něco méně, přes pět procent kohabituujících, jsme zjistili v datech ESS z roku 2008. Podíl kohabituujících změřený mezi dospělými respondenty v roce 2009 v šetření CVVM je oproti ostatním údajům více než dvojnásobný a dosahuje téměř 13 %. Zdá se, že data CVVM mírně nadhodnocují výskyt nesezdaných soužití. Při interpretaci se proto přikláníme k umírněnějším odhadům výskytu kohabitace kolem 6 %. V dalších tabulkách

sice pro úplnost nadále uvádíme údaje založené na výzkumu CVVM, ale při interpretaci upřednostňujeme nižší hodnoty zjištěné v ostatních datových souborech.

Respondenti, kteří alespoň jednou zažili nesezdané soužití, tvoří podle výzkumu ISSP 2002 téměř třetinu populace. Odhad založený na datech ESS 2008 je o několik procentních bodů nižší, a sice 27 %.

Tabulky 3 až 5 ukazují podíly kohabituujících a osob se zkušeností s kohabitací podle pohlaví, věku a vzdělání. Muži a ženy se příliš neliší ani podle jedinců aktuálně kohabituujících, ani mírou zkušeností s kohabitacemi. V tabulce 3 jsou sice u jednotlivých výzkumů patrné drobné rozdíly, ale nejsou u všech zdrojů dat systematicky vychýlené ve prospěch vyšší míry kohabitace u jednoho pohlaví. Proto je přičítáme spíše výběrové chybě. Zajímavější je pohled

Tab. 3: Podíl kohabituujících a se zkušeností kohabitace podle pohlaví, osoby starší 18 let v daném roce
Percentage of people currently cohabiting and who have ever cohabited by sex, individuals aged 18+ in the given year

	Podíl kohabituujících				Podíl se zkušeností kohabitace	
	ISSP 2002	EU-SILC 2005	ESS 2008	CVVM 2009	ISSP 2002	ESS 2008
Ženy	6,6	5,9	4,2	11,4	31,6	26,3
Muži	5,4	6,3	6,4	13,9	30,6	26,9
Zdroj	ISSP 2002	EU-SILC 2005	ESS 2008	CVVM 2009	ISSP 2002	ESS 2008
N	1 230	8 373	1 945	2 051	1 213	1 747

Tab. 4: Podíl kohabituujících a se zkušeností kohabítace podle věku

Percentage of people currently cohabiting and who have ever cohabited by age

	Podíl kohabituujících				Podíl se zkušeností kohabítace	
18–25	9,5	9,2	8,9	12,8	19,7	11,2
26–35	11,0	10,2	13,4	20,9	50,7	42,5
36–45	4,6	7,1	3,7	13,1	37,6	36,2
46–55	6,2	5,4	4,1	12,5	31,1	26,1
56+	3,0	2,0	1,8	6,9	22,9	19,9
Zdroj	ISSP 2002	EU-SILC 2005	ESS 2008	CVVM 2009	ISSP 2002	ESS 2008
N	1 220	8 373	1 945	2 023	1 203	1 747

na výskyt kohabítace a zkušenost s ní podle věku. Největší podíl osob v nesezdaném soužití je podle všech výzkumů ve věkové skupině 26–35 let. Kolem deseti až třinácti procent osob v této věkové skupině aktuálně žije v nesezdaném soužití a až polovina z této věkové skupiny má s kohabitační zkušenost. I v nejmladší věkové skupině se výskyt kohabitační blíží hranici 10 %. Ve starších ročnících je podíl aktuálně kohabituujících nižší (a s věkem klesá), ale zkušenost s kohabitační je mezi nimi také značně rozšířená (tab. 4).

Z porovnání vzdělanostních skupin vyplývá, že s rostoucím vzděláním roste i zkušenost s nesezdaným soužitím. Tuto zkušenost má podle výzkumu ISSP 2002 více než 40 % vysokoškoláků, ale jen

zhruba čtvrtina osob se základním vzděláním. Poněkud nižší hodnoty vyplývají z výzkumu ESS 2008, ale i tato data indikují vyšší míru zkušeností s kohabitační u více vzdělaných.

Rozdíly v podílu aktuálně kohabituujících podle vzdělání nejsou tak výrazné, ale zdá se, že následují podobný vzorec. Podle EU-SILC 2005 aktuálně kohabituje 7 % vysokoškolsky vzdělaných osob a méně než 6 % osob s nižším než úplným středním vzděláním. Podobné, ale nižší hodnoty udává ESS 2008. Překvapivý je vysoký podíl kohabituujících u osob se základním vzděláním zjištěný v datech ISSP 2002. Protože se však u ostatních šetření nepotvrdil, považujeme toto vychýlení za důsledek nízkého počtu pozorování v této vzdělanostní skupině.

Tab. 5: Podíl kohabituujících a se zkušeností kohabítace podle vzdělání, osoby starší 18 let v daném roce

Percentage of people currently cohabiting and who have ever cohabited by education, individuals aged 18+ in given year

	Podíl kohabituujících				Podíl se zkušeností kohabítace	
Základní nebo nižší	9,6	5,4	3,7	13,1	25,8	15,0
Střední bez maturity	4,6	5,7	3,9	11,6	31,6	27,6
Střední s maturitou	4,8	6,6	6,9	12,2	30,7	27,5
Vysokoškolské/vyšší odborné	8,0	7,0	6,3	16,3	40,3	32,2
Zdroj	ISSP	EU-SILC	ESS	CVVM	ISSP	ESS
Rok	2002	2005	2008	2009	2002	2008
N	1 204	8 373	1 945	2 039	1 204	1 747

ANALÝZA NAČASOVÁNÍ VSTUPU DO PRVNÍCH KORESIDENČNÍCH SVAZKŮ

Kohabitanice bývá někdy v literatuře nazývána jako součást procesu, který nakonec vede k manželství – má jít o jakousi součást namlouvání (srov. *Seltzer*, 2000; *Smock*, 2000; *Thorton et al.*, 2007). Postupné zvyšování věku při vstupu do manželství, ke kterému došlo v západních zemích od šedesátých let minulého století a v ČR po roce 1989⁴⁾, může být jak výsledkem snahy o odkládání jakýchkoli partnerských svazků, tak pouze prodloužením doby námluv, tj. doby méně závazných a snáze zrušitelných forem partnerství, doby hledání toho správného partnera/partnerky (srov. *Oppenheimer*, 1988).

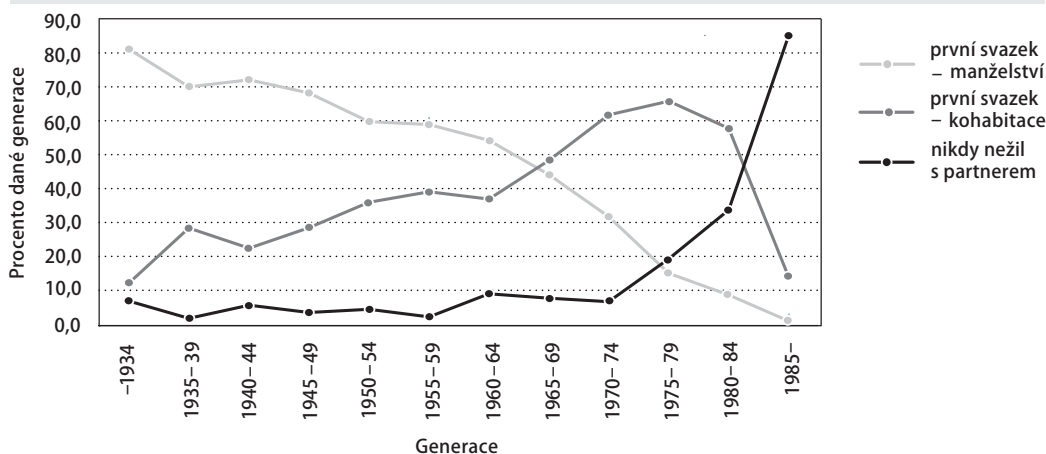
Proto je na místě se ptát, zda v současné ČR dochází k odkládání všech forem koresidenčního partnerství, nebo zda lidé odkládají pouze vstup do manželství a prodlužuje se tak doba, kterou tráví v nesezdaném soužití. Jistou evidenci o tomto jevu nám nabízí výzkum CVVM 2009, který se, mimo jiné, zaměřil i na první koresidenční svazky (data z tohoto zdroje používáme v celém zbývajícím textu článku; pracujeme

s celým původním souborem respondentů patnáctiletých a starších).

Jednoduchý pohled na to, jaké bylo zastoupení různých druhů prvních koresidenčních svazků (manželství a kohabitanice) v jednotlivých generacích (založených na roku narození) zachycuje graf 1. Jako kohabitanice zde počítáme jak předmanželské kohabitanice, tak nesezdaná soužití, po kterých manželství nenásledovalo. Vidíme, že u starších ročníků jednoznačně dominovalo přímé manželství bez předchozího nesezdaného soužití. Velká většina (70 až 80 %) lidí narozených do roku 1945 vstupovala přímo do manželství. Podle našich odhadů 10 až 28 % procent těchto generací jako první vztah volilo nesezdané soužití a 2 až 8 % uvádí, že nikdy nesdíleli společnou domácnost s partnerem (ať už v manželství nebo v kohabitanici).

V pozdějších generacích se zastoupení kohabitanic jako prvních typů soužití výrazně zvýšilo a podíl těch, kteří začali žít v partnerském soužití až po svatbě, se snížil. V generaci narozené v letech 1950–1954 vstoupilo přímo do manželství 59 % jedinců, kohabitanice volilo jako první typ soužití 36 % lidí a 5 % členů této generace uvádí, že nikdy nesdíleli společnou do-

Graf 1: Typ retrospektivně udávaného prvního partnerského vztahu podle generace, populace ČR ve věku 15 a více let v roce 2009 | Retrospectively reported type of first co-residential union by birth cohort, respondents 15 years and older, Czech Republic, 2009

Pozn.: Generace jsou definovány jako pětileté intervaly založené na roku narození.

Pramen: CVVM, výzkum Naše společnost, září + říjen 2009 (N = 2 125).

4) V České republice došlo od roku 1989 do současnosti (data z roku 2008) ke zvýšení věku při vstupu do prvního sňatku z 25 na 31 let u mužů a z 22 na 29 let u žen (ČSÚ, 2010a).

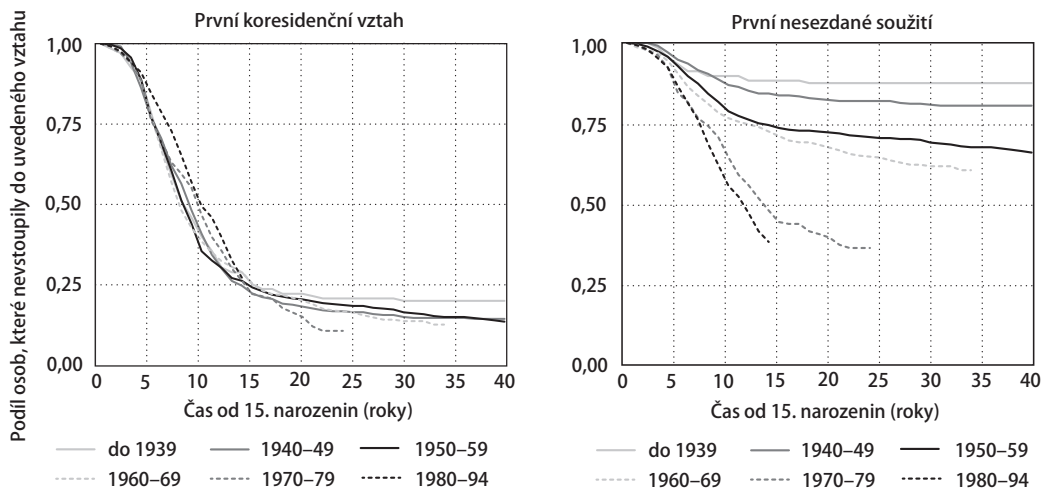
mácnost s partnerem (graf 1). Pro generaci s rokem narození 1970–1974, tedy v roce dotazování (2009) pozdní třicátníky, už je nesezdané soužití běžnějším typem prvního koresidenčního vztahu než manželství – kohabitaci jako první typ soužití uvádí 62 % z nich, zatímco přímo do manželství vstoupilo 32 % členů této generace (necelých 7 % uvádí, že zatím nikdy nežili s partnerem/partnerkou). Jedinci z generace narozené mezi roky 1975–1979 uvádějí kohabitaci jako první typ soužití v 66 % případů, přímý vstup do manželství uvádí 15 % z nich a ostatní (19 % celé generace) neměli do roku 2009 žádný koresidenční vztah. V nejmladších generacích prudce roste podíl těch, kteří nikdy nesdíleli společnou domácnost s partnerem, ale toto je zřetelně způsobeno cenzorováním zprava, tj. tím, že tito jedinci *ještě* neměli koresidenční vztah, ale mnozí z nich do něj v budoucnu vstoupí.

Problém cenzorování zprava (right-censoring) činí některé údaje z grafu 1 obtížně interpretovatelnými a proto pro další analýzu volíme metodu analýzy pře-

žití, která zachycuje, s jakou intenzitou lidé zažívají určitou událost (zde vstup do prvního koresidenčního svazku, první kohabitace) s postupujícím věkem. Jako vhodný základní nástroj, který shrnuje zkušenost s prvním partnerstvím, jsme zvolili jednoduché popisné Kaplan Meierovy křivky přežití, tj. křivky, které zachycují, jaký podíl lidí z dané skupiny (např. generace) až do daného časového bodu (věku) nezažil sledovanou událost, tj. vstup do prvního koresidenčního svazku/první kohabitace.

Graf 2 zachycuje Kaplan Meierovy křivky přežití (tj. podíly osob, které ještě nevstoupily do prvních koresidenčních svazků a do prvních nesezdaných koresidenčních svazků)⁵⁾ pro jednotlivé generace (graf měří čas v letech od patnáctých narozenin respondentů). Vidíme zde zcela zřetelně, že nedošlo k příliš velké diferencii vstupu do prvního koresidenčního svazku. Jednotlivé křivky v grafu téměř splývají a i formální statistický Mantel-Coxův test indikuje jejich shodnost ($\chi^2=10,8$ při 5 stupních volnosti, $p=0,06$, tab. 6).

Graf 2: Relativní počet osob bez koresidenčního svazku podle generace a času od patnáctých narozenin
 Relative number of individuals without a co-residential union by birth cohort and time since the person's 15th birthday

Pozn.: Generace jsou definovány jako pětileté intervaly založené na roku narození. Nejstarší generace není při sběru dat v principu nijak omezena (neexistuje kritérium maximálního přípustného věku při výběru respondentů).
 Pramen: CVVM, výzkum Naše společnost, září + říjen 2009 (N = 2 125).

5) První koresidenční svazek je jakýkoli první koresidenční svazek bez ohledu na právní formu. První nesezdaný koresidenční svazek je první partnerský vztah spojený se společným bydlením, ale nezaložený na manželství.

V prvních pěti letech po 15. narozeninách je překryv jednotlivých křivek téměř dokonalý. V intervalu 5–13 let po respondentových patnáctých narozeninách je viditelná poněkud menší intenzita vstupování do partnerství u nejmladší generace narozené po roce 1980 (například do věku 25 let vstoupilo do prvního koresidenčního svazku 51 % členů nejmladší generace, zatímco v generaci narozené 1970–1979 šlo o 53 % jedinců a v generaci narozené v letech 1960–69 vstoupilo do dvacátých pátých narozenin do prvního koresidenčního svazku 62 % jedinců). Před dosažením věku třiceti let se ale křivky přežití opět sblíží: až do třicátých narozenin „přežívá“ bez zkušenosti s koresidenčním svazkem 26 % příslušníků nejmladší generace, 26 % příslušníků druhé nejmladší generaci (narození 1970–1979) a 29 % jedinců narozených v letech 1960–1969.

V grafu 2 dále vidíme, že kohabitace byly generace od generace stále častější formou prvního koresidenčního svazku. Zatímco u lidí narozených před rokem 1939 se kohabitace jako první typ partnerského soužití vyskytuje celkem u přibližně jedné desetiny jedinců, v generaci narozené 1940–1949 jde již o 20 % jedinců a v dalších generacích zkušenost s prvním nesezdaným koresidenčním svazkem má před třicátými narozeninami již přes 50 % lidí. Celkově tedy narůstá počet lidí, kteří mají s prvním nesezdaným soužitím zkušenost. Graf ale zároveň odhaluje, že se tendence vstupovat do prvních nesezdaných koresidenčních svazků v pozdějších generacích zvýšila rovnoměrně ve všech věkových kategoriích. Shrňeme-li závěry z grafu 2, můžeme konstatovat, že nevidíme žádný

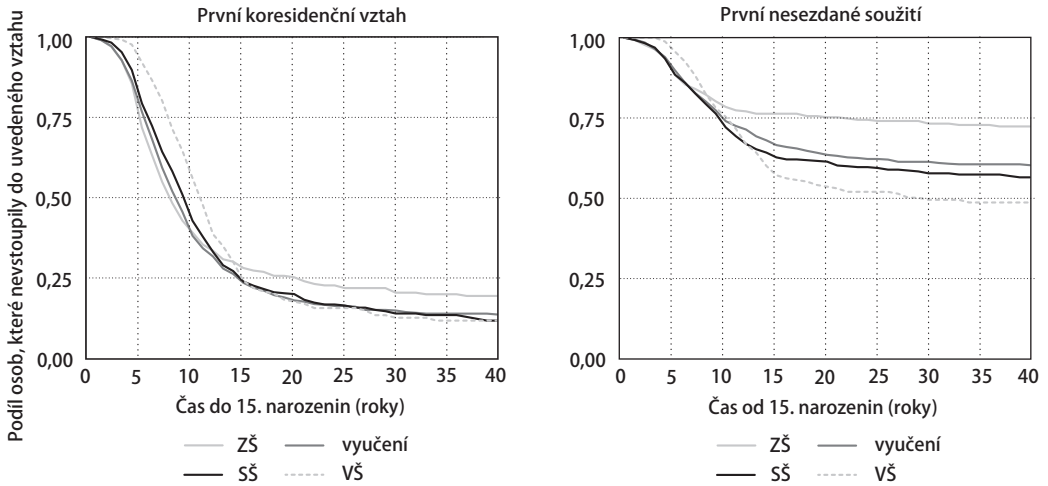
doklad intenzivnějšího vyhýbání se koresidenčním svazkům v nejmladších generacích. Zdá se tedy, že dnešní mladí lidé sice odkládají vstup do manželství (někteří možná natrvalo), ale partnerskému soužití v jedné domácnosti se rozhodně nevyhýbají. Vstupují do něj stejně často a se stejným načasováním jako v předchozích generacích, pouze nejde o svazky manželské, ale o nesezdaná soužití, která manželství v pozici prvních soužití nahrazují.

Obecný vzorec, který platí pro celou populaci, ale nemusí platit univerzálně ve všech jejích částech. Proto se nyní chceme podívat na první koresidenční svazky i první nesezdané koresidenční svazky v subpopulacích definovaných pohlavím a dosaženým vzděláním. Graf 3 zachycuje relativní četnosti osob bez zkušenosti s kohabitací/koresidenčním svazkem (tj. Kaplan Meierovy křivky přežití pro vstup do prvního koresidenčního svazku a do kohabitace jako prvního typu soužití) pro jednotlivé vzdělanostní skupiny. Z hlediska formálně statistického nejsou křivky přežití shodné ani v jedné části analýzy (tab. 6). Při pohledu na graf 3 je vidět, že vysokoškoláci zpočátku vstupují do prvních koresidenčních svazků pomaleji než lidé s nižším vzděláním, tato „váhavost“ je však do třicátého roku věku plně kompenzována intenzivnějšími vstupy do koresidenčních svazků mezi pětadvacíti a třicátými narozeninami. V době třicátých narozenin je relativní podíl lidí bez zkušenosti s koresidenčním svazkem 28 % mezi jedinci se základním vzděláním, 23 % mezi vyučenými, 24 % u lidí s úplným středním vzděláním a 24 % u vysokoškoláků. Po třicátých narozeninách vykazují lidé se základním vzděláním

Tab. 6: Výsledky testu rovnosti Kaplan Meierových křivek přežití podle stratifikující proměnné a druhu sledovaného jevu | Results of the statistical test of the equality of Kaplan-Meier survival curves by stratifying variable and type of dependent variabl

	χ^2	d.f.	p-hodnota	Počet událostí
Vstup do prvního koresidenčního svazku				
Generace	10,8	5	0,06	1 480
Vzdělání	8,1	3	0,04	1 480
Pohlaví	85,7	1	0,00	1 480
Vstup do nesezdaného soužití				
Generace	262,9	5	0,00	711
Vzdělání	21,5	3	0,00	711
Pohlaví	9,4	1	0,00	711

Graf 3: Relativní počet osob bez koresidenčního svazku/nesezdaného soužití podle současného vzdělání a času od patnáctých narozenin | Relative number of individuals without a co-residential union/unmarried cohabitation by current education and time since the person's 15th birthday

Pramen: CVVM, výzkum Naše společnost, září + říjen 2009 (N = 2 125).

nižší míru vstupování do koresidenčních svazků, zatímco tři zbývající vzdělanostní skupiny se navzájem neliší (graf 3).

Graf 3 dále ukazuje relativní podíly lidí bez zkušenosti prvního nesezdaného koresidenčního svazku. Vidíme, že nesezdané soužití jako první koresidenční svazek je tím běžnější, čím vyššího vzdělání člověk dosáhl. Lidé s vysokoškolským diplomem sice v porovnání s ostatními vzdělanostními skupinami začínají do těchto svazků vstupovat později, ale jejich křivka je nejstrmější ze všech čtyř skupin a klesá i po třicátých narozeninách, tj. někteří absolventi VŠ vstupují do prvního nesezdaného koresidenčního svazku až ve čtvrté dekádě svého života.

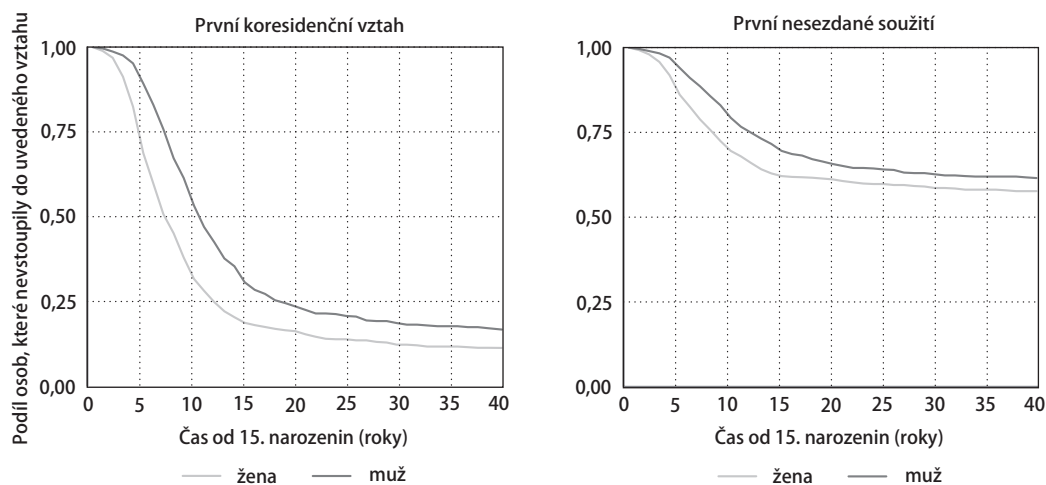
Graf 4 zachycuje partnerské chování zvláště pro muže a ženy a odhaluje, že muži vstupují do koresidenčních svazků i nesezdaných prvních koresidenčních svazků méně často než ženy a to od nejranějšího až do nejpozdějšího věku. Zatímco v době svých třicátých narozenin zatím nikdy nesdílelo jednu domácnost s partnerem 18 % žen, u mužů jde o plných 30 % respondentů. Do věku padesáti let potom, podle vlastních výpovědí, nemá zkušenost s partnerským soužitím 11 % žen a 17 % mužů. Rozdíl mezi oběma křivkami přežití je statisticky významný (Mantel-Coxův test vede k $\chi^2=85,7$ při 1 stupni volnosti, $p<0,00001$,

tab. 6). Stejný vzorec platí, i když analýzu omezíme na nesezdané první koresidenční svazky (graf 4). Ženy do nich vstupují v každém věku intenzivněji než muži, přičemž největší rozdíly jsou patrné v nižším věku.

VÍCEROZMĚRNÉ MODELY VSTUPU DO KORESIDENČNÍCH SVAZKŮ

Popisné Kaplan Meierovy křivky jsou sice výstižným shrnutím partnerských tranzicí, je však vhodné je doplnit vícerozměrným modelem, který by lépe zachytil a kontroloval korelaci mezi možnými vysvětlujícími proměnnými. Proto v této sekci textu prezentujeme modely **analýzy přežití**, v nichž jako prediktory používáme zároveň čas od patnáctých narozenin, generaci, pohlaví a vzdělání (a případně jejich interakce). Generaci měříme pomocí ordinální proměnné (kategorie: narození do roku 1939, 1940–49, 1950–59, 1960–69, 1970–79, 1980–91, přičemž 1960–69 je referenční kategorií); proměnná generace zachycuje změnu v čase. Pohlaví (v analýze kódováno 1 – muži, 0 – ženy) slouží k zachycení případných genderových rozdílů ve vzorcích partnerského chování (srov. *Oppenheimer*, 1988; *Thornton – Axinn – Xie*, 2007) a vzdělání používáme jako indi-

Graf 4: Relativní počet osob bez koresidenčního svazku/nesezdaného soužití podle pohlaví a času od patnáctých narozenin | Relative number of individuals without a co-residential union/unmarried cohabitation by sex and time since the person's 15th birthday

Pramen: CVVM, výzkum Naše společnost, září + říjen 2009. (N = 2125).

kátor socioekonomického postavení jedince (a tedy i disponibilních zdrojů). Rozlišujeme čtyři stupně vzdělání (základní, vyučení, střední s maturitou, vysokoškolské, přičemž vyučení slouží jako referenční kategorie). Analýzu začínáme rozborem načasování vstupu do prvních nesezdaných koresidenčních svazků (bez rozlišení druhu soužití). Následně pak v **modelu binární logistické regrese** kontrastujeme první nesezdané a manželské svazky pro jedince, kteří do nějakého druhu koresidenčního svazku vstoupili. Tato sekce textu je založena výhradně na datech z šetření CVVM z roku 2009.

Z odpovědí respondentů jsme schopni zrekonstruovat údaje o načasování prvních koresidenčních svazků a všech kovariát pro 2 058 jedinců, které tedy můžeme použít v analýze přežití. Z nich 1 501 podle svých výpovědí někdy vstoupilo do nějakého koresidenčního svazku. Z důvodů nízké četnosti událostí po 45 roku věku, cenzorujeme v tomto věku všechna pozorování zprava. K analýze tak máme k dispozici databázi 23 610 člověkoroků, u nichž zaznamenáme 1 480 událostí (celkem 711 prvních nesezdaných koresidenčních svazků a 769 sezdaných koresidenčních svazků).

Protože z teoretického a konceptuálního rozboru není zcela jasné, jaké je postavení nesezdaných soužití ve vztahu k manželství (zda jde obvykle o před-

chůdce manželství, nebo alternativu k manželství), je sporné, jak přesně máme specifikovat závisle proměnnou v analýze. Jde o proměnnou binární nebo multinomiální (srov. *Heuveline – Timberlake, 2004*)? Po zvážení všech okolností jsme se rozhodli v prvním kroku analýzy modelovat vstup do jakéhokoli typu koresidenčního svazku (pomocí analýzy přežití v diskretním čase) a až v druhém kroku modelově rozlišit nesezdaná soužití od manželství (pomocí binární logistické regrese.

V analýze přežití pracujeme s binární závisle proměnnou (vstoupil v daném čase do nesezdaného koresidenčního svazku, 1 – ano, 0 – ne; srov. *Box-Steffensmeier – Jones, 2004*) a používáme (s ohledem na měřicí nástroje použité v dotazníku) diskretní specifikaci času. Čas je měřen v letech od 15. narozenin respondenta. Čas používáme mezi vysvětlujícími proměnnými, abychom adekvátně zachytili proměnlivost partnerského chování v čase (*Box-Steffensmeier – Jones, 2004: 75*). Ostatní proměnné na pravé straně regresní rovnice byly zmíněny výše. (Podrobnosti o použitém analytickém postupu uvádíme v Příloze.)

Model 1 je jednoduchým modelem, který zachycuje aditivní efekt (v dichotomizované podobě, jde celkem o 29 binárních kontrastů, které však kvůli úspoře místa v žádné tabulce neprezentujeme;

Tab. 7: Statistiky vhodnosti vybraných modelů analýzy přežití pro vstup do prvního koresidenčního svazku. Počet pozorování (člověkoroků) = 23 610, počet událostí = 1 480 | Goodness of fit statistics of selected discrete-time event-history models of entry into first co-residential union. Number of cases (person-years) = 23 610, number of events = 1 480

Model	χ^2	d.f.	P-hodnota
M1: aditivní efekty času, pohlaví, vzdělání, generace	1073,8	39	<0,00005
M2: M1 + interakce (generace 1980–1994)*vzdělání	1077,5	42	<0,00005
M3: M2 + interakce (generace 1970–79)*vzdělání	1078,5	45	<0,00005
M4: M1 + interakce (generace 1980–1994)*pohlaví	1076,2	40	<0,00005
M5: M4 + interakce (generace 1970–1970)*vzdělání	1080,2	41	<0,00005

ve všech případech je jako referenční kategorie použita první hodnota, tj. 0 let od 15. narozenin), generace, pohlaví a vzdělání. Jednotlivé statistiky vhodnosti prezentujeme v tabulce 7 a odhadnuté efekty tohoto modelu prezentujeme v tabulce 8. Model potvrzuje,

co jsme viděli v popisných grafech: muži a absolventi/ky vysokých škol vykazují nižší tendenci vstupovat do koresidenčních svazků. Stejně model dokumentuje nižší tendenci zahajovat partnerské soužití u členů nejmladší generace.

Tab. 8: Odhadnuté efekty (a standardní chyby v závorkách) vybraných modelů analýzy přežití v diskrétním čase pro vstup do prvního koresidenčního svazku. Počet pozorování (člověkoroků) = 23 610, počet událostí = 1 480

Estimated effects (and standard errors in parentheses) of selected discrete-time event-history models of first co-residential union entry. Number of cases (person-years) = 23 610, number of events = 1 480

	Model 1	Model 5
Pohlaví (1 – muž, 0 – žena)	-0,523 (-0,056)	-0,426 (-0,068)
Vzdělání (vyučení – ref. kategorie)		
Základní	-0,095 (-0,083)	-0,094 (-0,083)
Maturita	-0,124 (-0,067)	-0,127 (-0,067)
VŠ	-0,248 (-0,086)	-0,251 (-0,086)
Generace (1960–69 – ref. kategorie)		
Do 1939	-0,143 (-0,120)	-0,140 (-0,120)
1940–49	0,007 (-0,088)	-0,003 (-0,088)
1950–59	-0,039 (-0,087)	-0,043 (-0,087)
1970–79	-0,040 (-0,086)	0,081 (-0,104)
1980–1994	-0,300 (-0,100)	-0,164 (-0,121)
Interakce		
(Generace 1970–79)*pohlaví		-0,283 (-0,141)
(Generace 1980–94)*pohlaví		-0,330 (-0,175)
Konstanta	-5,044 (-0,341)	-5,087 (-0,341)

Tab. 9: Statistiky vhodnosti vybraných modelů binární logistické regrese typu prvního koresidenčního svazku (nesezdané soužití vs. manželství), počet případů = 1 480 | Goodness of fit statistics of selected binary logistic regression models of the type of first co-residential union (unmarried cohabitation, 0 vs. marriage, 1), number of cases = 1 480

Model	χ^2	d.f.	P-hodnota
M6: aditivní efekty pohlaví, vzdělání, generace	369,6	9	<0,00005
M7: M6 + interakce (generace 1980–1994)*vzdělání	371,1	12	<0,00005
M8: M7 + interakce (generace 1970–79)*vzdělání	372,6	15	<0,00005
M9: M6 + interakce (generace 1980–1994)*pohlaví	371,1	10	<0,00005
M10: M6 + interakce (generace 1970–1970)*vzdělání	373,8	11	<0,00005

Tab. 10: Odhadnuté efekty (a standardní chyby v závorkách) vybraných modelů binární logistické regrese typu prvního koresidenčního svazku (nesezdané soužití vs. manželství), počet případů = 1 480 | Estimated effects (and standard errors in parentheses) of selected binary logistic regression models of the type of first co-residential union (unmarried cohabitation, 0 vs. marriage, 1), number of cases = 1 480

	Model 6	Model 10
	–0,245	–0,177
Pohlaví (1 – muž, 0 – žena)	(–0,122)	(–0,141)
Vzdělání (vyučení – ref. kategorie)		
	0,124	0,118
Základní	(–0,187)	(–0,187)
	–0,136	–0,141
Maturita	(–0,142)	(–0,142)
	–0,478	–0,477
VŠ	(–0,186)	(–0,187)
Generace (1960–69 – ref. kategorie)		
	1,439	1,431
Do 1939	(–0,294)	(–0,294)
	1,026	1,016
1940–49	(–0,185)	(–0,185)
	0,315	0,311
1950–59	(–0,169)	(–0,169)
	–1,209	–1,031
1970–79	(–0,174)	(–0,204)
	–2,265	–2,441
1980–1994	(–0,261)	(–0,332)
Interakce		
		–0,521
(Generace 1970–79)*pohlaví		(–0,317)
		0,485
(Generace 1980–94)*pohlaví		(–0,493)
	0,405	0,379
Konstanta	(–0,144)	(–0,147)

Základní model pak můžeme rozšiřovat přidáním interakcí. Z tabulky 7 je zřejmé, že interakce mezi generací a vzděláním není statisticky významná (L^2 pro srovnání modelu 1 a modelu 3 je 4,7 při 6 stupních volnosti). To dokumentuje, že se napříč generacemi nezměnil efekt vzdělání na šanci na vstup do prvního koresidenčního svazku; absolventi VŠ tedy soustavně vykazovali nižší tendenci vstupovat do partnerských soužití.

Interakce mezi pohlavím a generací oproti tomu statisticky významná je (modely 4 a 5 v tabulce 8; L^2 pro srovnání modelu 1 a modelu 5 je 6,4 při 2 stupních volnosti). Efekt pohlaví na vstup do prvních koresidenčních svazků se tedy významně proměnil. Odhadnuté efekty modelu 5, které jsou prezentovány v tabulce 8, odhalují povahu této interakce: zatímco ve všech generacích narozených až do roku 1969 měli muži ve srovnání s ženami nižší šance na vstup do koresidenčních svazků, v generacích narozených po roce 1970 jejich šance ještě dále (a významně) poklesly.

V dalším kroku analýzy kontrastujeme vstup do prvního sezdaného a nesezdaného soužití pomocí binární logistické regrese (pracujeme při tom pouze s respondenty, kteří někdy do nějakého koresidenčního svazku vstoupili). V tabulce 9 prezentujeme statisticky vhodnosti vybraných modelů a v tabulce 10 odhadnuté efekty vybraných modelů. Model 6 je prostým aditivním modelem všech kovariát (pohlaví, vzdělání, generace) a ukazuje, že muži mají – za jinak stejných podmínek – nižší tendenci vstupovat do manželství než ženy. Dále ukazuje, že vysokoškolsky vzdělaní respondenti/respondentky preferují jako první svazek nesezdané soužití silněji než jiné vzdělanostní skupiny. A konečně v tabulce 10 vidíme, že preference pro nesezdaná soužití významně narůstala.

Model 6 se dále pokoušíme rozšířit přidáním interakčních efektů. Ukazuje se nicméně, že ani interakce mezi generací a vzděláním, ani interakce mezi pohlavím a generací (v žádné použité specifikaci) nejsou statisticky významné. Pro ilustraci tak v tabulce 10 prezentujeme odhadnuté parametry modelu 10, kde lze vidět, že ani z věcného hlediska není interakce mezi pohlavím a generací významná. Platí tedy, že se relativní preference nesezdaného soužití před manželstvím u vysokoškoláků/vysokoškolaček a mužů v čase nezměnila.

ZÁVĚR

Jsme přesvědčeni, že naše odhady výskytu nesezdaných soužití založené na datech z výběrových šetření z poslední dekadý jsou přesnější než dříve publikované údaje ze SLDB. V nesezdaném soužití žije podle našich výpočtů v současné české populaci kolem šesti procent dospělých občanů ČR. Minulou nebo současnou zkušenost s kohabitací udává přibližně 30 % lidí starších 18 let dotázaných mezi lety 2002–2008.

Ukázali jsme dále, že nesezdaná soužití nahrazují stále častěji manželství v pozici prvních koresidenčních svazků. Počínaje generacemi narozenými ve druhé polovině šedesátých let minulého století je kohabitace častější formou prvního koresidenčního svazku než manželství. Doložili jsme dále, že i když v posledních letech lidé stále častěji odkládají vstup do manželství, neodkládají vstup do neformalizovaných koresidenčních svazků. První partnerská soužití – ať už manželská nebo nemanželská – generace narozené po roce 1980 zakládají v zásadě stejně intenzivně jako lidé v dřívějších generacích. Zaznamenali jsme pouze mírně oslabenou tendenci ke vstupu do koresidenčních svazků mezi 20. a 25. rokem věku, která je ale vykompenzována intenzivnějšími vstupy do koresidenčních svazků mezi 25. a 30. rokem života. Celkové procento lidí, kteří až do věku třiceti let „přežijí“ bez jakékoli zkušenosti s koresidenčním svazkem, se tak v generacích narozených po roce 1980 nezvýšilo.

V popisné části analýzy jsme dále pozorovali, že ženy vstupovaly do všech druhů koresidenčních svazků s vyšší intenzitou než muži. Pozorovali jsme rovněž, že absolventi VŠ až do přibližně pětadvacátých narozenin vstupovali do sezdaných i nesezdaných koresidenčních svazků méně intenzivně než méně vzdělaní lidé. Poté ale u nich tempo zakládání společných domácností významně narůstá, takže v době třicátých narozenin má zkušenost s nesezdaným koresidenčním svazkem více vysokoškoláků/vysokoškolaček než jiné vzdělanostní skupiny.

Mnohorozměrné analýzy potvrdily, že muži a vysokoškolsky vzdělané osoby vstupují do koresidenčních svazků s nižší intenzitou než ženy a osoby méně vzdělané. Rovněž ale ukázaly, že je efekt VŠ vzdělání na šance na vstup do prvního koresidenčního svazku stabilní v čase. Efekt pohlaví naproti tomu narůstá: i když muži měli ve všech generacích nižší šanci

zahájit koresidenční svazek, tato tendence v nejmladší generaci ještě zesílila.

Ale i typ prvního koresidenčního svazku je v populaci významně diferencován. Muži spíše než ženy preferují nesezdaná soužití před manželstvím. Vysokoškolsky vzdělané osoby preferují kohabitaci před manželstvím spíše než osoby méně vzdělané. Efekt pohlaví i vzdělání na volbu mezi manželstvím a kohabitací se ale napříč generacemi nezměnil.

Kohabitace se tedy zřetelně – přinejmenším v určité etapě života – stává náhradou manželství. Je zřejmě akceptovanou součástí procesu námluv, zaplňuje v životní dráze lidí čas před vstupem do manželství. Vstupy do prvních koresidenčních svazků se neodkládají, pouze se mění formální podoba těchto svazků. Mezi oběma typy svazků nicméně mohou existovat rozdíly například ve fungování, vnitřním uspořádání, trvalosti a stabilitě atp., taková analýza ale přesahuje rámec tohoto článku.

Literatura

- Allison, P. D. 1984. *Event History Analysis: Regression for Longitudinal Event Data*. Thousand Oaks: Sage.
- Benešová, V. 2001. Současné demografické změny podle výsledků sociologických výzkumů. *Demografie*, 43, s. 111–123.
- Blossfeld, H.-P. – Hamerle, A. – Mayer, K. U. 1989. *Event History Analysis*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Box-Steffensmeier, J. M. – Jones, B. S. 2004. *Event History Modeling. A Guide for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ČSÚ 2010a. *Česká republika od roku 1989 v číslech*. [On-line]. (cit. 20. 12. 2010). Dostupné z: < http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/cr_od_roku_1989#01>.
- ČSÚ 2010b. *Rodinný stav obyvatel starších 15 let*. [On-line]. (cit. 18. 12. 2010). Dostupné z: < http://www.czso.cz/sldb2011/redakce.nsf/i/rodinny_stav_obyvatel_starších_15_let>.
- Goldstein, J. R. – Kenney, C. T. 2001. Marriage Delayed or Marriage Forgone? New Cohort Forecasts of First Marriage for U.S. Women. *American Sociological Review*, 66, s. 506–519.
- Hamplová, D. 2007. Děti bez partnera nebo na psí knížku? In Hamplová, D. aj. *Děti na psí knížku*, s. 49–58. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kiernan, K. 2002. Cohabitation in Western Europe: Trends, issues, and implications. In Booth, A. – Crouter, A. C. (Eds.) *Just living together: Implications of cohabitation on families, children, and social policy*, s. 3–31. New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Manning, W. D – Smock, P. J. 2005. Measuring and modeling cohabitation: New perspectives from qualitative data. *Journal of Marriage and Family*, 67, s. 989–1002.
- Oppenheimer, V. K. 1988. A Theory of Marriage Timing. *American Journal of Sociology*, 94, s. 563–591.
- Palonciová, J. 2004. *Domácnosti a rodiny podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Praha: VÚPSV.
- Rabašic, L. 2001. Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic. *Czech Sociological Review*, 9, s. 99–122.
- Rychtaříková, J. 1994. Nesezdaná soužití. In *Populační vývoj České republiky 1994*, s. 111–118. Praha: Katedra demografie a geodemografie UK PFF.
- Seltzer, J. A. 2004. Cohabitation in the United States and Britain: Demography, kinship, and the future. *Journal of Marriage and the Family*, 66, s. 921–928.
- Seltzer, J. 2003. Cohabitation and Family Change. In M. Coleman – L. Ganong (eds.), *Handbook of Contemporary Families: Considering the Past, Contemplating the Future*, pp. 57–78. Thousand Oaks: Sage.
- Smock, P. J. 2000. Cohabitation in the United States: An appraisal of research themes, findings, and implications. *Annual Review of Sociology*, 26, s. 1–20.
- Sobotka, T. et al. 2008. Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Childbearing Trends and Policies in Europe, Book II. Demographic Research*, 19, s. 403–454.
- Thornton, A. – Axinn, W. G. – Yu Xie. 2007. *Marriage and cohabitation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tomášek, M. 2006. Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 42, s. 81–105.

- Treiman, D. J. 2009. *Quantitative Data Analysis: Doing Social Research to Test Ideas*. San Francisco: Jossey-Bass/Wiley.
- Tuček, M. (Ed.) 1998. *Česká rodina v transformaci: stratifikace, dělna rolí a hodnotové orientace*. Pracovní texty 3/1998. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Vymětalová, S. 2000. Partnerský vztah. In Fialová L. et al. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Příloha

Tabulka P1: Procentní distribuce respondentů použitých datových souborů podle pohlaví, věku a vzdělání
Percentage distribution of respondents in the data sets by sex, age, and education

Pohlaví				
Muži	37,2	47,0	48,5	48,1
Ženy	62,9	53,0	51,5	51,9
Věk				
18–25	15,4	12,9	9,9	13,0
26–35	18,9	17,7	17,6	21,7
36–45	22,0	14,9	18,3	16,7
46–55	22,0	18,1	16,3	15,6
56+	20,8	36,5	37,9	31,6
Nezjištěno	0,8	–	–	1,4
Vzdělání				
Základní nebo nižší	13,6	16,0	11,2	17,8
Střední bez maturity	40,8	40,2	42,2	40,4
Střední s maturitou	36,6	33,8	35,0	28,7
Vysokoškolské/vyšší odborné	8,3	10,1	11,4	12,5
Nezjištěno	0,7	–	0,2	0,6
	100 %	100 %	100 %	100 %
N	1 230	8 373	1 945	2 051

V analýzách přežití je vhodné konceptuálně rozlišit dvě pojetí času: kontinuální (sledovaná událost se může odehrát v libovolném okamžiku) a diskrétní (proces je sledován jen v diskrétních časových intervalech, kdy zjišťujeme, zda od posledního měření událost nastala nebo ne). Diskrétní povaha času může vyplývat ze samotné podstaty sledovaného procesu (ke studiu na VŠ je možné se zapsat jen na začátku semestru), nebo z povahy měřicího nástroje (vstup do manželství měříme rokem svatby).

V naší analýze pracujeme s diskrétním pojetím času z tohoto druhého, pragmatického důvodu: dotazníkové otázky zaměřené na sledování partnerské historie se ptaly i po roce i měsíci každé partnerské tranzice, ale jen menšina respondentů údaj o měsíci uvedla. Čas je tedy diskrétní a je měřen v rocích. Datový soubor je souborem človek-roků, přičemž u každého řádku v databázi je zaznamenáno, zda v daném čase došlo (hodnota závisle proměnné 1) nebo nedošlo (hodnota 0) ke sledované události.

Diskrétní pojetí času (a z něj vyplývající častá situace s více událostmi se stejnou dobou trvání) je možné analyticky pojmut několika odlišnými způsoby (*Box-Steffensmeier – Jones*, 2004, zejména kap. 5): diskrétní pojetí času je možné inkorporovat do Coxovy regrese, nebo je možné na data aplikovat analytické nástroje běžné pro analýzu binární závisle proměnné (včetně binární logistické regrese, nebo probitového modelu). Potom (výklad podle *Box-Steffensmeier*, 2004: 73) v modelu předpokládáme, že pravděpodobnost sledované události (za podmínky přežití) závisí na hodnotách kovariát takto:

$$h(t) = \Pr(T = t_i | T \geq t_i, \mathbf{x})$$

Pro odhadnutí modelu s binární závisle proměnnou je nutné ze skupiny existujících distribučních funkcí binárních proměnných zvolit vhodnou funkci zachycující vztah této binární závisle proměnné ke kovariátám. V naší analýze pracujeme s logistickou distribucí a tedy s logitovým modelem. Pokud označíme pravděpodobnost výskytu sledované události

$$\Pr(y_{it} = 1) = \lambda_i$$

A pravděpodobnost ne-výskytu sledované události

$$\Pr(y_{it} = 0) = 1 - \lambda_i$$

Tato pravděpodobnost je funkcí kovariát, \mathbf{x} . Potom

$$\lambda_{it} = \beta_0 + \beta_1 x_{1i} + \beta_2 x_{2i} + \dots + \beta_k x_{ki}$$

Jednotlivé koeficienty β interpretujeme ve vztahu k přirozenému logaritmu šance, že dojde ke sledované události: kladný koeficient znamená, že s rostoucí hodnotou příslušné kovariáty roste logaritmus šance (a tedy i pravděpodobnost), záporný koeficient znamená, že logaritmus šance klesá. (Přechod od interpretace výsledků v termínech změn funkce rizika k interpretaci v termínech šancí a logaritmů šancí, je vlastní i některým postupům v kontextu Coxovy regrese).

Z věcného hlediska se závěry dosažené kterýmkoliv z dostupných postupů obvykle neliší (protože sada binárních závisle proměnných obsahuje identickou informaci jako údaj o trvání rizika a cenzorování zprava je „vyřešeno“ tím, že v chronologicky posledním výskytu dané osoby má závisle proměnná hodnotu 0). Z hlediska výpočtového a interpretačního sociální vědci často preferují odhadování logitového modelu na vhodně upravených datech (srov. *Treiman*, 2009, kap. 13), což je také postup, který umožňuje explicitně odhadnout tvar funkce rizika zahrnutím saturovaného efektu trvání, nebo nějaké funkce trvání, na pravou stranu regresní rovnice (*Box-Steffensmeier*, 2004: 74–77) a umožňuje opustit předpoklad proporcionality rizik, který je jinak v Coxově regresi postulován.

MARTIN KREIDL

vystudoval sociologii a sociální demografii na Kalifornské univerzitě v Los Angeles (UCLA). V současnosti působí na Katedře sociologie a v Ústavu populačních studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Jeho odborný zájem se soustřeďuje na otázky sociální stratifikace a sociální demografie.

MARTINA ŠTÍPKOVÁ

je asistentkou na Katedře sociologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Studuje postgraduálně sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V akademickém roce 2011–2012 je studentkou European Doctoral School of Demography organizované Institutem Maxe Plancka pro populační výzkum v Rostocku a Centrem populačních studií na Autonomní univerzitě v Barceloně. Odborně se zaměřuje na otázky partnerství a zdraví.

SUMMARY

This paper explores the prevalence of unmarried cohabitation in the contemporary Czech Republic. The authors employ a number of recent survey data sets to estimate the proportion of adults living in this type of co-residential union. They estimate that about 6% of individuals aged 18 or older were living in cohabitation at the time of the interview, while about one-third reported that they had at some point in their lives lived in a non-marital union. Better educated individuals seem to live in cohabitations more often than their less educated counterparts. The authors find that, as of 2002, about 40% of college graduates had at some

time cohabited, while only 26% of individuals with elementary education had done so.

Since the postponement of marriage is a well documented trend even in the Czech Republic, the authors utilised simple descriptive survival models (Kaplan Meier survival curves) to explore whether (and to what extent) people also postpone unmarried co-residential unions. They show that recent cohorts do not postpone or avoid co-residential unions any more than older cohorts; more recent cohorts only seem to favour cohabitation as the first form of co-residential unions. They also show that the factors determining the choice between cohabitation and marriage as first unions have not changed.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

ROČNÍK 47, ČÍSLO 5, 2011

STATI

Terеза Pospíšilová | str. 887 Dobrovolnictví v České republice před rokem 1989: diskurzy, definice, aktualizace

Kateřina Vojtíšková | str. 911 Školní úspěšnost a její (re)produkce na základní škole

Jiří Vinopal | str. 937 Indikátor subjektivní kvality pracovního života

Zdeněk R. Nešpor | str. 967 Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie

Dušan Janák | str. 991 Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru dějin české sociologie

Miloslav Petrusek | str. 1017

Návrat (sociologické) teorie do Čech? Východiska, stav a perspektivy

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:

Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 300 302, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz nebo Sociologický časopis/Czech Sociological review – Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. +420 210 310 217, +420 210 310 2

VLIV HIV/AIDS NA PORODNOST A PLODNOST V JIŽNÍ AFRICE

Šárka Šustová

THE IMPACT OF HIV/AIDS ON NATALITY AND FERTILITY IN SOUTH AFRICA

Abstract

This paper focuses on the impact of HIV/AIDS on natality and fertility in South Africa. The impact of HIV/AIDS is examined by comparing the rates of these two demographic processes among women who are HIV positive and HIV negative and by using decomposition methods. The results of this analysis show the exceptional position of South Africa among other African countries heavily affected by HIV/AIDS.

Keywords: HIV/AIDS, natality, fertility, South Africa

Demografie, 2012, 54: 138–151

ÚVOD

Nákaza virem HIV (Human Immunodeficiency Virus) a onemocnění AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome) představují jeden z nejpálčivějších problémů dnešního světa. Nejhůře postiženým regionem světa s nejvyšším počtem i podílem osob nakažených virem HIV a zemřelých v důsledku AIDS zůstává subsaharská Afrika.

Republika Jižní Afrika je často označována jako jedna z nejhůře postižených zemí vůbec. Odhad podílu osob nakažených virem HIV pro rok 2011 činí 11,9 % z celé jihoafrické populace. Celkový počet nakažených osob přesahuje 5,8 milionu. V příštích několika letech se předpokládá mírný nárůst jak počtu, tak podílu osob nakažených virem HIV (ASSA, 2012).

Africké země se řadí mezi země s nejvyšší úrovní porodnosti na světě. Manželství je v afrických zemích téměř univerzální záležitostí a sňatek se často uzavírá již ve velmi mladém věku. V důsledku uzavírání brzkých sňatků začínají ženy rodit v nízkém věku a v rození obvykle pokračují až do konce reprodukčního věku. K vysoké porodnosti afrických společností dále nepochybně přispívá nízká míra používání antikoncepčních prostředků a vysoká společenská hodnota dětí a matek. Dalším faktorem, který vysokou úroveň porodnosti podporuje, je vysoká úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti, která nepřímou motivuje rodiče mít více dětí pro zajištění pokračování rodu a zaopatření

ve stáří (Gayawan *et al.*, 2010). Toto jsou jen některé faktory, jež mají vliv na úroveň porodnosti v afrických zemích. Zhruba před třiceti lety se však objevil další faktor, který úroveň porodnosti také ovlivňuje, a to nákaza virem HIV a onemocnění AIDS. HIV/AIDS působí jednak na biologickou stránku těchto dvou demografických procesů, snižuje plodivost, způsobuje neplodnost, zvyšuje pravděpodobnost spontánního potratu aj. a jednak má vliv i na behaviorální stránku lidského života (ovlivňuje intenzitu uzavírání manželství, používání antikoncepce, četnost pohlavního styku či kojení aj.). Pochopení mechanismu vlivu HIV/AIDS na plodnost je velmi důležité, neboť rozvojové země procházejí postupně od 60. let 20. století procesem demografické revoluce a je tedy obtížné rozlišit mezi vlivem tohoto procesu na plodnost a vlivem HIV/AIDS (Gregson – Zaba – Hunter, 2002).

ZDROJE DAT

Dostupnost jakýchkoli demografických dat je v afrických zemích považována obecně za problematickou. V Jižní Africe byla situace ještě ztížena režimem apartheidu, což se odrazilo v odlišné kvalitě dat zejména z rasového hlediska. Nicméně politická změna v 90. letech umožnila sběr nových demografických dat a zpřístupnění těch starých (Moultrie – Timaeus, 2003).

Hlavním použitým zdrojem byl model ASSA2003, který vytvořilo Centrum pro aktuárský výzkum¹⁾ na žádost Komise pro výzkum AIDS při Aktuárské společnosti Jižní Afriky²⁾ (ASSA). Účelem vytvoření tohoto modelu je poskytnout co nejlepší odhady demografického vývoje Jižní Afriky z hlediska dopadů nákazy virem HIV a onemocnění AIDS na obyvatelstvo země, a to v období let 1985–2025 (*Dorrington – Johnson – Budlender*, 2005). Model je již pátý v řadě a nově jsou v modelu zakomponovány také různé vládní zásahy včetně zavádění antiretrovirální léčby a jejich vliv na vývoj nákazy virem HIV a onemocnění AIDS. Rok 2003 v názvu modelu představuje poslední rok, za který byla k dispozici empirická data, a to data z šetření na veřejných předporodních klinikách, a údaje za zemřelé. Šetření na veřejných předporodních klinikách³⁾ se konají každoročně již od roku 1990 a poskytují základ pro odhady prevalence HIV v celé populaci. Tato šetření provádí ministerstvo zdravotnictví a poskytují informace o podílu žen infikovaných virem HIV, které navštěvují veřejné předporodní kliniky (*Department of Health*, 2008). Při modelování vývoje nákazy virem HIV a onemocnění AIDS v zemi byl brán zřetel také na studii provedenou Radou pro výzkum v oblasti humanitních věd (HSRC)⁴⁾ v roce 2002, zabývající se prevalencí a incidencí HIV v celé populaci a změnami v chování v souvislosti s virem HIV (*Shisana et al.*, 2009). Odhady vývoje demografických procesů byly sladěny s výsledky censů, které proběhly v letech 1970 a 1996 a Demographic and Health Survey (DHS) z roku 1998 (*Dorrington – Johnson – Budlender*, 2005). Model ASSA2003 byl využit zejména z důvodu detailního třídění dat.

Pro účely srovnání úrovně prevalence a plodnosti byl využit Statistický informační systém Světové zdravotnické organizace (WHOSIS)⁵⁾. Údaje o úrovni prevalence HIV, celkové úrovni plodnosti v Jižní Africe a podílu jihoafrických žen v reprodukčním věku, které užívají antikoncepční prostředky, byly s využitím tohoto informačního systému porovnány s hod-

notami uvedených ukazatelů v ostatních afrických zemích.

JIŽNÍ AFRIKA A POČÁTKY ROZŠÍŘENÍ HIV/AIDS V TÉTO ZEMI

Jižní Afrika je stát nacházející se v jižním cípu afrického kontinentu a se svými více než 50 miliony obyvateli patří k lidnatějším státům afrického kontinentu (*Statistics South Africa*, 2011). Populace této země je z hlediska původu obyvatelstva, kultury, jazyka či náboženského vyznání velmi heterogenní. Heterogenita obyvatelstva byla z velké části ovlivněna historickým vývojem území. Na území Jižní Afriky se vystřídali Portugalci, Nizozemci, Němci, Francouzi a Britové (*Zimák*, 2003; *Hulec*, 1997; *Byrnes*, 1996). Životní podmínky jednotlivých skupin obyvatelstva byly ovlivňovány rasovou segregací, která je v této zemi spojována především s dobou po druhé světové válce, avšak byla přítomna již v koloniální době (*Lacina*, 1987). Doba apartheidu skončila v roce 1994, kdy proběhly první všerasové volby (*Pech*, 2009).

V současné době je Jižní Afrika podle OSN klasifikována jako středně příjmová země s velkým nerostným bohatstvím. Největšími problémy, se kterými se tento stát potýká, jsou rozdíly mezi obyvateli odlišných ras, vysoká míra nezaměstnanosti, korupce a kriminalita, chudoba a HIV/AIDS (*CIA – The World Factbook*).

První případy nákazy virem HIV byly v Jižní Africe zaznamenány v polovině 80. let (*Puren*, 2002). Rozšíření nákazy virem HIV a onemocnění AIDS bylo výrazně ovlivněno postoji představitelů státu. Po změně režimu v roce 1994 se vláda koncentrovala na v té době aktuálnější problémy jihoafrického zdravotnictví, a to zejména na reorganizaci zdravotnického systému a poskytování primární péče pro chudé (*AIDS charity AVERT*, 2010). S příchodem nového prezidenta v roce 1999 se situace v tomto ohledu ještě zhoršila, neboť Thabo Mbeki popíral fakt, že virus HIV

1) The Centre for Actuarial Research.

2) The AIDS Committee of the Actuarial Society of South Africa.

3) The National HIV and Syphilis Prevalence Survey.

4) The Human Sciences Research Council.

5) WHO Statistical Information System.

je původcem AIDS. Podle jeho slov je příčinou ztráty imunity chudoba a následná podvýživa obyvatelstva (Mbeki, 2000). Podobné názory zastávala také tehdejší ministryně zdravotnictví Tshabalala-Msimang, která tvrdila, že česnek, červená řepa, olivový olej či citrón mohou být použity k posílení imunitního systému namísto antiretrovirální léčby⁶⁾ (Chigwedere et al., 2008). Prezident Mbeki a jeho vláda byli za tyto postoje velmi často kritizováni, a to nejen vládami jiných států či mezinárodními institucemi, ale rovněž jihoafrickými organizacemi (Sitze, 2004). Díky protestním akcím těchto organizací byly provedeny některé ústupky, např. v roce 2001 byla vláda soudem donucena začít dodávat nevirapin⁷⁾ do všech nemocnic a zejména do předporodních klinik (Shisana et al., 2009). V roce 2008 byl prezident Mbeki zbaven své funkce a byl nahrazen prezidentem Motlanthem, který vzápětí zbavil funkce ministryni zdravotnictví Tshabalalu-Msimang a na její místo jmenoval Barbaru Hogan, která prohlásila, že éra

popírání faktu, že virus HIV způsobuje AIDS, je u konce (Dugger, 2008). Dostupnost antiretrovirální léčby postupně roste, nicméně problémem zůstává přerušení nebo předčasné ukončení léčby (Krasney, 2008).

VÝVOJ NÁKAZY VIREM HIV V JIŽNÍ AFRICE

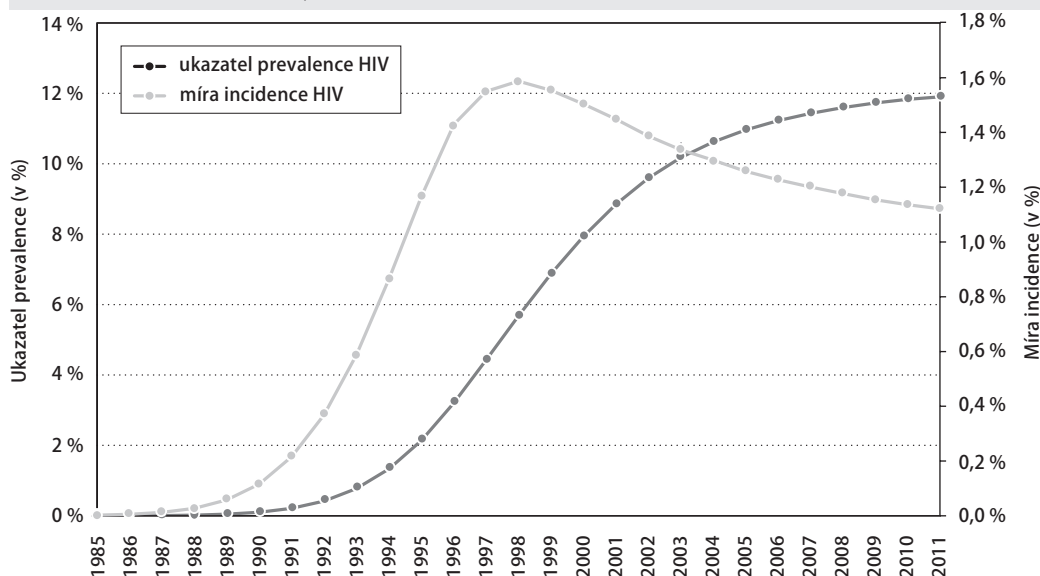
Podle mnoha studií je Jižní Afrika považována za jednu ze zemí, které jsou HIV/AIDS nejvíce zasaženy (např. Welz et al., 2007; Connolly et al., 2004). Jak velký problém nákaza virem HIV v této zemi představuje, bude v rámci tohoto příspěvku ukázáno s využitím ukazatele prevalence HIV a míry incidence HIV.

Prevalence HIV

Podle odhadů Centra pro aktuárský výzkum došlo od poloviny 80. let během následujících cca dvou

Graf 1: Ukazatel prevalence HIV a míra incidence HIV, Jižní Afrika, 1985–2011

HIV prevalence and HIV incidence, South Africa, 1985–2011

Pramen: ASSA, 2012.

6) Antiretrovirální terapie je léčebný postup, který používá protivirové léky k potlačení replikace viru a ke zmírnění příznaků virové infekce. Účinná antiretrovirální terapie využívá kombinace více typů účinných látek (AIDS & HIV Reference Guide).

7) Antiretrovirální lék redukující pravděpodobnost přenosu HIV z matky na dítě, a to až o dvě třetiny (Connor, 1994).

desetiletí k výraznému vzestupu prevalence HIV v jihoafrické populaci. V současné době se prevalence HIV pohybuje na úrovni 11,9 % (ASSA, 2012).

Důležité je znát nejen úroveň a vývoj ukazatele prevalence HIV v celé populaci, ale také identifikovat nejvíce zasažené věkové skupiny obyvatelstva.

V posledních letech se snižuje prevalence HIV u dětí a mládeže, což je klíčové pro budoucí vývoj rozšíření nákazy virem HIV. Tento pokles je přičítán z velké části programům zaměřeným na snížení přenosu viru HIV z matky na dítě (Shisana et al., 2009).

Nejvyšší úroveň prevalence HIV je u osob v reprodukčním věku, a to zejména z důvodu touhy, resp. povinnosti mít dítě/děti. U této skupiny obyvatelstva také dochází k nejnižšímu poklesu hodnot ukazatele prevalence HIV. Skupinou obyvatelstva, u které se prevalence HIV nesnižuje, jsou osoby starší 50 let, kde osob nakažených virem HIV přibývá, a to zejména z toho důvodu, že jsou imunní vůči preventivním programům (Shisana et al., 2009). To, že se prevalence HIV u této skupiny obyvatelstva nesnižuje, může být

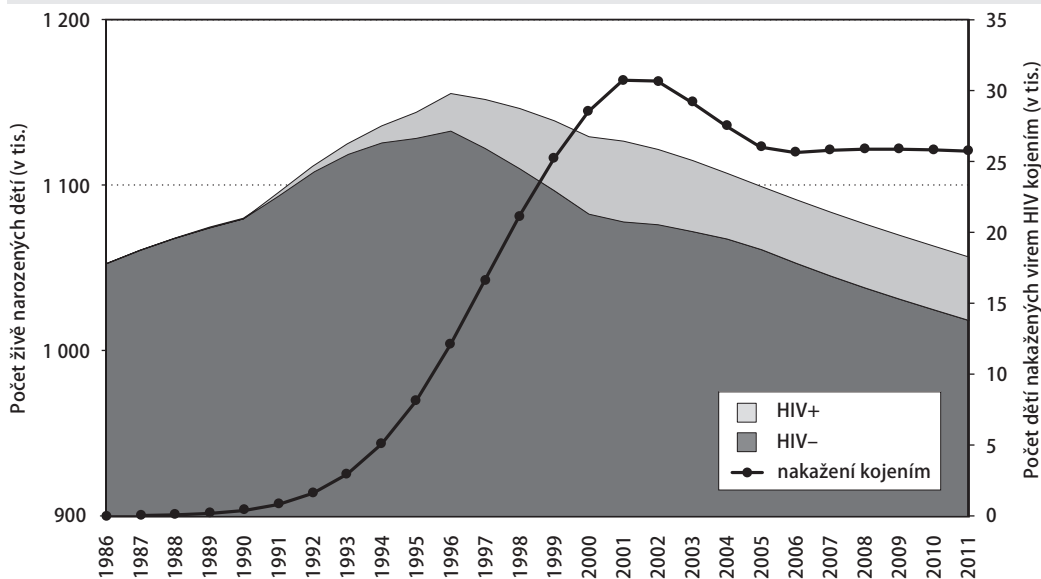
také dáno přežíváním osob do vyššího věku v důsledku lepší dostupnosti antiretrovirální léčby.

Předpokládá se, že pokles prevalence v nižším věku a její nárůst ve věku vyšším je způsoben behaviorálními změnami v populaci, např. posunem věku při prvním sexuálním styku do vyššího věku, zvýšeným používáním ochranných prostředků při partnerském styku, posílením postavení ženy ve společnosti, čímž je žena schopnější vyjednávat o použití ochranných prostředků při styku, věrností partnerů aj. Naopak neschopnost starších žen chránit se při pohlavním styku je považována za jeden z hlavních faktorů, který udržuje prevalenci HIV na vysoké úrovni (Department of Health, 2008).

Incidence HIV

Podle modelu Centra pro aktuárský výzkum míra incidence v Jižní Africe od poloviny 80. let rostla, svého vrcholu dosáhla v letech 1997–1998, kdy se pohybovala na úrovni 1,6 % a poté začala pomalu klesat a v roce 2011 se nacházela na úrovni 1,1 % (ASSA, 2012).

Graf 2: Odhadované počty živě narozených dětí HIV+ a HIV– a odhadované počty dětí nakažených virem HIV během kojení, Jižní Afrika, 1986–2011 | Estimated numbers of HIV+ and HIV– live births and numbers of children infected with HIV during breastfeeding, South Africa, 1986–2011

Pozn.: HIV+ = HIV pozitivní děti, tzn. děti, které se narodily nakažené virem HIV; HIV- = HIV negativní děti, tzn. děti, které se narodily virem HIV nenakažené.

Pramen: ASSA, 2012.

VLIV HIV/AIDS NA PORODNOST
V JIŽNÍ AFRICE**Narození**

Podle odhadů Centra pro aktuárský výzkum celkový počet živě narozených v letech 1985–1997 rostl. Během tohoto období došlo k nárůstu počtu živě narozených z necelých 1,05 milionů ročně na více než 1,15 milionů ročně. Po roce 1997 došlo k postupnému poklesu a do roku 2011 se roční počet živě narozených snížil opět na 1,05 milionů (ASSA, 2012).

Data z modelu ASSA2003 naznačují, že se od roku 1995 živě narozené HIV pozitivní děti, tedy děti, které se virem HIV nakazily od matky již v děloze nebo při porodu, podílely na celkovém počtu živě narozených dětí více než jedním procentem, poté se podíl zvyšoval až do roku 2001, kdy dosáhl svého vrcholu (4,53 %), následně se postupně mírně snižoval a v posledních letech se pohybuje na úrovni 3,70 % (ASSA, 2012).

Část narozených dětí se virem HIV nakazí až kojením. V roce 1994 podle odhadů Centra pro aktuárský výzkum počet nakažených dětí kojením překročil pět tisíc, v roce 1996 se takto nakazilo více než 10 tisíc dětí a o dva roky později více než 20 tisíc. Vrcholu v počtu dětí infikovaných virem HIV během kojení bylo dosaženo v letech 2001 a 2002, kdy odhad počtu takto nakažených dětí přesahoval hranici 30 tisíc.

Od tohoto roku se počet dětí infikovaných kojením postupně snižoval a v současné době je na úrovni 25 tisíc (ASSA, 2012).

Absolutní počty narozených HIV pozitivních dětí i dětí, které se nakazily kojením, jsou však jen velmi těžko srovnatelné v čase, protože nejsou ovlivněny pouze vývojem nákazy virem HIV a onemocnění AIDS, ale také mimo jiné vývojem věkové struktury populace.

Porodnost

Podle modelu ASSA2003 došlo mezi lety 1985 a 2010 k poklesu hrubé míry porodnosti z 32,4 ‰ na 20,4 ‰, tedy o necelých 40 % (ASSA, 2012). Abychom zjistili, v čem tkví rozdíl mezi porodností HIV pozitivních a HIV negativních, byla provedena dekompozice rozdílu nestandardizovaných měr porodnosti osob HIV pozitivních a negativních. K tomuto účelu byla použita dekompoziční metoda podle Kitagawy, pomocí které byl celkový rozdíl mezi hrubými měrami rozdělen na vliv dvou složek – intenzity procesu (zde porodnosti) a věkové struktury (Kitagawa, 1955). Tímto způsobem byly vypočteny podíly, kterými k odlišné úrovni porodnosti mezi HIV pozitivními a negativními přispívaly odlišná intenzita porodnosti těchto dvou skupin a jejich rozdílná struktura. Efekty byly vypočteny podle následujících vzorců:

$$hmp^{HIV-} - hmp^{HIV+}$$

↗

Efekt věkové struktury:

$$\sum_{x=15}^{49} \frac{por_x^{HIV-} + por_x^{HIV+}}{2} * \left(\frac{P_x^{HIV-}}{P^{HIV-}} - \frac{P_x^{HIV+}}{P^{HIV+}} \right)$$

↘

Efekt intenzity porodnosti:

$$\sum_{x=15}^{49} \frac{\left(\frac{P_x^{HIV-}}{P^{HIV-}} - \frac{P_x^{HIV+}}{P^{HIV+}} \right)}{2} * (por_x^{HIV-} + por_x^{HIV+}),$$

kde:

hmp^{HIV-} ...hrubá míra porodnosti HIV negativního obyvatelstva,

hmp^{HIV+} ...hrubá míra porodnosti HIV pozitivního obyvatelstva,

por_x^{HIV-} ...míra porodnosti HIV negativních osob ve věku x ,

por_x^{HIV+} ...míra porodnosti HIV pozitivních osob ve věku x ,

P_x^{HIV-} ...počet HIV negativních osob ve věku x ,

P_x^{HIV+} ...počet HIV pozitivních osob ve věku x ,

P^{HIV-} ...celkový počet HIV negativních obyvatel,

P^{HIV+} ...celkový počet HIV pozitivních obyvatel.

Tab. 1: Dekompozice rozdílu mezi odhadovanými hrubými měrami porodnosti u HIV+ a HIV- obyvatelstva, Jižní Afrika, vybrané roky období 1990–2011 | Decomposition of the difference between crude birth rates in the HIV+ and HIV- populations, South Africa, selected years of 1990–2011

	1990	1993	1996	1999	2002	2005	2008	2011
Efekt věkové struktury	62,95	60,02	56,63	53,61	48,56	45,02	44,41	46,11
Efekt intenzity porodnosti	37,05	39,98	43,37	46,39	51,44	54,98	55,59	53,89
Celkem	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Pramen: ASSA, 2012; Vlastní výpočty.

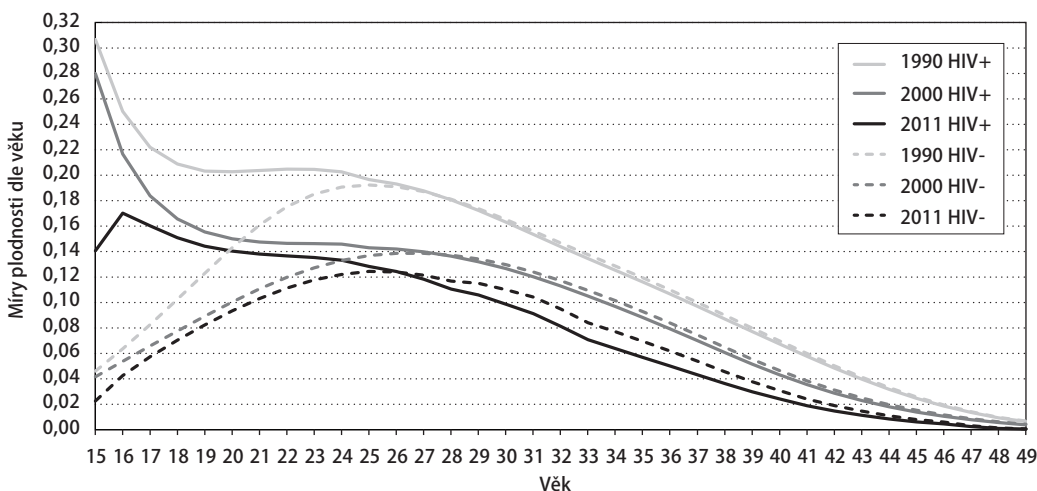
Z počátku sledovaného období k rozdílu v úrovni porodnosti HIV pozitivních a HIV negativních přispívala z 60 % rozdílná věková struktura, nicméně od roku 2002 byl rozdíl spíše důsledkem odlišné intenzity porodnosti.

Plodnost

Graf 3 poskytuje srovnání specifických měr plodnosti žen HIV pozitivních a HIV negativních ve vybraných letech. Z grafu je patrný pokles plodnosti, a to jak u žen HIV negativních, tak HIV pozitivních. HIV pozitivní ženy mají výrazně vyšší plodnost v mladších věcích, a to až do věku 26 let, od tohoto věku dále jsou mírně vyšší specifické míry plodnosti žen virem HIV nenakažených.

K podobným závěrům došly také studie *Lewis a kol.* (2004) nebo *Zaby a Gregsona* (1998). V obou studiích bylo zjištěno, že HIV pozitivní ženy mají v mladším věku vyšší míru plodnosti než ženy HIV negativní. Důvodem tohoto faktu je odlišné sexuální chování žen infikovaných virem HIV a žen virem HIV nenakažených. Brzký začátek sexuálního života může vést jednak k infekci virem HIV a jednak také k otěhotnění. Existuje hned několik důvodů, proč je plodnost starších HIV pozitivních žen nižší v porovnání se ženami HIV negativními. Čím je HIV pozitivní žena starší, v tím pokročilejším stádiu nemoci se v průměru nachází, a v čím pokročilejším stádiu nemoci se nachází, tím je nižší pravděpodobnost, že otěhotní či dítě donosí (*Lewis et al.*, 2004; *Zaba – Gregson*, 1998).

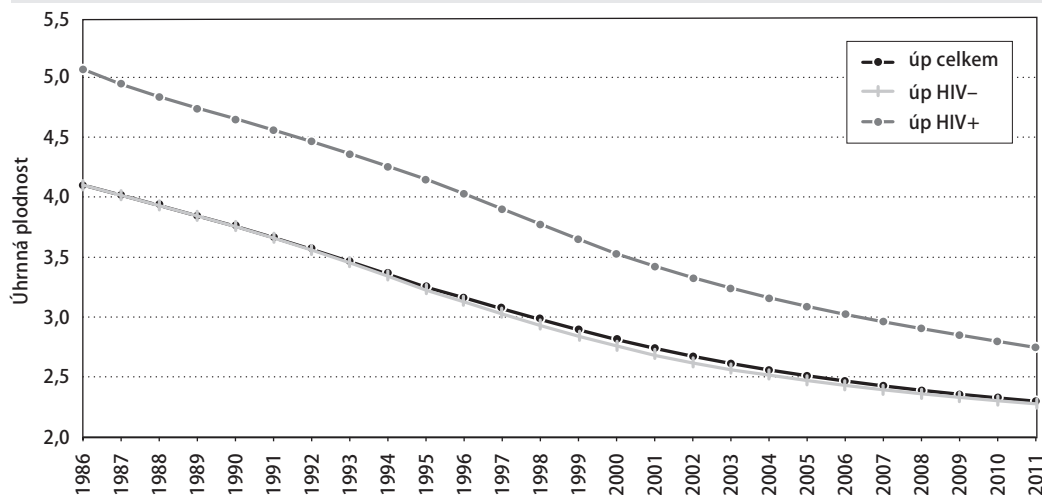
Graf 3: Odhadované intenzity plodnosti podle věku, srovnání HIV+ a HIV- žen, Jižní Afrika, vybrané roky období 1990–2011 | Estimated age-specific fertility rates, a comparison of HIV+ and HIV- women, South Africa, selected years of 1990–2011

Pozn.: HIV+ = HIV pozitivní osoby, tzn. osoby nakažené virem HIV; HIV- = HIV negativní osoby, tzn. osoby virem HIV nenakažené.
Pramen: ASSA, 2012.

Graf 4: Srovnání odhadované úrovně plodnosti u HIV+, HIV- žen a žen celkem, Jižní Afrika, 1986–2011

A comparison of the estimated fertility rates of HIV+ and HIV- women and total women, South Africa, 1986–2011

Pozn.: úp = úhrnná plodnost; HIV+ = HIV pozitivní osoby, tzn. osoby nakažené virem HIV; HIV- = HIV negativní osoby, tzn. osoby virem HIV nenakažené.

Pramen: ASSA, 2012; Vlastní výpočty.

Jak již bylo zmíněno výše, intenzita plodnosti HIV pozitivních žen ve věku 15–26 let výrazně převyšuje intenzitu plodnosti žen virem HIV nenakažených. Díky vysoké míře použití antikoncepčních prostředků u žen v Jižní Africe dochází k otěhotnění v mladším věku pouze zřídka, a to u žen, které při pohlavním styku prostředky proti otěhotnění nepoužívají, a proto jsou také náchylnější k infekci HIV. Ve starším věku virus HIV přispívá ke snižování intenzity plodnosti, čímž dochází ke zvyšování rozdílu v plodnosti žen virem HIV nakažených a žen tímto virem neinfikovaných. V Jižní Africe je tento rozdíl malý, neboť jihoafrické ženy ve větší míře používají antikoncepční prostředky, a tak je plodnost ve starším věku nízká u obou zmiňovaných skupin (Johnson, 2010).

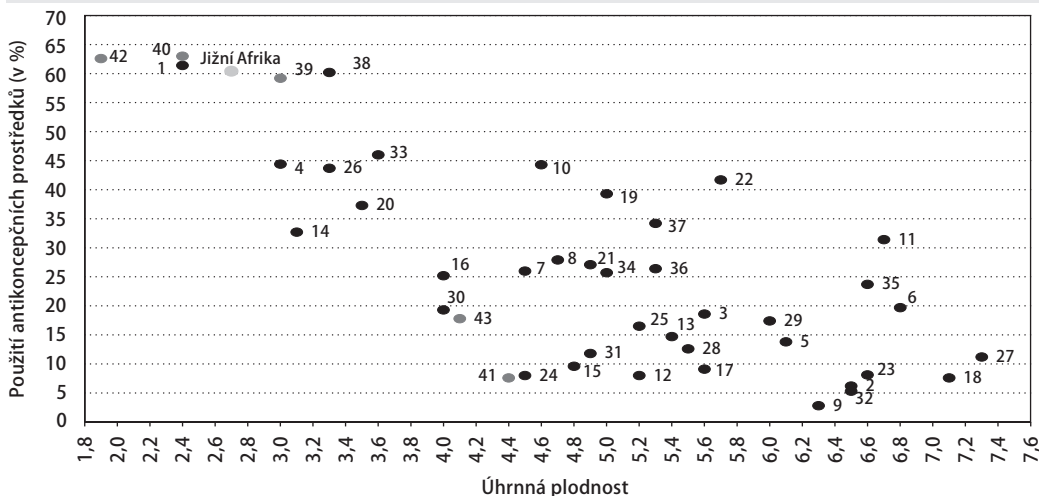
Odhady úhrnné plodnosti HIV pozitivních a HIV negativních žen z modelu ASSA2003 jsou ukázány v grafu 4. V celém období let 1986–2011, podle odhadů Centra pro aktuárský výzkum, rodily HIV pozitivní ženy v průměru více dětí než ženy virem HIV nenakažené. Tímto se Jižní Afrika odlišuje od jiných zemí (např. Ugandy, Tanzanie, Zimbabwe a dalších), ve kterých byla zjištěna nižší úroveň plodnosti HIV pozitivních žen (Zaba – Gregson, 1998; Glynn et al., 2000; Gray et al., 1998; Sedgh et al., 1998).

V roce 1986 byla hodnota úhrnné plodnosti žen infikovaných virem HIV 5,08, zatímco HIV negativních žen 4,11 dětí na ženu. Odhady úhrnné plodnosti pro rok 2011 činí 2,75 dětí, resp. 2,28 dítě na jednu ženu u žen HIV pozitivních, resp. HIV negativních (ASSA, 2012).

Autoři Zaba a Gregson (1998) zkoumali šest studií vlivu HIV/AIDS na plodnost v subsaharské Africe a došli k závěru, že plodnost žen s HIV je o 25–40 % nižší než zdravých žen (Lewis et al., 2004). V Jižní Africe je plodnost žen HIV pozitivních vyšší zhruba o 20 %. Tento rozdíl je však především důsledkem výrazně vyšší plodnosti žen nakažených virem HIV v mladším věku oproti mírně vyšší plodnosti žen virem HIV nenakažených ve věku starším. Situace, kdy je úhrnná plodnost HIV pozitivních žen vyšší než žen virem HIV nenakažených, není v Africe příliš běžná a tento fakt rozhodně neznamená, že by virus HIV plodnost zvyšoval. Úhrnná plodnost HIV pozitivních žen je v této zemi vyšší, protože ve srovnání s ostatními státy Afriky má Jižní Afrika nižší celkovou úroveň plodnosti a vyšší procento žen používajících ochranné prostředky (Johnson, 2010).

Pro zachycení mezinárodního postavení Jižní Afriky dle úrovně plodnosti a využívání antikoncepčních prostředků

Graf 5: Porovnání intenzity plodnosti a podílu žen v reprodukčním věku používajících antikoncepční prostředky ve vybraných afrických zemích, 2000–2008 | A comparison of the level of fertility and the percentage of women of reproductive age using contraceptives in selected African countries, 2000–2008

Pozn.: Šedivé tečky = státy zařazené WHO do regionu Východní Středomoří, nikoli regionu Afrika; názvy států přiřazené k číslům zobrazeným v grafu jsou uvedeny v tabulce 2.
Pramen: WHO, 2010.

Tab 2: Seznam zemí, jejichž úroveň plodnosti a podíl žen užívajících antikoncepční prostředky byly srovnány s Jižní Afrikou | A list of the countries whose fertility rates and contraceptive usage was compared with South Africa

Číslo v grafu	Země	Rok*	Číslo v grafu	Země	Rok*
1	Alžírsko	2006	23	Mali	2001
2	Angola	2001	24	Mauritánie	2000–2001
3	Benin	2001	25	Mosambik	2003–2004
4	Botswana	2000	26	Namibie	2000
5	Burkina Faso	2003	27	Niger	2006
6	Burundi	2002	28	Nigérie	2003
7	Kamerun	2004	29	Rwanda	2005
8	Středoafrická republika	2000	30	Svatý Tomáš a Princův ostrov	2000
9	Čad	2004	31	Senegal	2005
10	Kongo, republika	2005	32	Sierra Leone	2005
11	Kongo, demokratická republika	2001	33	Svazijsko	2002
12	Eritrea	2002	34	Togo	2000
13	Etiopie	2005	35	Uganda	2006
14	Gabon	2000	36	Tanzánská sjednocená republika	2004–2005
15	Gambie	2000	37	Zambie	2001–2002
16	Ghana	2003	38	Zimbabwe	2005–2006
17	Guinea	2005	39	Egypt	2005
18	Guinea-Bissau	2000	40	Maroko	2003–2004
19	Keňa	2003	41	Súdán	2006
20	Lesotho	2004	42	Tunisko	2001
21	Madagaskar	2003–2004	43	Džibutsko	2006
22	Malawi	2006			

Pozn.: Rok* = rok, za který byl k dispozici nejaktuálnější údaj týkající se podílu žen v reprodukčním věku, které využívaly antikoncepční prostředky.
Pramen: WHO, 2010.

cepčních prostředků bylo využito dat ze Statistického informačního systému WHO (WHOSIS). Zahrnuty byly pouze státy, u nichž byly dostupné údaje za oba ukazatele (úhrnná plodnost, podíl žen používajících antikoncepční prostředky). Ukazatel úhrnné plodnosti zobrazuje úroveň plodnosti v roce 2008 pro všechny státy, zatímco data za užívání antikoncepce jsou z let 2000–2008, přesný rok pro každý stát je uveden v tabulce 2 spolu s názvy zemí, které přísluší k číslům v předchozím grafu. Pro Jižní Afriku pochází údaj z roku 2003.

Jižní Afrika má výjimečné postavení mezi africkými státy s nízkou plodností a vysokým podílem žen v reprodukčním věku užívajících antikoncepční prostředky. Nižší plodnost a vyšší procento žen užívajících antikoncepci je jen v Alžírsku, Maroku a Tunisku. Ze států subsaharské Afriky se hodnotami těchto dvou ukazatelů Jižní Afriky nejvíce přibližuje Zimbabwe.

Jak ovlivnila změna struktury podle statusu HIV změnu úhrnné plodnosti mezi dvěma obdobími a do jaké míry pokles počtu dětí na jednu ženu v jejím reprodukčním období souvisel se změnami intenzit plodnosti žen HIV negativních a HIV pozitivních lze určit pomocí dekompozičních metod. V tabulce 5 je uveden výsledek dekompozice podle Gibsona (1976). Dekompozice byla vypočítána pro rozdíl úhrnných plodností mezi roky 1995 a 2011 a zahrnovala změny ve třech faktorech: vliv změny struktury obyvatel podle statusu HIV (podíly HIV pozitivních a HIV negativních žen), vliv změny intenzity plodnosti žen

nenakažených virem HIV a vliv změny intenzity plodnosti žen virem HIV infikovaných. Vzorec pro výpočet byl následující:

kde:

$$\dot{u}p = \sum_{x=15}^{49} f_x^{HIV-} * p_x^{HIV-} + \sum_{x=15}^{49} f_x^{HIV+} * p_x^{HIV+}$$

f_x^{HIV-} ... míra plodnosti HIV negativních žen ve věku x ,

f_x^{HIV+} ... míra plodnosti HIV pozitivních žen ve věku x ,

p_x^{HIV-} ... podíl HIV negativních žen ve věku x ,

p_x^{HIV+} ... podíl HIV pozitivních žen ve věku x .

Postup výpočtu byl následující:

1. Na základě výše uvedeného vzorce byly vypočteny úhrnné plodnosti pro zmíněné roky ($\dot{u}p_{1995}$ a $\dot{u}p_{2011}$).
2. Bylo vypočítáno 6 fiktivních úhrnných plodností (tabulka 3), a to za použití dat uvedených v této tabulce, přičemž rok v tabulce znamená rok, za který byla ta která data použita, např. pro výpočet $\dot{u}p_1$ byly využity údaje za míry plodnosti HIV pozitivních a HIV negativních žen z roku 1995 a podíly žen nakažených virem HIV z roku 2011.

kde:

$\dot{u}p_1$...hodnota úhrnné plodnosti, které by bylo dosaženo, kdyby se nezměnily míry plodnosti, ale pouze struktura žen podle statusu HIV a ukazuje tedy čistý vliv této změny;

$\dot{u}p_2$...hodnota úhrnné plodnosti, které by bylo dosaženo, kdyby se nezměnily míry plodnosti HIV pozitivních žen ani struktura žen podle statusu HIV, ale pouze míry plodnosti HIV negativních žen a ukazuje tedy čistý vliv této změny;

Tab. 3: Model pro výpočet fiktivních úhrnných plodností

The model for calculating fictional total fertility rates

Status HIV	Míry plodnosti HIV-	Míry plodnosti HIV+	Fiktivní úhrnná plodnost
2011	1995	1995	$\dot{u}p_1$
1995	2011	1995	$\dot{u}p_2$
1995	1995	2011	$\dot{u}p_3$
2011	2011	1995	$\dot{u}p_4$
2011	1995	2011	$\dot{u}p_5$
1995	2011	2011	$\dot{u}p_6$

Pramen: Převzato z Gibson, 1976. Upraveno.

$\acute{u}p_3$...hodnota úhrnné plodnosti, které by bylo dosaženo, kdyby se nezměnily míry plodnosti HIV negativních žen ani struktura žen podle statusu HIV, ale pouze míry plodnosti HIV pozitivních žen a ukazuje tedy čistý vliv této změny;

$\acute{u}p_4$...hodnota úhrnné plodnosti, které by bylo dosaženo, kdyby se nezměnily míry plodnosti HIV pozitivních žen a změnily se míry plodnosti HIV negativních žen a struktura žen podle statusu HIV a ukazuje tedy vliv změny těchto dvou faktorů;

$\acute{u}p_5$...hodnota úhrnné plodnosti, které by bylo dosaženo, kdyby se nezměnily míry plodnosti HIV negativních žen a změnily se míry plodnosti HIV pozitivních žen a struktura žen podle statusu HIV a ukazuje tedy vliv změny těchto dvou faktorů;

$\acute{u}p_6$...hodnota úhrnné plodnosti, které by bylo dosaženo, kdyby se nezměnila struktura žen podle statusu HIV, ale změnily se míry plodnosti HIV pozitivních i HIV negativních žen a ukazuje tedy vliv změny těchto dvou faktorů.

3. Byly vypočteny efekty změny struktury žen podle statusu HIV, změny intenzity plodnosti HIV pozitivních a HIV negativních žen, které byly hlavním výstupem této metody a v tabulce 4, která naznačuje postup jejich výpočtu, jsou označeny tučně.

Podle odhadů Centra pro aktuárský výzkum mezi roky 1995 a 2011 došlo ke snížení úhrnné plodnosti z hodnoty 3,26 na 2,31, tedy o 0,95 dítěte narozeného v průměru jedné ženě během jejího reprodukčního období (ASSA, 2012). Tento pokles byl dekomponován na tři výše uvedené faktory.

Změna ve struktuře dle statusu HIV s hodnotou 0,04 (-4,1 %) znamená, že změna struktury žen podle statusu HIV působila proti směru poklesu úhrnné plodnosti. Snížení intenzity plodnosti HIV pozitivních žen se na poklesu celkové plodnosti podílelo hodnotou -0,17 (17,8 %). Nejvýznamnější komponentou změny plodnosti jihoafrické populace však bylo snížení intenzity plodnosti žen virem HIV nenakažených, neboť to se na poklesu úhrnné plodnosti podílelo hodnotou -0,82 (86,3 %). Součet všech tří komponent (0,04 - 0,17 - 0,82) dává celkový pokles plodnosti -0,95.

Jak bylo zjištěno, úhrnná plodnost HIV pozitivních žen je vyšší než žen HIV negativních. Zvyšuje-li se tedy v průběhu času podíl žen nakažených virem HIV, zvyšuje se také jejich vliv na celkovou plodnost, která by se tedy měla také zvyšovat. Pravděpodobně proto rostoucí podíl HIV pozitivních žen působí proti směru poklesu celkové plodnosti v čase.

Tab. 4: Výpočet podílů čistých efektů struktury podle statusu HIV a intenzit plodnosti HIV+ a HIV- žen na celkovou změnu úhrnné plodnosti mezi roky 1995 a 2011, Jižní Afrika | Calculation of the effects of HIV structure change and the effects of the fertility change of HIV positive and HIV negative women between 1995 and 2011, South Africa

Efekt	Pomocný ukazatel	Výpočet efektu
Efekt změny struktury dle statusu HIV	a	$\acute{u}p_6 - \acute{u}p_{1995}$
Efekt změny plodnosti HIV- žen	b	$\acute{u}p_5 - \acute{u}p_{1995}$
Efekt změny plodnosti HIV+ žen	c	$\acute{u}p_4 - \acute{u}p_{1995}$
Efekt interakce změny struktury a plodnosti HIV- žen	d	$\acute{u}p_3 - \acute{u}p_{1995} - (a+b)$
Efekt interakce změny struktury a plodnosti HIV+ žen	e	$\acute{u}p_2 - \acute{u}p_{1995} - (a+c)$
Efekt interakce změny plodnosti HIV- a HIV+ žen	f	$\acute{u}p_1 - \acute{u}p_{1995} - (b+c)$
Souhrn efektu změny struktury		$a+0,5*d+0,5*e$
Souhrn efektu změny plodnosti HIV- žen		$b+0,5*d+0,5*f$
Souhrn efektu změny plodnosti HIV- žen		$c+0,5*e+0,5*f$

Tab. 5: Dekompozice změny odhadovaných hodnot úhrnné plodnosti mezi roky 1995 a 2011, Jižní Afrika |
 Decomposition of the change in the total fertility rate between 1995 and 2011, South Africa

Úhrnná plodnost		
1995	2011	2011–1995
3,26	2,31	–0,95
Dekompozice změny mezi lety 1995 a 2011 na 3 faktory		
	Absolutně	Relativně (v %)
Změna struktury dle HIV statusu žen	0,04	–4,1
Změna intenzity plodnosti HIV+ žen	–0,17	17,8
Změna intenzity plodnosti HIV– žen	–0,82	86,3
Celkem	–0,95	100,0

Pozn.: HIV+ = HIV pozitivní osoby, tzn. osoby nakažené virem HIV; HIV– = HIV negativní osoby, tzn. osoby virem HIV nenakažené
 Pramen: ASSA, 2012; Vlastní výpočty.

ZÁVĚR

HIV/AIDS představuje pro mnoho zemí velký problém. Mezi tyto země patří i Jižní Afrika. Řešení problému s HIV/AIDS zde velmi záviselo na přístupu jednotlivých vlád. Předchozí vlády tohoto státu reagovaly na vznikající situaci velmi pomalu, současná vláda se však snaží dělat vše pro to, aby výskyt HIV/AIDS byl co nejvíce omezen. Jsou zaváděny preventivní programy, zvyšují se výdaje na tyto programy apod. Díky těmto opatřením se snižuje prevalence i incidence HIV v některých věkových skupinách, zejména těch mladších. Nicméně přetrvávají zde stále mnohé problémy, díky nimž je celkový pokles prevalence a incidence jen velmi pomalý.

Zatímco ve studiích z jiných zemí se ukázalo, že úroveň porodnosti je vyšší u HIV negativních žen ve srovnání s ženami HIV pozitivními, v případě Jižní Afriky tomu je naopak.

Příčiny rozdílu v úrovni porodnosti byly zkoumány s využitím dekompoziční metody navržené Kitagawou (1955), a to v letech 1986–2011. Rozdíl mezi měrami porodnosti HIV pozitivních a HIV negativních osob se v tomto období snižoval. Zpočátku byl tento rozdíl z 60 % důsledkem rozdílné věkové struktury obou částí populace, od roku 2002 k tomuto rozdílu přispívala spíše odlišná intenzita porodnosti.

Celková úroveň plodnosti ve sledovaných letech klesala. Do jaké míry se na tomto poklesu podílela přítomnost HIV/AIDS ukázala dekompozice úhrnné

plodnosti. Rozdíl úhrnné plodnosti v letech 1995 a 2011 byl dekomponován na vliv tří faktorů. Největší vliv na pokles celkové úrovně plodnosti měla změna intenzity plodnosti HIV negativních žen, jež k tomuto poklesu přispěla více než 80 %. Změna intenzity plodnosti HIV pozitivních žen rovněž napomohla ke snížení úhrnné plodnosti mezi sledovanými lety. Změna struktury žen podle statusu HIV se projevila jako faktor, který působil proti poklesu úhrnné plodnosti v čase.

V současné době je plodnost v Jižní Africe nižší než kdekoli jinde v subsaharské Africe a je na srovnatelné úrovni s ostatními středně příjmovými zeměmi světa. K poklesu plodnosti zde přispělo mnoho faktorů, mezi nimi například vyšší míra urbanizace, lepší dostupnost antikoncepčních prostředků, vyšší vzdělanost obyvatelstva, zejména žen a proměna ekonomického, politického i společenského systému během posledních 30 let (Mostert *et al.*, 1998). K těmto faktorům se v polovině 80. let přidaly také nákaza virem HIV a onemocnění AIDS. Na základě zde uvedených výsledků, které ukazují, že plodnost HIV pozitivních žen je vyšší než plodnost HIV negativních žen, by se mohlo zdát, že přítomnost viru HIV v populaci má na plodnost v Jižní Africe zcela opačný vliv než v ostatních zemích postižených HIV/AIDS. Musíme však vzít v úvahu, čím je to způsobeno. Jak již bylo zdůrazněno, Jižní Afrika je výjimečná nízkou plodností a vysokým podílem žen užívajících antikoncepční prostředky. Mladé

HIV pozitivní ženy, jež zvyšují plodnost celé populace, jsou výjimečné ve svém sexuálním chování tím, že se při pohlavním styku nechraní, čímž se vystavují jednak riziku otěhotnění a jednak riziku nakažení se

virem HIV. Fakt, že virus HIV zvyšuje plodnost v jihoafrické populaci, tedy nesouvisí s jeho biologickým vlivem na plodnost, ale spíše se sociálními a behaviorálními faktory.

Literatura

- *AIDS & HIV Reference Guide*. [online]. (cit. 15. 1. 2010). Dostupné z: <<http://www.aids-sida.com/en/>>.
- *AIDS charity AVERT*. 1995. [online]. (cit. 24. 1. 2010). Dostupné z: <<http://www.avert.gov/>>.
- Byrnes, R. M. 1996. *South Africa: A Country Study*. [online]. Washington: GPO for the Library of Congress, 1996. (cit. 23. 11. 2009). Dostupné z: <<http://countrystudies.us/south-africa/>>.
- Chigwedere et al. 2008. *Estimating the Lost Benefits of Antiretroviral Drug Use in South Africa*. *Journal of acquired immune deficiency syndromes*, 2008, vol. 49, no. 4, s. 410–415.
- CIA – *The World Factbook*. 1994. [online]. (cit. 21. 2. 2010). Dostupné z: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>>. ISSN 1553-8133.
- Connolly et al. 2004. Epidemiology of HIV in South Africa – results of a national, community-based survey. *South African Medical Journal*, 2004, vol. 94, no. 9, s. 776–781.
- Dorrington, R. – Johnson, L. – Budlender, D. 2005. *ASSA2003: AIDS and demographic models user guide*. Cape Town: The Centre for Actuarial Research, University of Cape Town, for the AIDS Committee of the Actuarial Society of South Africa, 2005. 34 s.
- Dugger, C. W. 2008. Study Cites Toll of AIDS Policy in South Africa [online]. *New York Times*, 26. 11. 2008. (cit. 12. 12. 2009). Dostupné z: <<http://www.nytimes.com/2008/11/26/world/africa/26iht-26aids.18160081.html?pagewanted=1&r=1>>.
- Gayawan et al. 2010. Modelling fertility curves in Africa. *Demographic Research*, 2010, vol. 22, article 10, s. 211–236.
- Gibson, C. 1976. The U.S. Fertility Decline 1961–1975: The Contribution of Changes in Marital Status and Marital Fertility. *Family Planning Perspectives*, 1976, vol. 8, no. 5, s. 249–252.
- Glynn et al. 2000. Decreased fertility among HIV-1-infected women attending antenatal clinics in three African cities. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 2000, vol. 25, no. 4, s. 345–352.
- Gray, R. H. 1998. Population-based study of fertility in women with HIV-1 infection in Uganda. *Lancet*, 1998, vol. 351, no. 9096, s. 98–103.
- Gregson, S. – Zaba, B. – Hunter, S. C. 2002. The impact of HIV-1 on fertility in sub-Saharan Africa: causes and consequences. In *Expert Group Meeting on Completing the Fertility Transition, New York, 11-14 March 2002*. New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2002, s. 104–136.
- Hulec, O. 1997. *Dějiny Jižní Afriky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, 345 s. ISBN 80-7106-247-2.
- Johnson, L. 2010. Emailová komunikace [online], 19. 2. 2010.
- Kitagawa, E. 1955. Components of a Difference Between two rates. *Journal of the American Statistical Association*, 1955, vol. 50, no. 272, s. 1168–1194.
- Krasney, J. 2008. *Nejlepší přítel pandemie HIV/AIDS? Hlad* [online]. *Člověk v tísni*, 5. 10. 2009. (cit. 7. 1. 2010). Dostupné z: <<http://www.clovekvtsni.cz/index2.php?id=623&idArt=909>>.
- Lacina et al. 1987. Nejnovější dějiny Afriky. In Pech, L. 2009. *Mezirasové vztahy v Jihoafrické republice po pádu apartheidu*. Olomouc, 2009, 95 s. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Palackého v Olomouci, Přírodovědecká fakulta, Katedra geografie.
- Lewis et al. 2004. The population impact of HIV on fertility in sub-Saharan Africa. *AIDS*, 2004, vol. 18, supplement 2, s. S35–S43.
- Matanyaire, S. D. 2005. *The AIDS Transition: impact of HIV/AIDS on the demographic transition of black/African South Africans* [online]. Příspěvek přednesený na International Union for the Scientific Study of Population XXV International Population Conference, 18.–23. 7. 2005. (cit. 1. 2. 2010). Dostupné z: <<http://iussp2005.princeton.edu/download.aspx?submissionId=52223>>.
- Mbeki, T. 2000. *13TH INTERNATIONAL AIDS CONFERENCE DURBAN*. Speech of the President of South Africa at the Opening Session of the Conference [online]. (cit. 1. 11. 2009). Dostupné z: <<http://www.virusmyth.com/aids/news/durbpsmbeki.htm>>.
- Mostert et al. 1998. Demography: Textbook for the South African Student. In Matanyaire, S. D. 2005. *The AIDS Transition: impact of HIV/AIDS on the demographic transition of black/African South Africans* [online]. Příspěvek přednesený na Interna-

- tional Union for the Scientific Study of Population XXV International Population Conference, 18.–23. 7. 2005. (cit. 1. 2. 2010). Dostupné z: <<http://iussp2005.princeton.edu/download.aspx?submissionId=52223>>.
- Moultrie, T. A. – Timaeus, I. M. 2003. The South African fertility decline: Evidence from two censuses and a Demographic Health Survey. *Population Studies*, 2003, vol. 57, no. 3, s. 265–283.
 - Pech, L. 2009. *Mezirasové vztahy v Jihoafrické republice po pádu apartheidu*. Olomouc, 2009, 95 s. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Palackého v Olomouci, Přírodovědecká fakulta, Katedra geografie.
 - Puren, A. J. 2002. The HIV-1 epidemic in South Africa. *Oral Diseases*. 2002, vol. 8, supplement 2, s. 27–31.
 - Sedgh et al. 2005. HIV-1 Disease Progression and Fertility in Dar es Salaam, Tanzania. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 2005, vol. 39, no. 4, s. 439–445.
 - Shisana et al. 2009. *South African National HIV Prevalence, Incidence, Behaviour and Communication Survey 2008: A Turning Tide among Teenagers?* Cape Town: HSRC Press, 2009, 98 s. ISBN (softcover) 978-0-7969-2291-5. ISBN (pdf) 978-0-7969-2292-2. ISBN (epub) 978-0-2969-2296-0.
 - Welz et al. 2007. Continued very high prevalence of HIV infection in rural KwaZulu-Natal, South Africa: a population-based longitudinal study. *AIDS*, 2007, vol. 21, no. 11, s. 1467–1472.
 - Zaba, B. – Gregson, S. 1998. Measuring the impact of HIV on fertility in Africa. *AIDS*, 1998, vol. 12, supplement 1, s. S41–S50.
 - Zimák, A. 2003. *Jihoafrická republika*. Praha: Nakladatelství Libri, 2003, 120 s. Stručná historie států, sv. 16. ISBN 80-7277-184-1.

Prameny dat

- ASSA, 2012. ASSA2003AIDS and Demographic Models (počítačový program). Ver. 5.0 (Jižní Afrika). Dostupné z: <<http://aids.actuarialsociety.org.za/ASSA2003-Model-3165.htm>>.
- Department of Health, 2008. The National HIV and Syphilis Prevalence Survey. South Africa, 2007 [online]. Pretoria: Department of Health, 2001. 39 s. Dostupné z: <<http://www.doh.gov.za/docs/index.html>>.
- Statistics South Africa, 2011. Mid-year population estimates, South Africa, 2011 [online]. Pretoria: Statistics South Africa, 2011, 17 s. Dostupné z: <<http://www.statssa.gov.za/publications/P0302/P03022011.pdf>>.
- World Health Organization. 2010. WHO Statistical Information System (WHOSIS). Dostupné z: <<http://www.who.int/whosis/en/>>.

ŠÁRKA ŠUSTOVÁ

je absolventkou oboru demografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde nyní také pokračuje v doktorském studiu. Ve své výzkumné činnosti se zabývá demografickou situací v rozvojových zemích se zaměřením na vliv HIV/AIDS na demografickou situaci.

SUMMARY

HIV/AIDS is a serious problem for many countries. South Africa is one of the countries heavily afflicted by this problem. HIV/AIDS has serious consequences for the demographic development of the countries afflicted by it. This article attempts to examine the impact of HIV/AIDS on natality and fertility in South Africa.

The fertility of HIV positive women is higher than the fertility of HIV negative women in South Africa,

while in other countries suffering from HIV/AIDS the opposite situation exists. The higher fertility of HIV positive women is due to low overall fertility and the high rate of use of contraceptives in South Africa.

Women in younger age groups (15–26 years) who are HIV positive have higher fertility because they do not use contraceptives and consequently are more likely to become either pregnant or HIV infected.

Both HIV positive and HIV negative women in older age groups have low fertility. HIV positive women are usually in the advanced stage of the disease and therefore are not able to conceive or to deliver a child, while HIV negative women use contraceptives to avoid having more children.

The results of the analysis indicate that HIV/AIDS has contributed to the increase in overall fertility in South Africa. However, we should think hard about the results. More than the biological impact of HIV/AIDS on fertility, there are also social and behavioural factors that should be taken into account.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Ročník 47, ČÍSLO 4, 2011

Martin Ouředníček, Jana Temelová | str. 625 Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života

STATI: Nové sociálně prostorové nerovnosti

Barbora Vacková, Lucie Galčanová, Ondřej Hofírek | str. 633 „Za čistší město“: Problémové lokality a jejich obyvatelé z pohledu místní politiky a správy

Michal Nekorjak, Adéla Suralová, Klára Vomastková | str. 657 Uváznutí v marginalitě: vzdělávací trh, „romské školy“ a reprodukce sociálně prostorových nerovností

Marie Feřtřová, Jana Temelová | str. 681 Prostorová specifika strukturální nezaměstnanosti na úrovni obcí v České republice

Jakub Novák, Pavlína Netrdová | str. 717 Prostorové vzorce sociálně-ekonomické diferenciacce obcí v České republice

STATI: Lokální rozvoj a kvalita života

Josef Bernard | str. 745 Endogenní rozvojové potenciály malých venkovských obcí – obtížné hledání a měření jejich vlivu

Martin Ouředníček, Petra Špačková, Marie Feřtřová | str. 777 Změny sociálního prostředí a kvality života v depopulačních regionech České republiky

Jan Kubeš, Stanislav Kraft | str. 805 Periferní oblasti jižních Čech a jejich sociálně populační stabilita

Jana Temelová, Jakub Novák, Lucie Pospíšilová, Nina Dvořáková | str. 831 Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie obyvatel v periferních lokalitách

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:

Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 300 302, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz nebo Sociologický časopis/Czech Sociological review – Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. +420 210 310 217, +420 210 310 218, e-mail: Monika.Kuzelova@soc.cas.cz

TABULKY ŽIVOTA JAKO NÁSTROJ ANALÝZY PRŮCHODU ŽÁKŮ STŘEDNÍM STUPNĚM VZDĚLÁVÁNÍ

Libor Šebestík

LIFE TABLES AS A TOOL FOR ANALYSING THE FLOW OF STUDENTS THROUGH SECONDARY EDUCATION

The aim of this article is to show how life tables can be used to analyse the flow of students through secondary education. The life table treats new enrolments as births, years spent at school as an individual's age and withdrawals and graduation as deaths. The most important output of the life tables – the expected number of future years of school attendance – is compared among different types of secondary schools. In the article life tables are constructed using the cohort approach.

Keywords: life tables, secondary education, application of demographic methods Demografie, 2012, 54: 152–161

ÚVOD

Úmrtnostní tabulky (obecněji označované jako tabulky života) nacházejí v demografii standardně uplatnění při popisu řádu vymírání lidských populací. Univerzální povaha jejich konstrukce umožňuje, aby byly aplikovány na jakýkoli proces spojený s úbytkem studované populace. Předmětem zkoumání nemusí tedy nutně být jen celé populace (např. národní), ale také odlišně vymezené populace dílčí, jejichž početní stav se v průběhu času snižuje a lze je vhodně popsat pomocí dekrementního řádu (Pavlík aj., 1986).

Článek má výrazně metodický charakter a jeho cílem je ukázat, jak lze pomocí konstrukce tabulek života popsat průchod žáků středním stupněm vzdělávání. V návaznosti na předchozí odstavec mohou být žáci považováni za určitou subpopulaci, která prochází jednotlivými ročníky a v čase mění svůj početní stav. Sledujeme-li kohorty žáků, kteří do prvních ročníků nastoupili ve stejném školním roce, tak jejich počet mezi následujícími ročníky zpravidla klesá v důsledku odchodu či opuštění školského systému. Analogie

s tradičními úmrtnostními tabulkami je potom nasnadě: počet odchodů odpovídá počtu úmrtí, pravděpodobnost odchodu odpovídá pravděpodobnosti úmrtí a střední délka studia pak naději dožití apod. Druhotným záměrem článku je ve stručnosti představit další alternativní metody a přístupy k analýze dat školské statistiky¹⁾.

Článek ukazuje, že tabulky života nacházejí uplatnění i mimo klasickou demografii, konkrétně na příkladu školských dat. Necht' je dále na čtenáři, aby našel i další pro sebe relevantní oblasti využití. Získané výsledky mohou být použity jako součást analýz používaných pro formulování vzdělávací politiky, jejich cílů a jejího budoucího směřování ať na celostátní, regionální nebo lokální úrovni.

TEORETICKÝ RÁMEC

Jak již bylo nastíněno v úvodu, článek představuje alternativní využití vybraných metod tradičně používaných na demografická data se zaměřením na aplikaci

1) Problematiku možnosti aplikace alternativních přístupů k analýze školských dat autor článku blíže řešil ve své diplomové práci (Šebestík, 2011).

tabulek života. V krátkém teoretickém přehledu budou mj. diskutovány i Markovovy řetězce a preferenční model migrace, které lze úspěšně použít ke specificky zaměřené analýze školských dat.

Konstrukci tabulek života jako analytickému nástroji v oblasti vzdělávání není prozatím věnována přílišná pozornost. *Garcia* (1994) ve své studii použil tabulky života ke zkoumání průchodu studentů vysokými školami v Kalifornii a k odhadu budoucího počtu vysokoškoláků. Ve svých výpočtech vycházel z prognózovaných měr účasti na vysokoškolském vzdělávání, které aplikoval na budoucí počty obyvatel v členění podle věku, pohlaví a etnicity, čímž získal odhad počtu nově zapsaných studentů. Tento údaj použil jako kořen tabulky. Dalšími vstupními parametry byly intenzity přechodu mezi ročníky, pravděpodobnosti absolvování a opuštění vzdělávacího systému.

Garcia takto spočetl tabulky života pro jednotlivé kohorty nově zapsaných studentů v následujících akademických rocích. Nasčítají-li se napříč všemi získanými tabulkami příslušné hodnoty počtu studujících v jednotlivých ročnících (analogie s počtem osob žijících v dokončeném věku), lze získat počet studentů, kteří pocházejí z jednotlivých kohort a v kýženém akademickém roku nadále budou ve vzdělávacím systému.

Průchod žáků určitým stupněm vzdělávání lze modelovat také pomocí **Markovových řetězců**, které vycházejí z konceptu vícestavové demografie. Vstupem jsou pravděpodobnosti přechodu mezi ročníky, opakování ročníku, absolvování školy nebo pravděpodobnosti předčasného odchodu z ročníku. Důležitou charakteristikou Markovových řetězců je průměrná doba setrvání v jednotlivých ročnících. V oblasti školství se Markovovy řetězce používají jako nástroj pro odhadování budoucího počtu žáků, studentů či absolventů (Šebestík, 2011).

Jedním z prvních článků na tomto poli byla práce *Ganiho* (1963), který představil nový způsob odhadu počtu studentů australských univerzit založený na pravděpodobnostech, s jakými se studenti zapisují (i opakovaně), procházejí ročníky a opouštějí univerzitu. V obdobném duchu využili *Johnstone* a *Philp* (1973) Markovovy řetězce pro odhad počtu žáku

ve školském systému Nového Jižního Walesu. Na základě srovnání získaných a empirických dat upozornili na omezení Markovových řetězců. Prognózu vývoje počtu dětí a žáků účastnících se předškolního, základního a středního vzdělávání v Česku založenou na pravděpodobnostech přechodu mezi ročníky představila ve své diplomové práci *Tesárková* (2007).

Jako poslední příklad alternativního přístupu zde bude prezentován **preferenční model migrace**. Jedná se o geodemografickou metodu, pomocí níž se sledují migrační proudy mezi dvěma oblastmi a hodnotí se jejich atraktivita (*Roubíček*, 1996). V oblasti vzdělávání je možné tento model aplikovat kupř. na počet zapsání ke studiu na vysoké škole v členění podle kraje trvalého bydliště uchazeče o studium a kraje, v němž je univerzita, na kterou se uchazeč zapsal. Takto členěná data jsou podkladem pro analýzu preference krajů (jako center vysokoškolského vzdělávání) ze strany uchazečů o studium. Model nachází uplatnění např. při modelování potenciaálního zájmu o nově vznikající univerzitu či vysokou školu (Šebestík, 2011).

METODIKA A DATA

Metodika konstrukce tabulek života je v tomto článku aplikována na soubor žáků vymezených na základě navštěvovaného typu střední školy. Průchod žáků jednotlivými ročníky je sledován v longitudinálním pohledu (kohortní analýza žáků). Vzájemně jsou srovnávány tabulkové funkce střední doby setrvání na škole, počtu odcházejících žáků během studia a počtu absolventů podle šesti skupin oborů středního vzdělávání:

- všeobecné gymnaziální (dělené na čtyř, šesti a osmileté obory),
- čtyřleté odborné s maturitní zkouškou,
- čtyřleté odborné s výučním listem i maturitní zkouškou a
- tříleté odborné s výučním listem.

Potřebná data pocházejí ze Statistických ročenek školství 1999/2000–2010/2011 publikovaných Ústavem pro informace ve vzdělávání (ÚIV, 2012)²⁾. Použity jsou údaje o počtu studentů a absolventů v členění

2) Databáze obsahuje pouze údaje za školní roky 2002/2003–2010/2011, starší data byla poskytnuta přímo Ústavem pro informace ve vzdělávání.

podle ročníku a skupin oborů středního vzdělávání. Podařilo se tak v případě tříletých odborných oborů získat osm kohort žáků, kteří ke studiu nastupovali v letech 1999/2000–2007/2008 a absolvovali v rozmezí školních roků 2001/2002–2009/2010. Naopak pouze čtyři úplně kohorty žáků lze analyzovat u osmiletých gymnaziálních oborů, za něž je sběr dat z časového hlediska náročný. Data z ročenky pro školní rok 2010/2011 jsou potřebná z důvodu ročního zpoždění vykazování počtu absolventů.

Jelikož školská statistika neposkytuje údaje o počtu odchodů a příchodů z a do ročníku, musí být tyto hodnoty dopočteny jako rozdíl počtu žáků v nižším a vyšším ročníku. Stejně tak kvůli skutečnosti, že není možné od sebe odlišit příchody a odchody, je nutné chápat rozdíl početního stavu dvou navazujících ročníků jako *saldo odchodů a příchodů*. Toto saldo v sobě zahrnuje předčasné odchody (opuštění vzdělávacího systému, odchod v důsledku špatného prospěchu, odchody na jiné typy škol), příchody, opakování ročníku, stěhování, ale i případná úmrtí žáků. Kromě takto definovaných odchodů lze školu standardně opustit jejím úspěšným absolvováním v posledním ročníku. Je nasnadě, že hodnota salda může být jak kladná, tak záporná, a to tehdy, kdy do ročníku přibude více žáků, než jej během školního roku opustí.

Tabulky života (úmrtnostní tabulky) jsou tvořeny několika parametry. V případě aplikace tabulek života v oblasti vzdělávání jsou vstupním parametrem dvě pravděpodobnosti – pravděpodobnost odchodu z ročníku z důvodu jiného než řádného absolvování – $q_{odchod,\xi}$ – a pravděpodobnost absolvování v posledním ročníku – $q_{absolvování}$ (V následujícím textu je řeckým písmenem ξ míněn počátek daného ročníku, písmenem x naopak již probíhající tentýž ročník.) Je logické, že vzhledem k možnosti záporného *saldo odchodů a příchodů* budou i příslušné hodnoty pravděpodobnosti odchodu z ročníku a tabulkového počtu odcházejících záporné. V takovém případě se ve skutečnosti

jedná o pravděpodobnost příchodu a počet přicházejících. Ačkoli není možné, aby hodnoty pravděpodobnosti byly záporné, ponechávají si pro potřeby sestrojení tabulek života znaménko mínus. Z metodického hlediska není takový postup chybný a lze se s ním setkat i u jiných autorů (např. Garcia, 1994).

Z hlediska výpočtu tabulkových funkcí představují pravděpodobnosti odchodu a absolvování (spočtené z reálných dat) vazbu mezi reálnou a tabulkovou populací žáků. Jako kořen tabulkové populace, tedy výchozí počet žáků (resp. počet žáků na začátku prvního ročníku l_1), byla zvolena hodnota 10 000. Tento počet je snižován či navyšován počty odcházejících, resp. přicházejících žáků, které jsou odvozeny právě od jednotlivých pravděpodobností odchodu a absolvování (tak např. počet žáků na začátku druhého ročníku l_2 je spočten jako $l_1 - d_1$, kde d_1 (počet žáků, kteří první ročník opustili) je spočten jako $q_{odchod,1} * l_1$).

Dalším parametrem je počet žáků v ročníku L_x , spočítaný jako $l_x - d_x * 1/2$. Tento vzorec vychází z předpokladu rovnoměrného rozložení počtu odchodů z ročníku, tedy že žák, který z jakéhokoli důvodu opustil ročník, v něm v průměru strávil půl roku³⁾. Tento předpoklad koresponduje se skutečností, že školská statistika neposkytuje data členěná podle pololetí, a tudíž se ani nelze blíže zabývat rozložením odchodů z jednotlivých ročníků.

Odišně je přístupováno ke zjištění počtu žáků v posledním ročníku. Předpoklad, že žák, který postoupil až do posledního ročníku, v něm v průměru setrvá půl roku, je nahrazen předpokladem, že v něm stráví dobu blízkou celému školnímu roku. Tato úvaha se opírá o skutečnost, že většina žáků posledního ročníku v něm také absolvuje, a pouze odcházející žáci v něm průměrně stráví půl roku. Poslední hodnota funkce L_x je tedy spočtena jako $a * l_x$ kde $a = q_{absolvování} * 1 + q_{odchod} * 1/2$ ⁴⁾.

Nasčítáním tabulkového počtu žáků v jednotlivých ročnících od nejvyššího až po nejnižší (tedy od spodu

3) Z podrobných dat v podrobném členění by patrně vyplynulo, že odchody jsou kumulovány ke konci školního roku více než na jeho začátku. Dá se totiž očekávat, že žáci odcházejí v době, kdy dostávají závěrečné vysvědčení, neboť špatný prospěch na konci prvního pololetí není důvodem k opakování ročníku.

4) Tento vzorec lze interpretovat také jako vážený součet podílu odcházejících v posledním ročníku, kdy jej lze opustit jejím absolvováním, nebo odchodem z jiného důvodu (podíl 1 v případě absolventů a podíl 1/2 v případě ostatních odchodů). Vahami jsou pravděpodobnost absolvování $q_{absolvování}$ a pravděpodobnost odchodu q_{odchod} , jejichž součet je roven jedné.

tabulky) se získá pomocný ukazatel T_x , který vyjadřuje počet „člověkolet“, tedy počet let, které tabulková populace jako celek stráví ve školském systému. Vydělením ukazatele T_x ukazatelem l_x obdržíme klíčovou charakteristiku tabulky života, totiž střední délku studia e_x (upraveno podle Pavlík aj., 1986; Hinde, 1998).

ZÁKLADNÍ VÝSLEDKY

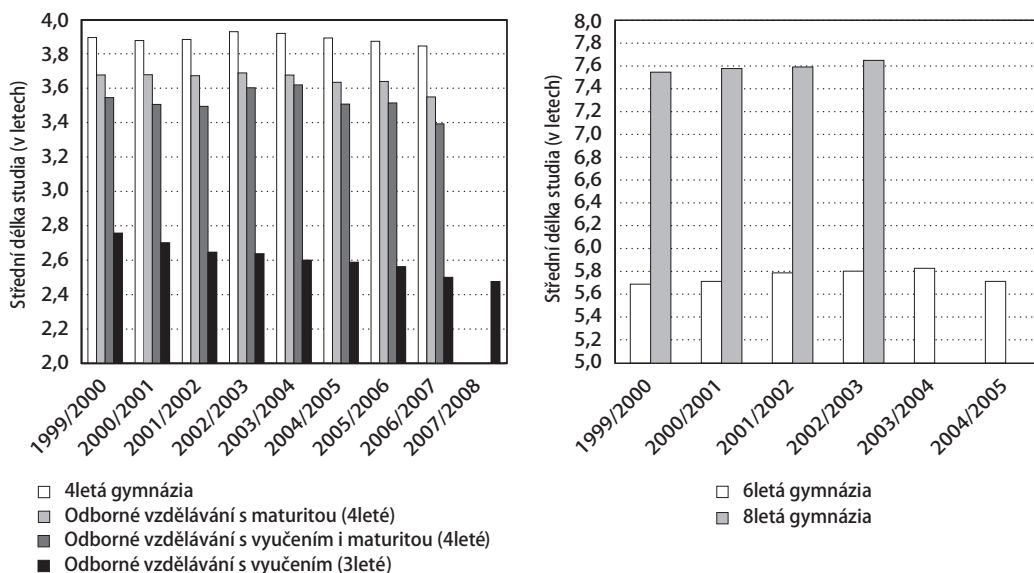
Důležitou charakteristikou tabulek života aplikovaných na data popisující průchod žáků středoškolskou vzdělávací soustavou je střední doba setrvání na daném typu školy (graf 1), kterou je možno přirovnat k naději dožití známé z úmrtnostních tabulek. Průměrná doba setrvání vypočítaná jako prostý průměr ze středních délek podle skupin oborů za celé sledované období je pro čtyřleté obory středního vzdělávání 3,9 roku (gymnázia), 3,6 roku (odborné vzdělávání s maturitní zkouškou) a o dvě desetiny méně potom v případě čtyřletých oborů s vyučením i maturitou. Hodnoty střední doby setrvání vykazují v časové perspektivě relativní stabilitu, přesto je patrné, že v případě čtyř

řetiletých oborů dochází v posledních letech ke zkracování střední doby setrvání v ročníku. Nejmarkantnější je tento trend u žáků tříletého odborného vzdělávání s výučním listem. Ti během sledovaného období strávili na střední škole v průměru 2,6 let. Byla-li průměrná doba setrvání pro kohortu školního roku 1999/2000 zhruba 2,8 roku, tak pro poslední studovanou kohortu žáků odpovídala 2,5 roku.

Zcela opačný vzorec je možné pozorovat u žáků víceletých gymnázií. Žáci šestiletých oborů strávili na škole v průměru 5,7 roku a střední doba setrvání u kohort 1999/2000–2003/2004 pozvolna rostla a v případě kohorty 2004/2005 se vrátila na úroveň první sledované kohorty. Žáci osmiletých gymnázií strávili na střední škole v průměru 7,6 roku a mezi oběma krajními kohortami došlo k mírnému nárůstu střední doby setrvání o jednu desetinu.

Porovná-li se spočítaná střední doba setrvání na škole s délkou studia v jeho plném rozsahu (tedy 3, 4, 6 nebo 8 let), splní žáci gymnaziálních oborů v průměru shodně 95–97 % zamýšlené délky studia. U žáků odborného vzdělávání s maturitou a vyučením i maturitou klesl tento podíl z 92 na 88 %, resp.

Graf 1: Střední doba setrvání ve středním vzdělávání podle skupin vzdělávacích oborů, kohorty žáků nastupujících ve školních rocích 1999/2000–2007/2008 | Expected number of years of secondary school attendance, students enrolled in school years 1999/2000–2007/2008

Pramen: Vlastní výpočty podle ÚIV.

z 89 na 85 % mezi kohortami školních roků 1999/2000 a 2006/2007. Nejhůře ze srovnání opět vycházejí žáci tříletých učňovských oborů, kteří na začátku sledovaného období odchodili zhruba 92 % plné délky studia, ale kohorta žáků školního roku 2007/2008 už pouze 82 %.

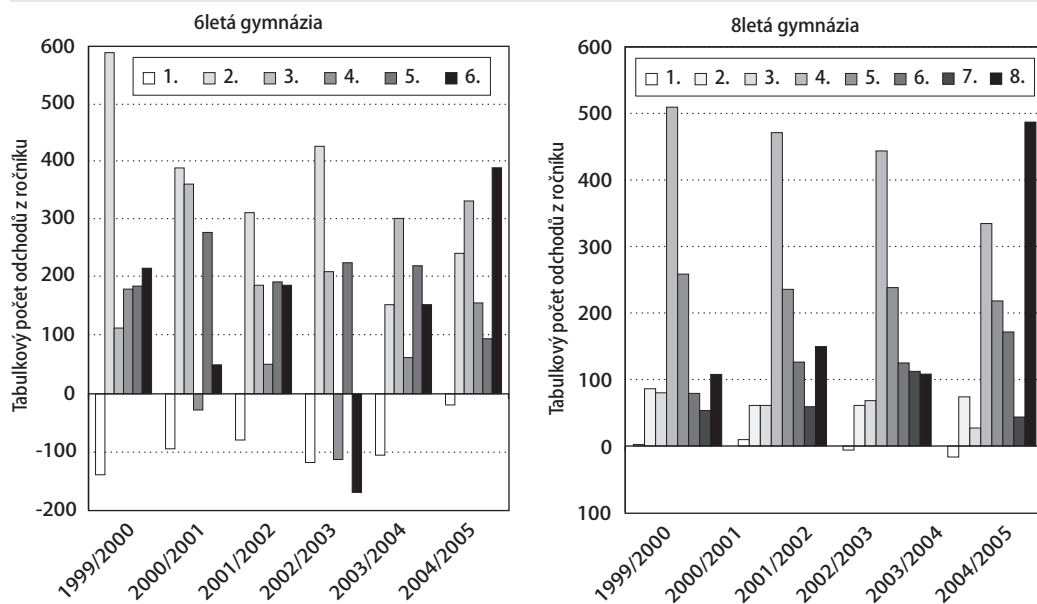
Následující část článku představí získané výsledky týkající se tabulkového počtu odchodů z ročníku, které jsou počítány stejně jako tabulkové počty úmrtí. Z rozložení tabulkového počtu odchodů (bez absolventů) – při shodném základu výchozích 10 000 osob tabulkové populace – je patrné, že šestiletá a osmiletá gymnázia zaznamenávají nejvíce odchodů v průběhu druhého, resp. čtvrtého ročníku. Tyto totiž odpovídají devátým třídám základních škol, kdy i žákům gymnaziálních oborů končí povinná školní docházka, což část studentů využije k odchodu ze školy – ať už z důvodu ukončení vzdělávací dráhy nebo z důvodu přechodu na jinou školu (graf 2). Efekt dokončeného základního vzdělání se na úrovni víceletých gymnázií

projevuje i zvýšeným počtem odchodů ze třetích, resp. pátých ročníků. Lze se domnívat, že v tomto případě mohou být důvodem zvýšené studijní nároky vyššího gymnázia, které některé žáky mohou donutit k zanechání studia a např. změně oboru.

V případě osmiletých gymnázií odešlo ze čtvrtého ročníku 500 žáků tabulkové populace školního roku 1999/2000 a z kohorty nastupující o čtyři roky později více jak 300 žáků (pozn.: z výchozích 10 000 žáků tabulkové populace). Počty odcházejících žáků v pátém ročníku se v časovém snímku drží s klesající tendencí nad hodnotou 200 žáků.

Situace na šestiletých gymnáziích je variabilnější a počet tabulkových odchodů z druhého ročníku se v čase pohybuje v rozmezí 200–600. Počet žáků, kteří opouštějí školu ve třetím ročníku, vzrostl mezi kohortami 2001/2002 a 2004/2005 z 200 na více jak 300. Specifikem šestiletých oborů gymnázií jsou i „záporné“ počty odchodů. Za těmito čísly však stojí vyšší počet příchodů než odchodů v průběhu daných ročníků,

Graf 2: Tabulkové počty odchodů z ročníku (kromě absolventů), šesti a osmileté gymnaziální obory středního vzdělávání, kohorty žáků nastupujících ve školních rocích 1999/2000–2004/2005 | Number of withdrawals by school grade, multi-year general secondary education, students enrolled in school years 1999/2000–2004/2005

Pozn.: Vztaženo k výchozí velikosti tabulkové populace 10 000 žáků. V důsledku vyššího počtu příchodů než odchodů během školního roku jsou v některých ročních tabulkové hodnoty odchodů „záporné“. Ve skutečnosti se v takových případech jedná o příchody, které s ohledem na konstrukci úmrtnostních tabulek vyžadují záporné znaménko.

Pramen: Vlastní výpočty podle ÚIV.

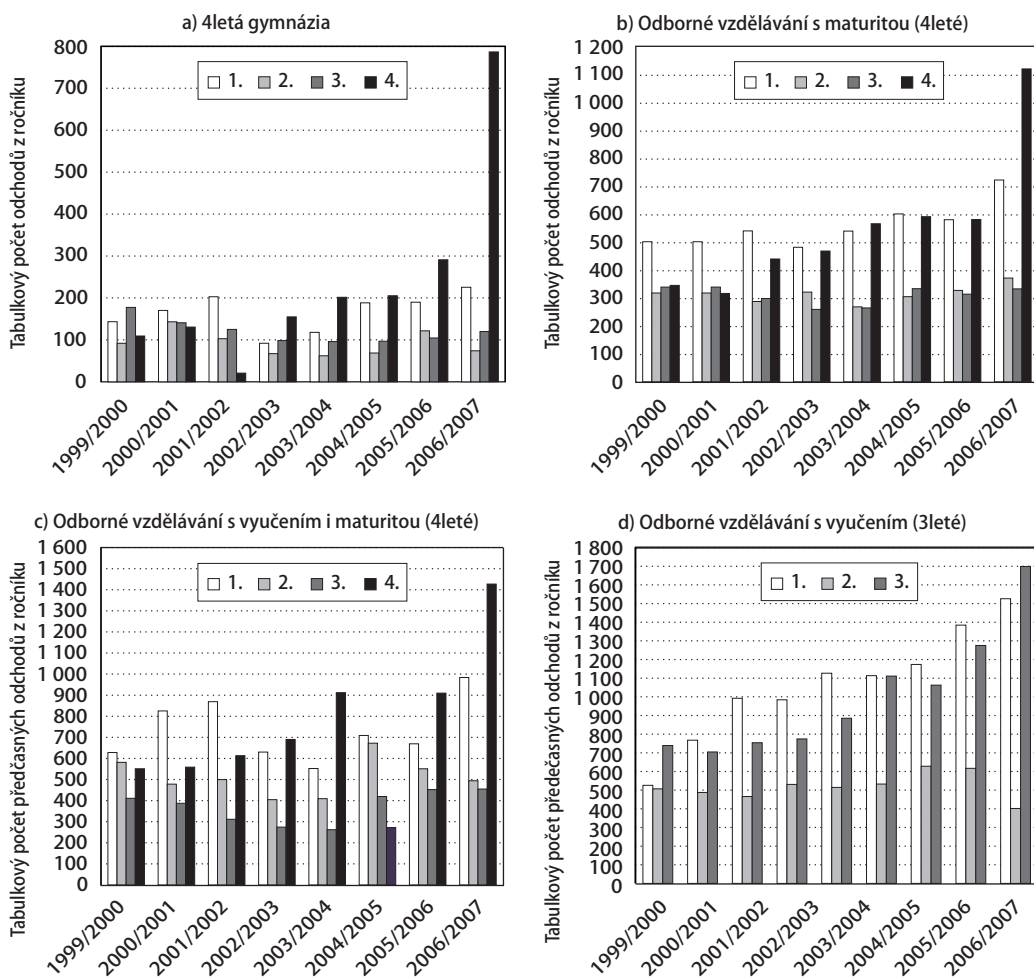
v důsledku čehož je počet žáků následujícího ročníku vyšší než předchozího. Tato situace se převážně týká prvního ročníku.

Čtyřleté obory středního vzdělávání jsou odchody nejvíce zasaženy v prvním a čtvrtém ročníku (graf 3a–c). V případě čtyřletých gymnaziálních oborů se počet odchodů z takto exponovaných ročníků pohybuje mezi 100 a 200 (pozn.: z výchozích 10 000 žáků tabulkové populace). Obory odborného vzdě-

lávání vykazují ve srovnání s gymnázii vyšší počty odcházejících: u oborů zakončených maturitní zkouškou se jedná o 400–600 žáků a u oborů s vyučením a maturitou o 600–1 000 žáků.

Obdobně tomu je u tříletých oborů odborného vzdělávání s vyučením, kde žáci také nejvíce odcházejí na začátku a na konci studia, tedy v prvním a třetím ročníku (graf 3d). Dosavadní nepříznivý úděl tříletých oborů je zachován i zde. Tabulkové počty odchodů

Grafy 3a–d: Tabulkové počty odchodů z ročníku (kromě absolventů), čtyřleté gymnaziální a odborné a tříleté odborné obory středního vzdělávání, kohorty žáků nastupujících ve školních rocích 1999/2000–2007/2008 |
Number of withdrawals by school grade, upper secondary general, technical and vocational education, students enrolled in school years 1999/2000–2007/2008

Pozn.: Vztaheno k výchozí velikosti tabulkové populace 10 000 žáků.
Pramen: Vlastní výpočty podle ÚIV.

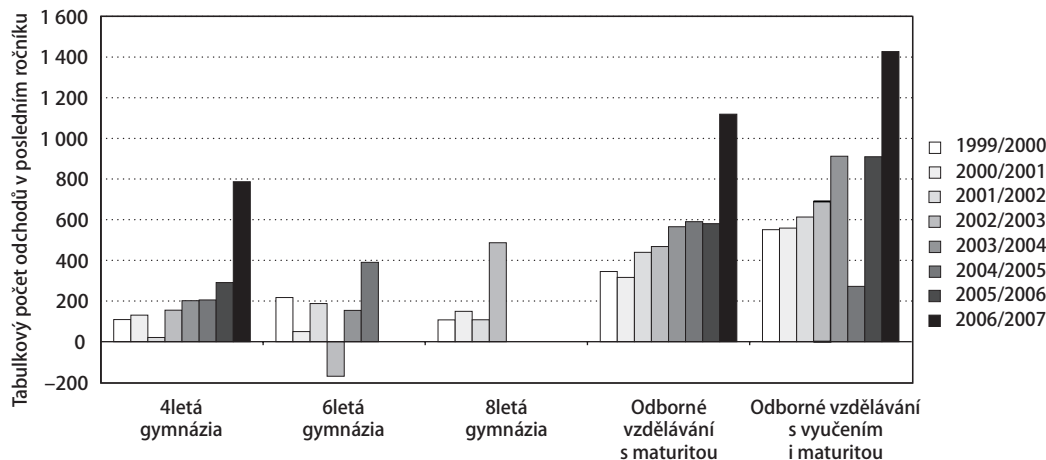
z prvního a posledního ročníku kontinuálně vzrostly z hodnot kolem 500, resp. 700 na 1 500, resp. 1 700 pro kohorty žáků 1999/2000 a 2007/2008.

Za zmínku stojí vývoj tabulkového počtu odchodů v posledním ročníku u maturitních oborů středního vzdělávání (graf 4). U kohort žáků, které absolvovaly ve školním roce 2009/2010 (poslední sloupec každého typu vzdělávání) došlo totiž ke skokovému nárůstu počtu odchodů v porovnání s o rok starší kohortou. V případě čtyřletých gymnázií byl nárůst až 3násobný a v případě osmiletých gymnázií 4,5násobný, ale v absolutním vyjádření je nárůst stále nižší než u oborů odborného vzdělávání. Ač by se mohlo zdát, že se jedná o chybu výpočtu, tutéž situaci dokládají i reálná data, z nichž byly odvozeny tabulkové hodnoty. Teoreticky lze samozřejmě případnou chybu hledat už v samotém generování dat školské statistiky, což však lze stěží prověřit. Vyjdeme-li z předpokladu, že data nejsou zatížena chybou, lze se domnívat, že žáci, kteří neabsolvovali v posledním ročníku, nemuseli nutně školu předčasně opustit. V některých případech se proto může jednat o opakující žáky (např. v důsledku zvýšených studijních nároků, které školy na žáky kladou), kteří budou absolvovat až v dalším školním roce.

Zajímavé však je, že k tomuto nárůstu počtu odchodů, resp. opakování došlo ve školním roce 2009/2010, kdy měla být po několikaletých přípravách poprvé spuštěna státní maturitní zkouška (její zahájení bylo nakonec odloženo až na školní rok 2010/2011) (MŠMT, 2009). V současné době zatím nelze posoudit, zda se jedná o předčasné odchody či opakující žáky, neboť dosud nejsou publikovány údaje o absolventech ve školním roce 2010/2011.

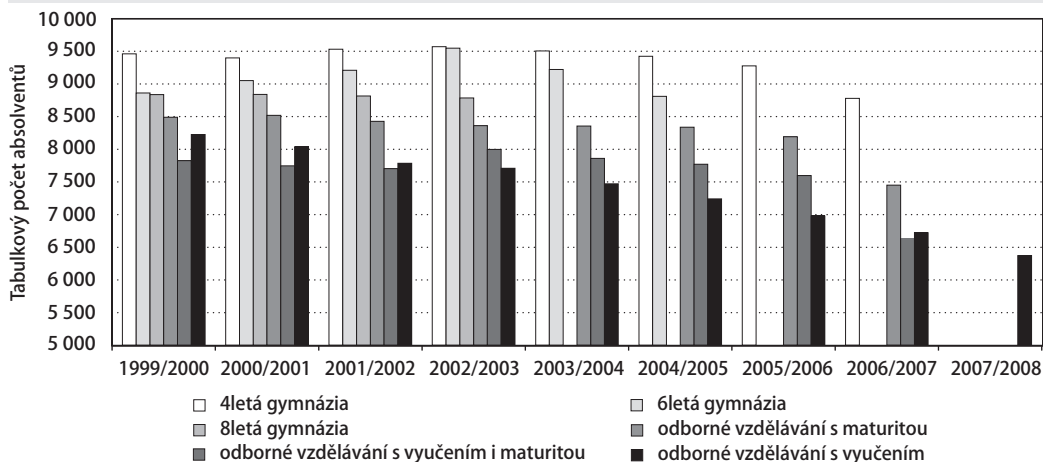
Opuštění školy je možné nejen předčasným odchodem, ale i standardně jejím řádným absolvováním v posledním ročníku. Dosavadní poznatky o chování tabulkových populací žáků středního vzdělávání jsou platné i v případě tabulkových počtů absolventů (graf 5). Opět platí, že v druhé půli sledovaného období dochází k poklesu počtu tabulkových absolventů. Dlouhodobě nejúspěšnější jsou s ohledem na tabulkové počty absolventů čtyřletá gymnázia, ze kterých v minulosti absolvovalo až 95 % a nyní přibližně 88 % žáků (pozn.: vztaheno k výchozí velikosti tabulkové populace 10 000 žáků). O něco nižší jsou podíly absolventů víceletých gymnázií, která musí počítat s dřívějšími odchody v souvislosti s ukončováním povinné školní docházky a přechody na jiné vzdělávací obory. Úspěšnost šestiletých gymnázií vzrostla

Graf 4: Tabulkové počty odchodů v posledním ročníku (kromě absolventů), maturitní obory středního vzdělávání, kohorty žáků nastupujících ve školních rocích 1999/2000–2006/2007 | Number of withdrawals in the last school grade, secondary education completed with an A-level examination, students enrolled in school years 1999/2000–2006/2007

Pozn.: Vztaheno k výchozí velikosti tabulkové populace 10 000 žáků.
Pramen: Vlastní výpočty podle ÚIV.

Graf 5: Tabulkové počty absolventů, skupiny oborů středního vzdělávání, kohorty žáků nastupujících ve školních rocích 1999/2000–2007/2008 | Number of graduates, secondary education, students enrolled in school years 1999/2000–2007/2008

Pozn.: Vzátaženo k výchozí velikosti tabulkové populace 10 000 žáků.

Pramen: Vlastní výpočty podle ÚIV.

u kohort žáků 1999/2000 až 2002/2003 z 89 na 95 % a poslední sledovaná kohorta 2004/2005 absolvovala s úspěšností 88 %. Osmiletá gymnázia opouští po řádném absolvování zhruba stejný podíl žáků. Mezi obory odborného vzdělávání dominují maturitní obory, které v první polovině období generovaly 85 % absolujících, avšak z poslední kohorty studium úspěšně ukončilo pouze 75 % žáků. Poslední dva typy odborného vzdělávání vykazují s určitými odchylkami podobné počty tabulkových absolventů, přičemž v rámci kohort nastupujících ve školních rocích 1999/2000–2001/2002 byli úspěšnější žáci s vyučením. Zatímco se až po kohortu 2003/2004 včetně úspěšnost těchto dvou učňovských oborů pohybovala v rozmezí 75–80 %, dosahuje u posledních kohort jen 65 %.

ZÁVĚR

Článek v základních obrysech představuje vybrané alternativní přístupy k analýze dat školské statistiky (tabulky života, Markovovy řetězce, preferenční model migrace). Stěžejní část textu pak konkrétně dokumentuje možnost, jak jednu z metod – konstrukci tabulek života – lze využít při analýze průchodu žáků středním stupněm vzdělávání podle skupin

oborů ve školních rocích 1999/2000–2009/2010. Pro sestavení tabulek života byl zvolen longitudinální přístup, kdy jsou sledovány jednotlivé kohorty žáků od nástupu do prvního ročníku až po absolvování. Diskutovány byly získané výsledky týkající se střední délky studia a tabulkového počtu odcházejících žáků a řádných absolventů.

Z analýzy tabulkových funkcí pro populaci žáků podle skupin oborů středního vzdělávání je patrné, že přibližně od poloviny zkoumaného období dochází ke zhoršení charakteristik průchodu středoškolským vzdělávacím systémem ve smyslu zkracování doby strávené na škole, částečným zvyšováním počtu odchodů z jednotlivých ročníků a naopak poklesem počtu absolventů. Stejně tak platí, že se tyto charakteristiky zhoršují v závislosti na typu střední školy. Nejlépe tak na základě provedené analýzy dopadly gymnaziální obory, zvláště pak osmiletá gymnázia, dále obory odborného vzdělávání s maturitou, obory odborného vzdělávání s vyučením i maturitou a nejhůře ze srovnání vycházejí tříleté učňovské obory.

Získané poznatky přispívají k odhalení nedostatků a slabých míst českého vzdělávacího systému. Článek si však nekladl za cíl nalézt řešení těchto problémů; ukázal spíše jednu z možností, jak lze

problémy „kvantitativně“ identifikovat za použití metod demografické analýzy. Případně řešení tak zůstává na politické reprezentaci, jak se k potížím zdejšího školského systému postaví a s jakou snahou bude usilovat o změnu jeho nastavení a zvýšení efek-

tivity fungování. Stejně tak další vědní disciplíny mohou informace z obdržených výstupů začlenit do svých oborově specifických analýz nebo tabulky života či jiné demografické metody přímo ve své činnosti používat.

literatura

- Gani, J. 1963. Formulae for Projecting Enrolments and Degrees Awarded in Universities. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A(General)*. 1963, vol. 126, no. 3, s. 400–409.
- Garcia, P. 1994. Predicting College Enrollment: Results from a Variant of the Life Table. In Kintner, Hallie J. et al. (eds.). *Demographics: A Casebook for Business and Government*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1994, s. 307–326.
- Hinde, A. 1998. *Demographic Methods*. London: Arnold, 1998. 305 s. ISBN 0-340-71892-7.
- Johnstone, J. N. – Philp, H. 1973. The Application of a Markov Chain in Educational Planning. *Socio-Economic Planning Sciences*. 1973, vol. 7, s. 283–294.
Dostupné z: <http://www.sciencedirect.com/science?_ob=MImg&_imagekey=B6V6Y-45BC2GW-4G-1&_cdi=5827&_user=1490772&_pii=0038012173900207&_origin=&_coverDate=06%2F30%2F1973&_sk=999929996&view=c&wchp=dGLb-VzW-zSkWb&md5=c489220083968f94e22a27fb4a090a93&ie=/sdarticle.pdf>.
- Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR. 2009. *Informace o aktuálním stavu příprav nové maturitní zkoušky*. [online]. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, 2009. (cit. 13. 7. 2011).
Dostupné z: <<http://www.msmt.cz/statni-maturita/informace-o-aktualnim-stavu-priprav-nove-maturitni-zkousky>>.
- Pavlík, Z. – Rychtaříková, J. – Šubrtová, A. 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia, 1986. 732 s.
- Roubíček, V. 1996. *Základní problémy obecné a ekonomické demografie*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1996, 271 s. ISBN 80-7079-188-8.
- Šebestík, L. 2011. *Aplikace (geo)demografických metod v oblasti vzdělávání*. Praha, 2011. 92 s. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Tesárková, K. 2007. *Průmět regionální demografické prognózy do vývoje vzdělávací soustavy v ČR*. Praha, 2007. 108 s. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Ústav pro informace ve vzdělávání. 2012. *Ročenky školství ČR – výkonové ukazatele*.
Dostupné z: <<http://www.uiv.cz/rubrika/98>>.

LIBOR ŠEBESTÍK

je studentem prvního ročníku doktorského studijního programu Demografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V rámci své dizertační práce se chce věnovat problematice demografie firem. Publikovaný článek je výtahem z obhájené diplomové práce *Aplikace (geo)demografických metod v oblasti vzdělávání*.

SUMMARY

This article shows how life tables can be used to analyse students flows through secondary education and in particular to calculate the expected duration of schooling or the number of dropouts and graduates in each school grade. The analysis compares

four general types of secondary schools which differ by the length of the school programme and type of final examination (four, six or eight years of general education completed with an A-level examination, four years of vocational education completed with

an A-level examination, four years of vocational education completed with both an A-level examination and an apprenticeship certificate, three years of vocational education completed with an apprenticeship certificate). According to the results it is obvious that the computed characteristics of schooling deteriorate by the type of education. Measured in terms of the expected future years of secondary school attendance, students enrolled in general education complete more than 95% of the full length of the school programme, whereas those enrolled in vocational education (A-level and A-level + apprenticeship certificate) complete 90%, and those enrolled in vocational education (apprenticeship certificate) slightly over 80%. There is

evidence that the six- and eight-year general education programmes are affected by withdrawals mostly in the second and fourth years of the programme, respectively. Those school years are equal to the ninth (and last) grade of compulsory education. This means that students leave these types of secondary education after completing their compulsory school attendance. Three- and four-year general/vocational education is mainly affected by withdrawals during the first and last years of the programme. The highest number of graduates is found in general education and the lowest in vocational education leading to an apprenticeship certificate. The number of graduates who attain an apprenticeship certificate has been decreasing over time.

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA A DEMOGRAFIA

21. ročník, 4/2011

I. VEDECKÉ ČLÁNKY

1. Pavol Tišliar | strana 3

Priestorové rozmiestenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 1940

2. Branislav Šprocha | strana 22

Prognóza rómskej populácie na Slovensku do roku 2030

3. Jana Pukačová | strana 47

Základná charakteristika rómskych osídlení a ich kategorizácia

4. Branislav Šprocha | strana 69

Plodnosť rómskych žien na Slovensku

Transverzálna a logitudinálna analýza

II. INFORMATÍVNE ČLÁNKY, DISKUSIA, NÁZORY

1. Rastislav Rosinský | strana 108

Rómovia a multikulturálna výchova - skúsenosti z prieskumu

2. Katarína Vanková | strana 121

Aktuálna situácia a možné riešenia bývania marginalizovaných skupín obyvateľstva vo svetle prieskumných poznatkov

3. Michal Kozubík | strana 139

Život Rómov kronikách obcí Hornádskej doliny

Vydáva Štatistický úrad Slovenskej republiky (vychádza 4x do roka), distribuuje a objednávky prijíma ŠÚ SR, informační servis, Miletičova 3, 824 67 Bratislava 26, Slovenská republika, cena výtisku 5 €, cena ročníku predplatného 20 €.

SČÍTÁNÍ ZALOŽENÉ NA REGISTRECH – VYTOUŽENÝ CÍL, NEBO NUTNÝ KOMPROMIS?

Robert Šanda

Rok 2011 lze bezpochyby označit za milník v historii evropských populačních cenů, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Sčítání v členských zemích Evropské unie poprvé proběhla na základě závazného legislativního předpisu – *Nářízení Evropského parlamentu a Rady č. 763/2008, o sčítání lidu, domů a bytů*. To představuje významný krok v dlouhodobých snahách o mezinárodní srovnatelnost výsledků (doposud zajišťovanou pouze na bázi džentlmenských dohod). Druhým důvodem je výrazný posun od tradičního způsobu sčítání lidu ke kombinování více zdrojů dat, tj. především k využívání administrativních registrů. Množství administrativních zdrojů, jejich obsah, kvalita i dostupnost pro statistické účely se stát od státu velmi liší, a proto se značně lišily i metody sběru a zpracování dat. Třetina členských zemí (včetně Česka) zvolila pro sčítání 2011 jinou metodu než při cenzu kolem roku 2001, často s cílem vyzkoušet nové přístupy a zvážit jejich vhodnost pro příští cenzy¹⁾.

Ve všech členských státech proběhlo sčítání v roce 2011 (v souladu s citovaným nařízením). Rok 2012 je na mezinárodním poli věnován především výměně zkušeností z přípravy a zpracování sčítání a debatám o jejich dalším směřování. Za tímto účelem se na konci dubna 2012 setkali ve slovinské Lublani zástupci statistických úřadů Česka, Slovenska, Maďarska, Rakouska a Slovinska. Složení účastnických zemí umožnilo porovnat širokou škálu sčítání – od tradičního cenzu s využitím tazatelů (Maďarsko) přes

sebesčítání (Slovensko), kombinaci tradičního šetření s využitím registrů (ČR) až po plně administrativní sčítání nastupující bezprostředně po tradičním cenzu (Rakousko) a administrativní sčítání vycházející z bohatších zkušeností s využíváním registrů (Slovinsko). Na základě závěrů tohoto jednání je možné poukázat na přednosti a nedostatky jednotlivých přístupů a posoudit jejich použitelnost v budoucnu.

TRADIČNÍ SČÍTÁNÍ

Přes odlišné podmínky, za jakých v zúčastněných státech sčítání proběhlo, vyplynul z jednání jednoznačný závěr – vyčerpávající dotazníkové šetření je v současné době velmi obtížně realizovatelná metoda sběru dat. Mimořádně náročné byly terénní práce v Maďarsku, kde sčítání zajišťovalo téměř 50 tisíc tazatelů a počet zjišťovaných údajů byl značný (např. sčítací list osoby obsahoval 42 otázek, včetně citlivých otázek na zdravotní stav a počátek případného postižení). Podle názoru maďarského delegáta je evidentní, že další sčítání tímto způsobem již nebude proveditelné. Metodu sebesčítání jako alternativu k osobnímu rozhovoru však Maďarsko spolu se Slovinskem (obě země mají s těmito způsoby zkušenosti) poměrně tvrdě kritizovalo pro významně nižší kvalitu dat²⁾.

Na Slovensku působila problémy místy nedostačující kvalita práce sčítacích komisařů (komisaře zajišťovaly obce), ale hlavně obava obyvatel o důvěrnost dat. Ta vyústila v neochotu významné části veřejnosti nalepit na sčítací formulář čárový kód, který měl

1) Ve snaze vystihnout tuto situaci, kdy se v rámci EU vyzkoušela široká paleta metod, se pro označení cenů 2011 objevil pojem „census laboratory“ (*Eurostat*, 2012).

2) Je však otázkou, zda je vyšší kvalita dat získaných rozhovorem úměrná zvýšeným nárokům na rozpočet sčítání. Navíc při přímém osobním rozhovoru může být problémem případná nedůvěra v tazatele a z ní pramenící neochota, resp. ostých pravdivě odpovědět na citlivější otázky.

sloužit k propojení formuláře se záznamem v registru obyvatel (slovenské sčítání bylo propagováno jako anonymní a záměr propojit formuláře s registrem pomocí čárových kódů byl zveřejněn pozdě, proto vzbudil silný odpor). Nalepení kódu mělo přitom zásadní význam pro zpracování. Nevoli vyvolaly také některé otázky, vnímané jako přílišný zásah do soukromí (zejména otázka na název a sídlo zaměstnavatele).

Ani v ČR neproběhly terénní práce bez komplikací. Nadměrná velikost některých sčítacích obvodů a nízký předepsaný počet pokusů o distribuci sčítacího formuláře způsobily, že se sčítacím komisařům nepodařilo řadu formulářů doručit. To spolu se snižující se ochotou obyvatel zúčastnit se sčítání (povinné osoby si měly zajistit formulář, i když jim nebyl doručen) přispělo k vyššímu non-response ve srovnání s minulými cenzy.

Jako jeden z mála úspěchů tradičního sčítání lze jmenovat využití internetu pro distribuci a sběr elektronických formulářů. V Česku se elektronicky sečetlo přibližně 25 % obyvatel, v Maďarsku 20 %, na Slovensku 7 %.

Je zřejmé, že podmínky pro provedení tradičního sčítání nejsou příznivé, a není důvod předpokládat, že se v budoucnu budou zlepšovat. S větší pravděpodobností lze očekávat další pokles ochoty obyvatel sdělovat své osobní údaje (a věnovat čas vyplnění formulářů) a také pokračující tlak na snižování administrativní zátěže a na efektivní využívání veřejných prostředků. Příprava příštího sčítání se musí zaměřit primárně na administrativní zdroje dat.

VYUŽITÍ ADMINISTRATIVNÍCH ZDROJŮ DAT

Administrativní zdroje (registry, databáze apod.) využila pro sčítání 2011 většina zemí EU, z toho pěti se podařilo celé sčítání založit pouze na těchto zdrojích, bez nutnosti terénního šetření³⁾. Základní podmínkou pro provedení administrativního sčítání je existence údajů v administrativních zdrojích a jejich dostupnost

pro statistický úřad. K zaručení dostatečné kvality výsledků sčítání je potřeba mít k dispozici co největší množství zdrojů, aby bylo možné je porovnat a použité údaje verifikovat, případně doplnit chybějící údaj z alternativního zdroje. Slovinsko využívalo čtyři hlavní registry, obsahující kromě základních charakteristik osob (pohlaví, věk, státní občanství,...) např. údaje o plátcích zdravotního pojištění, příjemcích starobního či invalidního důchodu, příjemcích podpory v nezaměstnanosti, ale i data o příslušnosti trvale bydlících osob k hospodářci domácnosti (registr hospodářských domácností je součástí centrálního populačního registru). K dispozici byla dále řada dalších doplňkových zdrojů (slovenský statistický úřad má přístup k více než 250 zdrojům dat). V Rakousku bylo využito sedm základních registrů (např. populační registr, registr daňových poplatníků, registr sociálního zabezpečení) a sedm podpůrných registrů sloužících pro kontrolu, resp. doplnění informací.

Ve srovnání s uvedenými státy (ale i s dalšími zeměmi provádějícími administrativní cenzy) byla dostupnost administrativních zdrojů pro české sčítání 2011 velmi omezená. Platná legislativa umožňovala pro zpracování sčítání využít pouze určité údaje z informačního systému evidence obyvatel (ISEO), k dispozici byl ještě statistický registr sčítacích obvodů a budov. Toto legislativní omezení kontrastuje např. se situací ve Slovinsku, kde je v zákoně o státní statistice zajištěn obecný přístup statistického úřadu k administrativním datům, navíc správci registrů mají povinnost přizpůsobovat (v rámci možností) obsah registrů potřebám statistiky. V některých zemích jsou statistické úřady dokonce povinny využít data z registrů a šetřením mohou získávat pouze údaje, které v administrativních zdrojích neexistují.

Vedle legislativních omezení je v ČR problémem absence některých základních informací v registrech. Zřejmě největší překážkou administrativnímu cenzy je evidence pobytu osob pouze na úrovni adresy domu, nikoliv na úrovni bytu (evidence bytů totiž neexistuje). Vyřešení této situace je nutný předpo-

3) I při tradičních sčítáních na Slovensku a v Maďarsku byly administrativní zdroje použity (v obou zemích byl k dispozici centrální registr obyvatel, v Maďarsku dále statistický registr adres a na Slovensku registr sčítacích obvodů, vytvořený při sčítání 2001). Nesloužily ovšem jako plnohodnotný zdroj dat pro zpracování výsledků, ale především jako podpora ve fázi přípravy či ke korekcím při zpracování.

klad pro provedení plně administrativního sčítání (ačkoliv i v Rakousku a Slovinsku existuje nezanedbatelný počet registrovaných osob bez čísla bytu).

Existence dat v administrativních zdrojích a jejich dostupnost pro statistický úřad jsou nezbytné podmínky, ale samy o sobě nemohou zaručit získání potřebných údajů v uspokojivé kvalitě. Mimořádně důležitá je úzká a soustavná spolupráce s vlastníky registrů, a to i nad rámec formálních dohod (ty nikdy nemohou pokrývat řešení všech problémů s daty). K tomuto zjištění jednoznačně dospěly všechny zúčastněné země, které registry využívaly. Zástupci Rakouska a Slovinska referovali o velkém zájmu správců registrů o spolupráci, neboť příprava na sčítání vede k ověření, případně i zvýšení kvality jejich dat.

OVER-REGISTRATION

Zatímco jednou z hlavních příčin nepřesností u tradičního sčítání bývá neúplné pokrytí, v souvislosti s využitím registrů bývá častěji zmiňován opačný problém – přetrvávání záznamů o osobách, které již na území státu nežijí, tj. vystěhovalých do zahraničí či zemřelých (tzv. *over-registration*). Toto je nedostatek všech populačních registrů (ISEO nevyjímaje). Identifikace těchto záznamů byla jedním z hlavních témat setkání v Lublani.

V českém sčítání lidu bylo nutné řešit záznamy osob evidovaných v ISEO s platným pobytem na území ČR⁴⁾, které se nepodařilo sečíst v terénu. Ty měly být do výsledků doplněny, ale bylo třeba vybrat pouze záznamy těch osob, které skutečně na našem území žijí. Neexistoval však žádný alternativní zdroj, který by pomohl tyto osoby identifikovat. Jedinou možností bylo určit kritéria pro jejich výběr. Bylo stanoveno, že záznam musí splňovat alespoň jednu z následujících podmínek:

- *Předvyplněný formulář určený pro danou evidovanou osobu byl úspěšně distribuován do domácnosti, ale nevrátil se.*
- *V záznamu ISEO došlo v posledních pěti letech ke změně některého z vybraných údajů.*

Splnění některé z těchto podmínek bylo chápáno jako indicie, že daná evidovaná osoba se pravděpodobně na našem území skutečně vyskytuje. Pro nesplnění uvedených kritérií bylo z dalšího zpracování vyřazeno celkem 274 tisíc záznamů ISEO. Mezi vyřazenými byli významněji (ve srovnání se sečtenou populací) zastoupeni cizinci, muži, osoby ve věku zhruba 25–45 let (u žen byl věkový interval užší), dále osoby v nejvyšších věkových kategoriích (nad 90 let) a osoby s pobytem evidovaným v největších městech. Tento výsledek odpovídal předpokladům – nesečtené osoby v nejvyšším věku byly pravděpodobně zemřelé, ostatní uvedené charakteristiky velmi dobře korespondovaly se souborem osob vystěhovalých do zahraničí (porovnávána byla struktura vystěhovalých do zahraničí v období 2005–2010). Je tedy pravděpodobné, že se relativně úspěšně podařilo vyřadit neaktuální záznamy přetrvávající v ISEO.

K velmi podobným charakteristikám souboru evidovaných osob nežijících na území státu dospěli ve Slovinsku. Zde byla podmínkou pro vyřazení absence jakéhokoliv záznamu o ekonomickém statusu. V Rakousku byl problém řešen zasláním dopisu všem osobám starším 15 let, které byly ze všech administrativních zdrojů evidovány pouze v centrálním registru (dopisy obsahovaly otázku, zda osoba na dané adrese žije). Výsledný počet nepoužitých záznamů populačního registru na 100 sečtených osob činil v ČR 2,6, ve Slovinsku 0,9 a v Rakousku zhruba 0,5.

HLAVNÍ PROBLÉMY ADMINISTRATIVNÍCH CENZŮ

Trend ve vývoji sčítání lidu směrem k registrům se (přinejmenším v rámci Evropy) v současné době jeví jako nezvratný. Výsledky administrativního cenzu jsou však ve srovnání s tradičním v některých aspektech odlišné. Zásadní rozdíl je zřejmý – administrativní sčítání neposkytuje informace o skutečné, fyzicky zjištěné populaci, ale o populaci formálně evidované. Zda se budou výsledky blížit reálnému stavu, závisí především na úplnosti a aktuálnosti využívaných registrů. To však statistické úřady většinou nemohou příliš ovlivnit. Všeobecně platí pravidlo, že v aktuálním

4) Již v předchozím kroku byly vyřazeny záznamy občanů ČR žijících v zahraničí, kteří při odchodu ze země nahlásili ukončení pobytu.

stavu lze udržet pouze takové administrativní zdroje, které přinášejí výhody samotným evidovaným subjektům a kdy je aktualizace snadno proveditelná⁵⁾.

I při sebelepším stavu registrů nelze při administrativním sčítání zajistit, aby údaje ze všech zdrojů byly platné k přesně definovanému okamžiku. Pojem *rozhodný okamžik* je tak v tomto typu cenzu nutné chápat volněji, např. Blum (2003) jej nahrazuje pojmem *optimální časový interval*.

Jako jedna z největších výhod administrativního sčítání bývají velmi často zmiňovány řádově nižší náklady než při tradičním sčítání. Takové srovnání je však často problematické, protože do nákladů administrativního cenzu nebývají zahrnuty výdaje na průběžnou údržbu registrů (resp. navýšení těchto výdajů v důsledku jejich využití pro sčítání) a mnohdy ani náklady na mzdy pracovníků sčítání a další výdaje. Například Slovinsko nemělo na sčítání žádný samostatný rozpočet, což však jistě neznamená, že bylo sčítání „zadarmo“. V Rakousku byl pro přímý přechod z tradičního na administrativní cenzus určen rozpočet ve výši 10 milionů EUR, ani ten však nepokrýval veškeré výdaje na přípravu a zpracování.

Hodnocení efektivity jednotlivých metod sčítání se často zaměřují na otázky rozpočtu, organizace či zátěže kladené na respondenty, ale nebývá přitom brán zřetel na přesnost a celkový přínos sčítání (ten je totiž obtížné kvantifikovatelný). Například při finančně a organizačně náročném sčítání v Maďarsku byly zjištěny informace k širokému spektru témat. Ze slovinského administrativního sčítání naopak nejsou k dispozici žádné údaje o tak zásadním tématu, jakým je dojíždka do zaměstnání a do škol. Lze

také vážně pochybovat např. o aktuálnosti údajů o složení hospodářských domácností ve Slovinsku. Administrativním sčítáním také samozřejmě nelze získat informace zjistitelné pouze deklarací, např. o národnosti a náboženské víře. Pochybnosti lze mít – zejména v některých zemích – i o oprávněnosti považovat registrované bydliště za místo obvyklého pobytu (i když je takový přístup v souladu s nařízením 763/2008).

SHRNUTÍ

Z jednání v Lublani, ale i ze zkušeností dalších zemí vyplývá, že tradiční sčítání je stále obtížnější realizovatelné a pro veřejnost stále méně přijatelné, což se nutně musí projevit ve snižování kvality výsledků. Přechod na administrativní sčítání (případně doplněné údaji z výběrových šetření) je tak pravděpodobně nutný. Je však třeba počítat s tím, že některé tradičně zjišťované informace nebudou dostupné vůbec, jiné budou zjišťovány výběrově, další nemusí svým věcným či časovým vymezením vždy plně vyhovovat metodickým požadavkům. Omezená bude srovnatelnost s minulými cenzy a také mezinárodní srovnání výsledků může být problematictější než u tradičních sčítání.

Jednu z velkých předností však lze z pohledu uživatelů spatřovat v možnosti provadět administrativní cenzy s kratší periodou než tradičních 10 let, třeba i každoročně. Výrazně kratší je obvykle i doba potřebná na zpracování a publikování výsledků. Tyto výhody mohou uživatelům uvedené problémy více než kompenzovat, zejména u rychleji se měnících socioekonomických ukazatelů.

Literatura

- Blum, O. 2003. *Wholistic Approach to Multifaceted Integrated Census*. Washington DC: 2003 FCSM Research Conference (dostupné z: <<http://www.fcsm.gov/03papers/Blum.pdf>>).
- Eurostat. 2012. *A census is a census is a census?* Paris: UNECE Conference of European Statisticians, 60th plenary session (dostupné z: <unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.41/2012/use_of_register/WP_15-IP_Eurostat_01.pdf>).

5) Typickým příkladem problematické aktualizace může být u nás (ale i jinde, např. v Německu či Dánsku) údaj o místě pobytu. Pro evidované osoby nemá často velký význam, zda se evidovaný údaj shoduje se skutečným bydlištěm, ale přitom jeho změna představuje pro osoby poměrně velkou administrativní zátěž (např. nutnost vystavení nového občanského průkazu).

DIVERZITA A DIVERZIFIKACE V ZÁKLADNÍM VZDĚLÁVÁNÍ¹⁾

Michaela Kleňhová

Monografie autorského kolektivu pod vedením *Hany Kasíkové* a *Jany Strakové* **Diverzita a diverzifikace v základním vzdělávání** vznikla v souvislosti s řešením grantového úkolu GAČR *Idea rovných příležitostí a kvalita vzdělávání v českém a světovém kontextu* (reg. č. 406/08/0258). Zaměřuje se na segment základního vzdělávání, kde se získává základní soubor znalostí a dovedností, na jejichž úrovni závisí další profesní vývoj jedince. Základní vzdělávání je i předmětem současných reforem a je nutné, aby k němu existoval rovný a spravedlivý přístup, aby žádná ze skupin žáků nebyla ani znevýhodňována, ani nadměrně protěžována. Právě rovné příležitosti jsou tématem publikace, autoři si dali za cíl prezentovat problematiku rovných příležitostí v základním vzdělávání, zejména na úrovni 2. stupně základní školy a v nižších ročnících víceletých gymnázií. Hlavním tématem jsou rozdíly ve vzdělávání v těchto typech škol, spravedlivost a rovné příležitosti ve vzdělávání jsou analyzovány komplexně včetně demografických a socioekonomických faktorů. Jsou zde provázány přístupy sociologie vzdělávání a přístupy pedagogické a pedagogicko-psychologické. Na monografii spolupracoval široký okruh autorů, kteří jsou odborníky v pedagogické oblasti a zasazují se o prosazování rovných příležitostí ve vzdělávání.

V publikaci najde jak odborná, tak laická veřejnost zabývající se rovností ve vzdělávání dostatečné množství materiálu a informací z této oblasti a je každopádně pozitivním počinem v této oblasti.

Monografie je tematicky členěna do čtyř částí. V **první části** se autoři zaměřili na zasazení spravedlivosti ve vzdělávání do historického a celospolečenského kontextu.

V kapitole **V základním vzdělávání spolu, nebo odděleně (Téma průsečíku různých přístupů)**

představuje *Kateřina Kasíková* problematiku v širším kontextu. Vychází z řady studií a dostupných materiálů a podává komplexní přehled o daném tématu, přičemž se zabývá šesti úhly pohledu (diverzitou žákovské populace a jejím zhodnocením ve školních podmínkách, (ne)rovnostmi vzdělávacích příležitostí a kvalitou vzdělání, inkluzivním vzděláváním, institucionálními otázkami, diferenciací uvnitř školy a vzdělávacím terémem ve dvou druzích škol).

Kapitola **Téma rovných vzdělávacích příležitostí v České republice v historické retrospektivě** *Růženy Váňové* popisuje vývoj rovných příležitostí od roku 1900. Pozornost je věnována prvnímu reformnímu programu Václava Příhody z 30. let minulého století, který se této problematice věnoval, a dalšímu vývoji rovných příležitostí po roce 1948 až do současnosti.

Ve třetí kapitole **Vzdělanostní nerovnosti a vzdělávací politika ve světě a v ČR** se *Jana Straková* věnuje problematice nerovností z pohledu vzdělávací politiky v širším kontextu. Kromě souhrnné informace o přístupu k vzdělávacím nerovnostem ve vyspělých zemích prezentuje základní ukazatele charakterizující vzdělávací nerovnosti v základním vzdělávání u nás. Vychází zejména z výsledků šetření PISA a TIMMS, ze šetření zaměřeného na romské žáky a ze statistických údajů.

Petr Valenta se v kapitole nazvané **Problematika rovných příležitostí ve vzdělávání v českých médiích (v období březen 2008 – březen 2009)** zabývá zájmem médií o problematiku rovných příležitostí. Vychází z obsahové analýzy zaměřené na problematiku rovných vzdělávacích příležitostí dětí v povinné školní docházce, na víceletá gymnázia a problematiku rovných příležitostí ve vzdělávacím systému obecně. Soustřeďuje se na témata akcentující žáka s důrazem na nadané děti, etnické menšiny, zdravotně handicapované žáky, vzdělávání žáků se sociokulturním znevýhodněním a na obecné potřeby žáků a na vzdělávací systém se zaměřením na školskou selekci, víceletá gymnázia, přípravu učitelů, materiální podmínky.

1) Kasíková, H. – Straková, J. (eds.). *Diverzita a diverzifikace v základním vzdělávání*. Praha: Karolinum, 2011, 350 s.

ISBN 978-80-246-1911-8.

Do **druhé části** publikace autoři zařadili nové empirické poznatky ze vzdělávacího prostředí škol. Kapitola *Michaely Vsetečkové* **Rodiče a dva typy škol** se zabývá výběrem škol po ukončení 1. stupně základní školy, tedy volbou mezi 2. stupněm základní školy a víceletým gymnáziem. Zaměřuje se na zjištění důvodů, které rodiče vedou k výběru víceletého gymnázia.

V šesté kapitole **Diferenciace v základním vzdělávání z psychologického hlediska (Nejčastější témata poradenství na víceletých gymnáziích a na druhém stupni základních škol)** se *Lenka Krejčová* zabývá problematikou poradenství na školách. Uvádí zde nejčastější témata, se kterými se poradenská zařízení u žáků setkávají, a to i z pohledu sociálních vazeb. Analytické závěry vycházejí i z šetření realizovaného v primách osmiletých gymnázií a v 6. ročnících základních škol.

Kapitola autorů *Martina Chvála, Hany Kasíkové a Josefa Valenty* **Rozvoj kompetence k učení na základních školách a víceletých gymnáziích** vychází z empirického výzkumu zaměřeného na výkonu na 2. stupni základní školy a ve víceletých gymnáziích, zabývá se aktuálními učebními kompetencemi žáků a tím, jak vzdělávací potenciál dvou různých vzdělávacích prostředí jejich kompetence rozvíjí. Hlavní hypotézou výzkumu je, že výkonu na základní škole se z hlediska příležitostí pro rozvoj kompetence k učení neliší od výkonu na nižším stupni víceletých gymnázií.

V osmé kapitole *Mýty v základních školách a víceletých gymnáziích* se *Markéta Dvořáková a Ivana Tvrzová* zaměřují na zkušenosti a postoje žáků základních škol a víceletých gymnázií. Závěry jsou založeny na výsledcích průzkumu realizovaném mezi studenty učitelství. Ti odpovídali na základě svých vlastních zkušeností z průběhu vzdělávání na základní škole či víceletém gymnáziu.

Problematickou vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami se zabývá kapitola **Úskalí a možnosti inkluzivního vzdělávání** autorů *Evy Janebové a Tomáše Habarta*. Ti vycházeli z rozhovorů s pedagogy a experty zapojenými do projektu „Škola pro každého, škola pro všechny“ a s dalšími odborníky a z šetření učitelů na pedagogických fakultách. Šetření měla odpovědět na otázku „Jaká jsou úskalí a možnosti inkluze v české škole?“. Zaměřili se na základní faktory, které mohou pohled na inkluzivní vzdělávání ovlivnit – prožitky úspěchu a školního klimatu, výukové strategie a individuální vzdělávací potřeby,

spolupráci s rodinou, finanční aspekty, poradenství a diagnostiku, využití speciální pedagogiky a speciálních pedagogů, mezioborovou spolupráci a legislativním rámcem, prostor je věnován i připravenosti učitelů na zohledňování individuálních vzdělávacích potřeb žáků.

Třetí, stěžejní, část se věnuje možnostem škol pracovat s diverzitou z pohledu výukových strategií. V kapitole **Vzdělávací a výukové strategie pro žáky rozmanitých schopností** se *Hana Kasíková* zaměřuje na pojetí školy, která má vzdělávat děti různých vzdělávacích potřeb společně při současném zachování kvality výuky. Zabývá se vzděláváním dětí různých schopností, dětmi se speciálními vzdělávacími potřebami i žáky nadanými. Věnuje se základním východiskům pro model společného vzdělávání dětí různých schopností, klade důraz na pedagogická a didaktická východiska i na východiska neuropsychologická a psychologická.

Autor jedenácté kapitoly **Rovné příležitosti a edukační systémy a postupy rozvíjející životní dovednosti aneb nevyužitě šance** *Josef Valenta* si klade za cíl přinést soubor argumentů, že behaviorální a na osobnostně-sociální a morální rozvoj orientované vzdělávací obory mají velký potenciál pro učení se zvládání růzností mezi lidmi a jsou nástrojem edukační práce na poli diverzity. Definuje východiska pro dosažení těchto cílů a zabývá se edukačními systémy, vztahem dramatické výchovy a osobnostní a sociální výchovy a diverzity, stejně jako instrumentům systémů a diverzitě i doporučením pro použití behaviorálních metod těchto systémů při práci s růzností.

Zkušenosti se zahraničím, resp. pohled na podobnosti a odlišnosti vývoje rovných příležitostí ve školách v České republice a v zahraničí, jsou popsány ve **čtvrté části** publikace.

Tato část osahuje čtyři kapitoly – **Spravedlivost v výchovno-vzdělávací soustavě Slovenskej republiky: aktuální stav a perspektivy** autorky *Márie Matulčíkové*, **Zvyšování spravedlivosti vzdělávacího systému: zkušenosti z Polska** *Jany Strakové*, **Princip inkluze ve výchovně vzdělávacím systému skandinávských zemí: příklad Finska** autora *Karla Rýdla* a **Aby každé dítě uspělo: opatření pro zvyšování spravedlivosti a kvality vzdělávání v Anglii** autora *Davidu Gregera*. Ve všech kapitolách se autoři zaměřili na začlenění rovného přístupu ke vzdělávání do kontextu vzdělávacích systémů v daných zemích a charakterizují specifika zemí v této oblasti.

PŘISTĚHOVALECTVÍ DO DÁNSKA¹⁾

Zdeněk Pavlík

Známý dánský demograf *Poul Chr. Matthiessen* se problematice přistěhovalectví věnuje již delší dobu. Recenzovaná publikace je založena na výzkumu imigrace, který v Dánsku probíhal v letech 1999 až 2006 a byl podporován Rockwoolovou nadací. Migrace je obecně velmi složitý sociální proces, který má mnoho ekonomických, sociálních a politických příčin a neméně tolik následků. Jsou důvody pro vystěhování z určitého místa pobytu a existují důvody někam se stěhovat; většinou se tyto příčiny a důvody doplňují, i když jejich intenzita může být velmi odlišná. Zejména to pak platí v mnohem větší míře pro zahraniční migrace.

Práce je rozdělena do 12 kapitol a postihuje všechny hlavní pohledy na zahraniční migraci Dánska. Třináctá kapitola je věnována závěrům. V první kapitole je popsána **zahraniční migrace od roku 1960**, ve druhé **způsoby získávání dat a výběrová šetření**. V další kapitole je vysvětleno **školství a formy výuky dánštiny**. Velmi stručně se čtvrtá kapitola věnuje **přestupkům imigrantů**, pátá **otázkám zaměstnanosti** a šestá **imigrantům a jejich čerpání různých dávek sociálního pojištění**. V další kapitole je popisován **vliv imigrantů na státní pokladnu**. Osmá kapitola **charakterizuje územní rozmístění imigrantů, kteří nepocházejí z tzv. západních zemí**, v další kapitole se pak popisuje **integrace těchto imigrantů**. Desátá a jedenáctá kapitola je věnována **vztahu dánské populace k přistěhovalcům** a ve dvanácté kapitole jsou **popisovány historické trendy migrace** od přistěhovalců ze Švédska v polovině 19. století, přes utečence z Ruska po roce 1905 (Židé), válečné zajatce i bělogvardějce po ruské revoluci (1915–1920), pracovní migraci Poláků po první světové válce, uprchlíky z hitlerovského Německa (1933–1940) i z východního Německa (1945–1949) až k imigrantům z Maďarska (1956–1957).

Zahraniční migrace Dánska je významným problémem země a ovlivňuje její ekonomickou, sociální

i politickou situaci. Dánsko má v současné době přibližně poloviční počet obyvatel než Česko. V průběhu demografické revoluce se počet jeho obyvatelstva zvětšil přibližně čtyřikrát; v polovině 19. století mělo Dánsko 1,4 mil. obyvatel, v současné době jich má 5,5 mil. Od druhé světové války až do počátku osmdesátých let byla imigrace a emigrace v Dánsku poměrně vyrovnaná, přitom do roku 1960 bylo migrační saldo záporné, pouze s větším vystěhovalectvím v letech 1955–1958. Od šedesátých let začíná převládat imigrace, která se výrazněji projevuje od počátku osmdesátých let. Mění se také složení imigrantů. Do poloviny šedesátých let šlo o výměnnou migraci se sousedními zeměmi, Velkou Británií a USA, poté se stále více prosazují přistěhovalci z bývalé Jugoslávie, Turecka a Pákistánu. V současné době žije v Dánsku 5,5 % cizinců a více než 9 % imigrantů první a druhé generace (více než 500 tis.). V roce 2002 se zpřísnila kritéria pro udělení dánského občanství. Nutná délka legálního nepřerušného pobytu byla prodloužena ze 7 na 9 let; v roce 2006 byla dále zpřísněna zkouška ze znalosti dánštiny, dánské historie a kultury. Kratší doba je pro azylanty, občany nordických zemí a jedince, kteří žili v Dánsku jako děti (jim postačí deklarovat žádost o občanství mezi 18 a 23 rokem).

V demografickém chování dochází k významným rozdílům v úrovni plodnosti mezi občany Dánska (úhrnná plodnost 1,75) a imigranty (úp 2,34). Rozdíly jsou také mezi ženami, které se přistěhovaly ve věku do 18 let a v dospělosti; u největší skupiny imigrantů, tj. přistěhovalců z Turecka, je úp u první skupiny 2,5 a u druhé 4,9. Docházka dětí do škol byla mezi přistěhovalci uspokojivá, což se projevilo zejména na dobré úrovni jejich komunikace. Zejména druhá generace imigrantů se v úrovni vzdělání velmi přibližuje situaci většinové populace. Zajímavé jsou také analýzy zaměstnanosti přistěhovalců. Na základě výběrového šetření bylo zjištěno, že asi třetina ne-západních přistěhovalců pocítovala při hledání zaměstnání etnickou diskriminaci, přesto se jejich postavení v zaměstnání nelišilo od těch, kteří tuto diskriminaci nepocíto-

1) Poul Chr. Matthiessen. 2009. *Immigration to Denmark*. Odense: University Press of Southern Denmark, 2009, 232 s.

vali. Úroveň zaměstnanosti v Dánsku byla relativně vysoká, i když byla ovlivněna ekonomickými cykly a pravděpodobně i současnou ekonomickou krizí. Úroveň zaměstnanosti cizinců a imigrantů byla jen nevýznamně nižší, významnější u této skupiny obyvatel byla jen prvních 5 let po příchodu do Dánska. Data v recenzované práci končí rokem 2008. Zajímavý je též rozdíl v podílu zaměstnaných žen a mužů podle země původu migrantů. Zatímco mezi Dány a Poláky je tento podíl vyrovnaný (1,1), pouze o málo vyšší je u Vietnamců, Iránců a osob z bývalé Jugoslávie (1,2), poněkud vyšší u Turků (1,3), významně vyšší pak u Pákistánců (1,6), Somálců a Libanonců (2,0).

Dánsko patří k zemím, kde je velmi rozvinutý sociální systém a imigranti se ho mohou zúčastnit ve stejné míře jako dánští občané. V Dánsku však existuje značná pružnost pracovního trhu, kterou můžeme měřit podílem dlouhodobě nezaměstnaných. Jestliže u nás a v Německu je přes 50 % nezaměstnaných delší dobu než jeden rok, pak v Dánsku je jich jen něco přes 20 %, podobně jako v Británii; v USA je jich pouze 13 %. Důležité není, že lidé ztrácí práci, pokud brzo naleznou novou. V Dánsku není problém propustit zaměstnance bez dlouhých výpovědních lhůt a odstupného. Stát se o něho postará, proto vybírá relativně vysoké daně. Propuštěný dostane okamžitě vysokou podporu, ale zároveň se musí zúčastnit rekvalifikace a novou práci hledat. Vzhledem k tomu, že zaměstnavatelé nejsou zatíženi náklady na dlouhou výpovědní dobu a na odstupné, jsou ochotnější přijímat nové zaměstnance. Na tomto způsobu, který je výhodný pro všechny, se dohodli zaměstnavatelé i odbory.

Zajímavý je efekt přistěhovalců na státní rozpočet, který je ovlivněn jednak jejich věkovou strukturou,

jednak mírou nezaměstnanosti. Transfer není každý rok stejný, ale dá se zobecnit, že přerozdělování ve prospěch osob do 20 a nad 60 let je vzhledem k rozpočtu pasivní a ve skupině 20 až 60 let pro Dány a západní imigranty aktivní; pro nezápadní imigranty mírně pasivní, rozdílné podle věku (výjimku tvořily osoby okolo 50 let).

Neméně zajímavý pohled poskytuje mínění dánských občanů na přísnost imigrační politiky vzhledem k žadatelům o azyl. Šetření bylo provedeno v roce 2002 a ukázalo, že 47 % respondentů si přálo zpřísnění imigrační politiky, 38 % její zachování a 15 % její uvolnění; podle podobného šetření ve Švédsku byla odpovídající procenta 41, 44 a 15 %, tedy srovnatelná s Dánskem. Situace v Německu (procenta 60, 24 a 16 %) a ve Velké Británii (77, 15 a 8 %) se již lišila. Pro větší restriktci se vyslovovaly ve všech těchto zemích zejména osoby starší a osoby se základním vzděláním; mezi muži a ženami nebyly větší rozdíly. Dánsko společně s Norskem uděluje vzhledem k velikosti populace největší počet azylových povolení, relativně mnohem více než např. Německo nebo Velká Británie. Podle Evropského šetření hodnot (1999) Dánsko patří mezi země (z 31 evropských zemí) s nejtolerantnější populací (hned za Švédskem). Současná levicová vláda Helle Thorningové-Schmidtové nebude zřejmě zpřísnovat imigrační politiku Dánska, jak se k tomu chystaly před loňskými volbami pravicové strany.

Recenzovaná práce si zaslouží pozornost, neboť velmi kvalitně analyzuje různé aspekty přistěhovalectví do Dánska. V Dánsku patří tato problematika, podobně jako v Česku, mezi důležité oblasti ekonomického, společenského i politického zájmu.

Z České demografické společnosti

Třetí únorovou středu (15. 2. 2012) se uskutečnil 437. diskusní večer věnovaný výzkumu **Generation and Gender Survey (GGS)**, na kterém se jako hlavní řešitelské pracoviště podílela Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Katedra demografie a geodemografie a spoluřešitelem byl Výzkumný ústav práce a sociálních věcí. Šetření GGS je spolu s kontextuální databází agregovaných dat s doplňujícími informacemi součástí mezinárodního výzkumného projektu **Generations and Gender Programme (GGP)**.

Jitka Rychtaříková stručně prezentovala základní informace o výzkumu. GGS je panelové výběrové šetření, které se v České republice uskutečnilo ve dvou vlnách (2005 a 2008) na přibližně deseti tisících respondentech ve věku 18–79 let. Třetí vlna výzkumu měla proběhnout v roce 2011, ale vzhledem k chybějícím finančním prostředkům se šetření nekonalo. Velmi obsáhlý dotazník byl rozdělen do několika okruhů (domácnost, děti, partnerství, rodiče a domov rodičů, plodnost, zdraví a duševní pohoda, ekonomická aktivita a příjmy, majetek domácnosti a hodnotové orientace a postoje). Více informací o výzkumu lze nalézt na webových stránkách www.ggp-i.org a www.czech-ggs.cz

Věra Kuchařová následně představila některé výsledky z výzkumu a upozornila na vydání dvou monografií a několika článků. Výsledky šetření poskytují velké množství cenného materiálu k dalšímu zkoumání a byly také prezentovány na několika konferencích.

V rámci 438. diskusního večera, který se konal 21. března 2012, *Michaela Vojtková* ze Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v.v.i., a doktorandka oboru Demografie PŘF UK v Praze, představila téma své disertační práce v semináři s názvem **Reprodukční strategie cizinců na území ČR: Jak se o nich dozvídáme? A co jsme zatím zjistili!**

Ve své přednášce autorka představila 3 diskurzy či koncepce či pohledy, které obecně rámuji situaci cizinců v České republice: bezpečnostní pohled, kdy se na cizince díváme jako na nebezpečnou hrozbu a bezpečnostní orgány zajišťují jejich „správu“, humanitární diskurz, kdy jsou cizinci vnímáni jako potřební, ale diskriminováni a tento přístup rozvíjí převážně neziskové organizace a církve a poslední je utilitaristicko – ekonomicko – demografický, kdy je artikulován fakt, že cizince potřebujeme a jedná se zejména o zájem ze strany zaměstnavatelů a podnikatelů.

Autorka semináře dále představila zdroje dat, které používá ke své analýze. Jedná se převážně o data poskytnuta Českým statistickým úřadem, Ústavem zdravotnických informací a statistiky ČR a data ze sociologických výzkumů. *M. Vojtková* představila zajímavé analýzy v grafech a časové řady dat, které reprezentovaly nejen demografické události cizinců v ČR. Vybraným faktem pro dokreslení tématu je, že v posledních letech se v České republice ročně narodí na 3 000 dětí s cizím státním občanstvím zejména z Vietnamu, Ukrajiny, Slovenska a Ruska (v uvedeném pořadí).

Dále autorka představila 4 hlavní hypotézy, které pojednávají o reprodukčních strategiích. Socializační hypotéza je založena na předpokladu, že reprodukční vzorce a chování si přenášíme ze svého dětství, tedy z bezprostředního okolí, ve kterém jsme vyrůstali. Změna plodnosti tedy může nastat, až když dojde k výměně nejméně jedné generace.

Předpokladem adaptační hypotézy je postupné přijímání nových vzorců chování migranty v cílové zemi, kteří se adaptují na nové ekonomické, sociální a kulturní prostředí. Ke změně plodnosti migrantů nastává do deseti let po příjezdu do cílové země.

Hypotéza selekce se opírá o fakt, že migranti nejsou náhodným vybraným vzorkem populace. Předpokládá se, že jejich reprodukční chování by bylo jiné i v zemi původu. Lidé, kteří chtějí migrovat, si vybírají takovou cílovou zemi, která je jejich životnímu stylu nejbližší.

Poslední disruptivní hypotéza popisuje situaci, kdy fakt, že dojde k samotnému aktu migrace, ovlivňuje plodnost žen migrantek. Naplnění jejich reprodukčního chování se odkládá. Předpokládá se, že těhotné ženy se nerozhodnou ke změně destinace. Tento stav je ale dočasný a dochází tedy pouze k jinému časování plodnosti.

Mezi významné faktory, které ovlivňují reprodukční strategie, které autorka označila za významné, patří: rodinný stav, věk, profese a vzdělání, šance na pracovní postup, země původu, délka pobytu v ČR, sociální síť v ČR, vnímání ČR jako nový či druhý domov, přítomnost širší rodiny v ČR a plány do budoucna v případě usazení se v ČR.

Mezi výzkumné otázky, které autorka představí ve své disertaci, patří: Jak se vyvíjí česká populace a jaký vliv má na ní subpopulace cizinců? Jaká je plodnost cizinek podle země původu žijících na území ČR a jaký mají podíl na populačním vývoji ČR? Jaké reprodukční strategie mají cizinci žijící na území ČR? Jak se liší od reprodukčního chování v zemi původu migranta? Jak rozhodnutí mít dítě ovlivňuje pravděpodobnost trvalého usazení se či neusazení se na území ČR? Co s analýzou reprodukčních strategií cizinců žijících v ČR můžeme udělat? Jak vnímá migranty česká společnost? A jak to ovlivňuje jejich reprodukční strategie?

Na 439. diskusním večeru nazvaném **Interrupce v České republice: zápas o ženská těla** představila *Radka Dudová* výzkum zaměřený na ženské občanství (mezinárodní projekt FEMCIT), který se zaměřil na 6 dimenzí. R. Dudová při zpracování výzkumu vycházela z teorie Michel Foucaulta (Bio-moc a governmentalita) a hlavní otázka výzkumu zněla: „Jak byly v Československu (České republice) vytvářeny politiky interrupce?“ Metodou výzkumu byl zvolen diskursivní institucionalismus a cílem tohoto výzkumu bylo analyzovat vývoj opatření, aparátů, taktik a institucí regulujících interrupce v Československu, resp. České republice v daném období. R. Dudová zmínila několik mezníků v legislativě a upozornila na různé argumenty při vzniku zákonů, vyhlášek apod. týkajících se interrupcí. V současné době je možné zakoupit knihu, ve které jsou podrobně popsány závěry tohoto výzkumu.

 MP, MV

„Sečetl Bůh svůj lid?“ – veřejná diskuse k výsledkům SLDB 2011 týkající se náboženství

V březnu 2012 se v barokním refektáři kláštera sv. Jiljí v Praze uskutečnila debata k výsledkům Sčítání lidu, domů a bytů 2011 týkající se náboženské víry. Diskuse s názvem „**Sečetl Bůh svůj lid?**“ se aktivně zúčastnila předsedkyně Českého statistického úřadu (ČSÚ) *Iva Ritschelová*, Mons. *Tomáš Holub*, generální sekretář České biskupské konference a *Zdeněk R. Nešpor*, sociolog náboženství, religionista a historik. Debata se primárně zaměřila na smysl sčítání s ohledem na náboženské vyznání obyvatel a na problém „vlažné“ religiozity současné společnosti.

Otázka týkající se náboženského vyznání má na našem území 250letou tradici, do tzv. soupisů obyva-

telstva byla zařazována již od roku 1754, kdy v zemích Koruny české proběhlo první sčítání lidu. Nicméně údaje vyplývající z této otázky není možno porovnat v dlouhodobé časové řadě, neboť před rokem 1950 se sledovala formální příslušnost všech obyvatel ke konkrétní církvi nebo náboženské společnosti, po dobu komunistické diktatury nebyla otázka zařazována vůbec a po roce 1990 bylo rozhodnuto, že rubrika o náboženském vyznání bude vyplňována na základě dobrovolnosti. Podíváme-li se z tohoto pohledu do současného evropského prostoru, pak některé země, mezi něž patří Maďarsko či Rumunsko, zařazují tuto otázku jako nepovinnou, stejně tak jako my.

V některých zemích se tato otázka nešetří vůbec, např. v Itálii, Německu, Španělsku a Bulharsku. Na druhé straně jsou ale státy, které mají otázku tohoto typu ve svých cenzech povinnou, jedná se např. o Irsko, Slovensko nebo Litvu.

Všichni diskutující se shodli, že současná podoba otázky, stejně tak jako možnost vyjádření se k ní na dobrovolné bázi, nemůže komplexně postihnout danou problematiku a konkrétní fenomény související s náboženstvím a religiozitou české společnosti. Neodpoví nám na to, z jakých důvodů se k otázce nevyjádřili ti, kteří ji nevyplnili; proč ji v roce 2011 nevyplnilo o téměř 4 miliony osob více než při sčítání před deseti lety; zda-li věřící hlásí se ke konkrétním církvím jsou pouze sympatizanti církevního společenství, anebo se aktivně náboženského života účastní? Diskuse poukázala i na to, že by bylo vhodné zamyslet se nad souvislostí mezi otázkou na náboženství a otázkou na národnost, která byla rovněž postavena na základě dobrovolnosti. Zde se vycházelo z předpokladu, že současný člověk není příliš identifikován s národem, oficiálními institucemi, ale je více obrácen ke své individualitě a osobní spiritualitě. Nicméně hlubší sonda k pochopení religiozity v naší společnosti by vyžadovala samostatný kvalitativní sociologický průzkum.

Při diskusi se pozornost rovněž zaměřila na zajímavý jev v české společnosti – pokles počtu věřících, kteří se hlásí k etablovaným velkým církvím a nárůst počtu příznivců církví menších. Nemusí to ale zákonitě ještě vypovídat o odlivu z církví tradičních, neboť počet nových církví se stále zvyšuje. Zástupce katolické církve Mons. Holub vidí situaci ve své denominaci jako stabilizovanou, neboť uvedl, že počty aktivních účastníků bohoslužeb se příliš nemění. Dle statistik, které si církev vede pro své interní potřeby, tato čísla v horizontu dvaceti let zůstávají na obdobné úrovni.

Závěrem se hovořilo o interpretaci sebraných dat týkajících se náboženské víry. To bude možné až koncem letošního roku, kdy bude mít ČSÚ zpracované údaje v podrobnějším členění, tzn. počty věřících dle věku, nejvyššího dosaženého vzdělání, národnosti apod. Předsedkyně ČSÚ Iva Ritschelová přítomně informovala, že v nejbližší době jmenuje meziresortní pracovní skupinu, která se bude zabývat podobou dalšího sčítání v roce 2021 a která se kromě jiného bude zamýšlet nad relevancí a významem jednotlivých otázek v populačním cenzu.

Bohumila Beranová

XI. mezinárodní senátní konference o rodinné politice

V pořadí jedenáctá mezinárodní konference o rodinné politice, pořádaná Národním centrem pro rodinu a Výborem pro zdravotnictví a sociální politiku Senátu PČR ve spolupráci s Nadací Konrada Adenauera a za finanční podpory Raiffeisen Holding Wien se konala v prostorách Senátu PČR 20. 3. 2012.

Tématem konference, jak uváděl název, byla „**Rodinná politika a faktory ovlivňující autonomní chování rodiny při plnění jejích nezastupitelných funkcí**“. Na úvod konference přivítal účastníky prv-

ní místopředseda Senátu PČR pan *Přemysl Sobotka* věcným konstatováním, že ekonomická prosperita státu je založena na fungující rodině a výchově nové generace, ale že aktuální politická situace akcentuje jako hlavní téma rozpočtovou odpovědnost, která není vůči rodině příliš citlivá.

Téma konference bylo v jejím průběhu komentováno multidisciplinárně, a vznikl tak zajímavý obraz rodinné politiky jako průřezové aktivity státu, jejímž úkolem není chování rodiny přímo ovlivňovat s vyu-

žitím jednotlivých nástrojů, které má stát k dispozici, ale spíše vytvářet prostředí, ve kterém je rodinám ponechána vysoká míra autonomie, aniž je zpochybňován vysoký společenský význam rodiny jako zdroje lidského kapitálu. Právě skutečnost, že se vlivem ekonomických změn ve společnosti rodinná politika ocitla na okraji politického zájmu, vytváří dojem, že rodina a naplňování jejích funkcí je záležitostí ryze soukromou a že není politickou prioritou státu vytvářet prostředí, v němž může rodina svobodně své funkce naplňovat.

Nestorka pražské právnické fakulty *Senta Radvanová* ukázala ve svém příspěvku, že z hlediska soukromoprávního má manželství jako institut, na kterém rodina stojí, v současné právní úpravě vysokou váhu. Nový občanský zákoník (platná právní úprava, která nabude účinnosti od r. 2014) neuvádí sice definici rodiny, „vychází však z toho, že rodina se zakládá manželstvím, a proto institucionálně všechna následující vzájemná práva a povinnosti vznikající manželům působí jen mezi nimi“. Podle této právní úpravy se tedy veškeré právní náležitosti v oblasti majetkové, výživovací, v oblasti bydlení či potřeb rodiny týkají výhradně rodiny založené na manželském svazku. V situaci, kdy více než 40 % dětí přichází na svět nesezdaným párům, je tedy v oblasti práva manželství stále vnímáno jako opodstatněná a významná instituce a je mu poskytnuta vysoká míra ochrany.

Sociologický příspěvek *Jany Chaloupkové* přestavil výsledky výzkumu, který zkoumal postoje české populace k nesezdanému soužití a dále sledoval, zda nárůst plodnosti v nesezdaných soužitích je výsledkem odmítnutí institutu manželství. Výzkum ukázal, že existují velmi rozmanité důvody, proč lidé zakládají rodiny bez předchozího uzavření manželství, dále že stabilně přetrvává vysoká preference manželství jako podmínky trvalého soužití, zejména v souvislosti s narozením prvního (a ještě ve vyšší míře dalšího dítěte) a že chování rodičovské populace se poměrně zásadně liší od jejích postojů – vysoké procento vysokoškolsky vzdělaných lidí preferuje ve svých postojích manželství, ale reálně do něj nevstupují, neboť jim v tom brání různé překážky. Usuzovat tedy z nárůstu mimomanželské plodnosti na snížení prestiže či významu manželství je chybný závěr. Spíše by bylo vhodné zaměřit se na překážky, které mladým lidem brání uzavřít manželství.

Psychologicko-pedagogický pohled na nároky rodičovství ve vztahu k potřebám dětí nabídla ve svém příspěvku terapeutka a publicistka *Eva Labusová*. Poukázala na rizika, kterým čelí rodina v postmoderní době, kdy ji ohrožuje technický pokrok, nedostatek času, malé spoléhání na intuitivní sociální chování, malá pozornost věnovaná rodičovským dovednostem zaměřeným na skutečné potřeby dětí a také společenský tlak, který tyto potřeby poněkud posouvá z roviny vztahové do roviny výkonové. Základem zdravé rodiny je zdravý vztah mezi manžely a atmosféra bezpečí a bezpodmínečného přijetí, kterou děti nezbytně potřebují. Společnost může ke stabilitě rodiny přispět projevem uznání významu rodičovské práce a akceptací individuality každého rodinného členství, tedy zmírněním tlaku na paušální řešení jednotlivých životních situací, které v rodině nastávají.

Odpolední příspěvky se zabývaly ekonomickými nástroji podpory rodiny, které lze začlenit do daňové a důchodové reformy. Analytik *Otakar Hampl* ve svém příspěvku poukázal na ekonomickou zátěž rodin spojenou s výchovou a výživou dětí a na nárok společnosti, aby rodiny vytvářely novou hodnotu ve formě lidského kapitálu, navzdory tomu, že:

- náklady na investici do dětí stát daňově dostatečně nezohledňuje
- výnosy následně přerozdělí na důchoděch v rámci systému sociálního pojištění.

Současné (nízké a nákladům neodpovídající) daňové slevy na dítě jsou přitom paradoxně vnímány jako určitá forma „sociálních dávek“ nebo „zvýhodnění rodin“.

V další části příspěvku poukázal autor na skryté přerozdělení výnosů z investic do lidského kapitálu v současném důchodovém systému, tedy na situaci, kdy vzhledem ke klesajícím demografickým ukazatelům proudí do průběžného důchodového systému méně prostředků, než je z něj čerpáno. Řešení ovšem nespátřuje ve změně systému, ale v zohlednění skutečnosti, že bezdětní účastníci pojistných systémů kromě podílu na průběžném financování v době své ekonomické aktivity neinvestují do lidského kapitálu (tedy do výchovy dětí), ale využívají prostředky pro vlastní potřebu. Právě v zohlednění investic do výchovy a výživy dětí spatřuje autor motivační a také ne-diskriminační faktor, který bude působit jednak na společenské ohodnocení významu rodiny a jed-

nak podpoří vyváženost pojistného systému, aniž by představoval fiskální zátěž.

Poslední řečník, sociolog *Pavel Rusý* přímo navázal na téma a v příspěvku zabývajícím se ekvivalencí a solidaritou ve vícegeneračních systémech poukázal na výsledky porovnání příjmové hladiny rodin s dětmi a ostatní populací, ze kterého vyplynulo, že už členové rodiny se dvěma dětmi se dostávají do skupiny osob s nejnižšími příjmy v populaci. Autor také představil základní východiska koncepce reformy financování vícegeneračních solidárních systémů, jejímž je spoluautorem. Jedním z těchto východisek je narovnání postavení rodičů v průběžném systému, do nějž odvádějí pojistné jednou v době své ekonomické aktivity a podruhé prostřednictvím svých ekonomicky aktivních dětí. Vhodnou alternativu spatřuje autor

ve snížení pojistné zátěže rodičů bonifikací výše výměry důchodu za dítě v kombinaci využití fondového systému pro bezdětné.

Zajímavým závěrem příspěvku byl pohled na politické zastoupení rodin s dětmi prostřednictvím volebního práva. Ačkoliv děti a rodiče představují 41 % populace, jejich volební síla je pouhých 29 % vzhledem k nezletilým dětem vychovávaným v rodinách. Politická rozhodnutí se jich ale týkají ve zvýšené míře, protože nastavují podmínky pro výchovu a rozvoj mladé generace.

Všechny příspěvky vyjdou v elektronickém sborníku, který bude k dispozici na stránkách Národního centra pro rodinu www.rodiny.cz

Petra Michalová

Přednáška Population ageing and its problems

Dne 17. 2. 2012 se na půdě Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze uskutečnila přednáška významného současného demografa *prof. Davida Colemana* s názvem **Population ageing and its problems**. David Coleman je profesorem demografie na univerzitě v Oxfordu. Ve svém výzkumu se zabývá mimo jiné demografickými trendy v industrializovaném světě, budoucím vývojem porodnosti, demografickými dopady migrace či demografií etnických menšin.

Jak sám název napovídá, přednáška se týkala problematiky populačního stárnutí, tedy zvyšujícího se podílu starších osob v populaci, které je hlavním rysem současného demografického vývoje vyspělých populací. Přednáška byla pojata velmi komplexně, D. Coleman zmínil jak příčiny demografického stár-

nutí, tak jeho důsledky i případné možnosti zmírnění těchto dopadů.

Jak D. Coleman uvedl ve své přednášce, demografické stárnutí je důsledkem snížení úrovně úmrtnosti a porodnosti. Hlavním faktorem byl doposud pokles porodnosti, který je však již téměř u konce. Porodnost neklesá v zemích severní a západní Evropy již 30 let, v dalších evropských zemích posledních 10 let. Populační stárnutí se tedy bude nyní odvíjet zejména od zlepšujících se úmrtnostních poměrů.

Ve druhé části své přednášky se D. Coleman zaměřil především na to, jaké jsou dopady demografického stárnutí. Jedná se zejména o změnu proporce ekonomicky aktivní složky populace a obyvatelstva v důchodu¹⁾, s čímž souvisí snížení výrobní produkce, příjmů z daní ve srovnání s výdaji, a to především

1) Tzv. potential support ratio, které je obvykle definováno jako poměr počtu osob ve věku 15–64 let k počtu osob starších 65 let (spodní i horní věková hranice se mohou měnit).

s výdaji na průběžný důchodový systém a na zdravotní a sociální péči pro seniory.

Prof. Coleman se dále věnoval možnostem zvládnání (nikoli řešení) demografického stárnutí. Z demografického hlediska jsou tyto možnosti však pouze omezené. Vyšší plodnost a imigrace mohou napomoci zmírnit jeho dopady. Mnozí se domnívají, že úhrnná plodnost vyšší než 1,7 dětí na jednu ženu produkuje takovou úroveň stárnutí, kterou lze zvládnout a naopak úhrnná plodnost pod 1,5 představuje vážné problémy. Úhrnná plodnost na úrovni tzv. replacement level (2,08) může udržet potential support ratio na úrovni kolem 3. Zvýšit plodnost však není snadné, a to zejména v zemích, kde je dlouhodobě na nízké úrovni. Na příkladu Spojeného království byla ukázána výše tzv. náhradové migrace (replacement migration) tedy potřebný počet imigrantů, aby zůstalo potential support ratio na stejné úrovni, na jaké se nachází dnes. V roce 2100

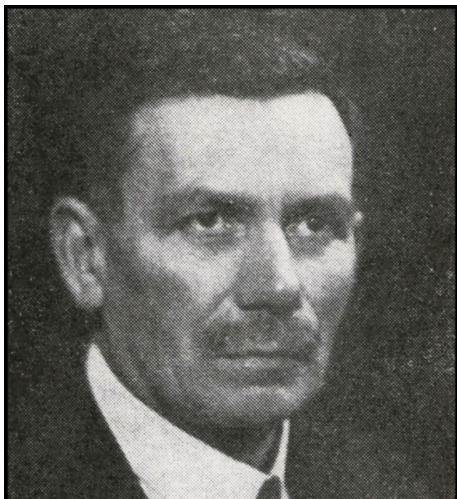
by Spojené království muselo přijmout 300 milionů imigrantů. I náhradová migrace má tedy svá omezení, co se zmírňování dopadů demografického stárnutí týká.

Prodlužování lidského života (rostoucí naděje dožití při narození) a zvýšení věku odchodu do důchodu mohou být prostředky ke zvládnutí demografického stárnutí. V souvislosti s tím je důležité, aby roky navíc byly roky prožitými aktivně, v dobrém zdravotním stavu. Je tedy nutné dbát na zdravý životní styl a kvalitní zdravotní péči. Nezbytnou součástí je rovněž reforma penzijního systému, protože však všechny systémy mají svá omezení, navrhuje Světová banka jejich kombinaci.

Přednáška byla ukončena živou diskusí týkající se zejména problematiky penzijních systémů.

Šárka Šustová

Antonín Boháč, 130. výročí narození

* 5. 3. 1882, Lišice u Kutné Hory – † 27. 12. 1950, Praha

Životní osudy a rozbor Boháčova díla jsem uložila do studie, která vyšla ve Sborníku Národního muzea v roce 1977. Tam jsem se také pokusila vřadit jej do

vývojového proudu české demografie, snad s menším důrazem na jeho roli statistika, a shrnout jeho publikační činnost.

Přesto cítím nesplacený dluh: z textu jsem tenkrát musela vyjmout exkurs o Boháčově činnosti v Česko-bratrské církvi evangelické a z jeho bibliografie vynechat publikace v církevních časopisech. Alespoň výběr závažnějších článků a glos, kterých tam uveřejnil přes dvě stovky, uvedu na závěr této vzpomínky na člověka, jehož bohatá a mnohostranná působnost v církvi jistě zaslouží povolanější ocenění od těch, pro které byl bratrem a nezištně pro ně pracoval.

Boháč – faktický zakladatel české demografie v moderním pojetí jako samostatného vědního oboru s vlastním předmětem studia a adekvátními metodami, vyšel svým školením ze statistiky jako z nezbytné datové základny. Od národnostní statistiky se zaměřil na celou širší demografické problematiku a pozvedl obor na mezinárodně srovnatelnou úroveň. V období mezi dvěma světovými válkami se stal hlavním představitelem teoretické i praktické demo-

grafie u nás jestliže jej Vladimír Srb ve svém *Úvodu do demografií* nazývá „evropským zjevem“, není to nadsázka bez opodstatnění. Jeho výjimečné postavení mezi těmi, kdo se u nás zabývali populační problematikou, vidím v tom, že se od statistika vzděláním a prací cílevědomě propracoval v demografa, který neaplikoval pouze statistické metody. Od nezbytně nutných analytických studií směřoval k syntéze dosavadních poznatků. Musel se vyrovnat s existujícími teoriemi a zaujmout k nim stanovisko. Velkou pozornost věnoval sociální ekonomické podmíněnosti populačního vývoje, počínaje jeho *Studii populačními* (1914), *Český problém populační* (1914), *Náš populační problém a statistika* (1929) a konče shrnutím analýz o obyvatelstvu ČSR – *Hlavní město Praha (1922–23)* a *Obyvatelstvo Československa* (1936).

Populaci se nezabýval jen v rámci vymezeného teritoria, ale zkoumal ji jako neodlučnou součást světového vývoje (odtud jeho zájem o problém přelidnění a úlohu populačního faktoru v dějinách). Do kontextu světových populačních teorií se zařadil svým příspěvkem k tzv. teorii urbanizační, která vstoupila do povědomí ve spojení se jménem německého statistika K. Oldenberga. Boháč již v Českém problému populačním podal podrobné zdůvodnění teorie o úbytku plodnosti isochronickou vzdáleností od depopulačních center (tehdejších velkoměst), kdy rozhodující roli hraje stupeň industrializace a urbanizace spolu s uvolněním sociální mobility a s vytvářením populačního klimatu, příznivého pro výrazný pokles plodnosti. Tedy důraz na ekonomickou a sociální podmíněnost změn v reprodukčním chování lidí před zdůrazňováním individuálního rozhodování. Důležitější než prvenství u takových tvrzení je ověření hypotéz v praxi.

Tady se zdá, že jak Oldenberg v roce 1916, tak Boháč o dva roky dříve, se nemýlili. Dodnes se lze u něj poučit o tom, že není možné zjednodušeně spojovat populační vývoj s vývojem ekonomickým (nemůže tedy fungovat nějaký „populační zákon socialismu“). Ne nadarmo zdůraznil význam sociologických poznatků pro demografii, sledování určitého populačního klimatu, které se nevytváří jen bezprostředním působením hospodářské situace, ale je ovlivňováno převládajícím názorem na „životní standard“ a společenský vývoj.

Byl to člověk, oddaný vědě a je s podivem, kolik činností zastal za svůj poměrně krátký život.

Ve Státním úřadu statistickém organizoval a řídil obě meziválečná sčítání (1921, 1930), reorganizoval populační statistiku (1925). Založil národní komitét Mezinárodní unie pro vědecké studium populace (IUSSP).

Organizační a vědeckou práci spojil s pedagogickou: od r. 1929/30 přednášel na Přírodovědecké fakultě UK jako docent demografie *“Základy (soustavy) populační vědy“* a *“Dějiny populačních teorií“*. Pomohl vychovat další generaci demografů a statistiků, k níž patřili Jaromír Korčák, Václav Sekera, Vladimír Srb a mnozí další, kteří na něj vzpomínali s obdivem a s úctou.

Byl členem Mezinárodní unie pro vědecké studium populace od jejího založení v r. 1928 a Mezinárodního statistického institutu od r. 1935. Účastnil se mnoha statistických i demografických kongresů a zprostředkoval naše spojení se světem, dokud cestovat směl. Zasloužil se o dobré jméno naší statistiky a demografie. Meziválečná sčítání byla oceňována jako nejlepší v Evropě, ne-li na světě především pro svou důkladnost, poctivost, kritičnost a kontrolu shromážděných materiálů. Na tom měl Boháč zásluhu nepopíratelnou.

Byl také laickým pracovníkem církve. Tento „druhý život“ ovlivňoval život statistika a demografa a nutně do něj zasahoval svou časovou dimenzí.

Byl členem redakční rady Kostnických Jisker a dlouhý čas stál v jejím čele, byl členem redakční rady časopisu *Český bratr*. Účastnil se práce Synodní rady, v níž zasedal nepřetržitě od jejího prvního synodu v roce 1918 do posledního, 10. synodu, v roce své smrti. Připravoval zprávy a projevy, účastnil se jako člen rady významných událostí v životě evangelických sborů po Československu. V roce 1938 byl zvolen nejvyšším laickým hodnostářem církve – synodním kurátorem.

Jeho činnost byla násilně přerušena za nacistické okupace, kdy byl předčasně penzionován, byl mu zakázán pobyt v Praze a do konce okupace byl konfinován ve svém rodišti. Po osvobození byl sice vyznamenán válečným křížem (zůstal ve spojení s Úvodem – ústředím domácího odboje), ale prezidentem SÚS, v němž působil před válkou od jeho založení, se nestal jako osoba, naprosto nepřijatelná pro komunisty. To, že nebyl komunistou, bylo, jak napsal jeho přítel František Weyr ve svých Pamětech, jediné „provinění“ člověka, který by ostatně nikdy nezachraňoval svou

kariéru ochotou vstoupit do jediné správné, vládnoucí strany.

Přednášel dále demografii na Přírodovědecké a Filosofické fakultě UK a na Vysoké škole politické a sociální, ale i tam ho v r. 1950 této možnosti zbavili. Byl rehabilitován rehabilitační komisí FF UK v r. 1990. Toho se ještě dožila jeho vdova, paní Eva Boháčová. Nepodařilo se dosáhnout toho, aby byl rehabilitován i tím, že by mu posmrtně přiznali titul profesora (dvakrát byl fakultou návrh podán, prvně v r. 1945, pak v r. 1947, dvakrát neprošel zásahem Zdeňka Nejedlého).

Do zdůvodnění našeho návrhu na udělení Řádu T.G.M nebo alespoň vyznamenání za zásluhy, podaného za Demokratický klub, jsme napsali kromě charakteristiky Boháčova díla a činnosti: *Antonín Boháč byl výrazná osobnost se vzácnými charakterovými vlastnostmi: poctivý, nezištný, oddaný Masarykovým idejím, z nichž filozoficky vycházel. Jako statistik, orientovaný i na národnostní statistiku, byl naprosto vzdálený nacionalismu a šovinismu“.*

Neuspěli jsme, to ale nic nemění na faktu, že jméno Antonína Boháče se už nepodaří odsoudit k zapomnění ani popřít jeho zásluhy o stát.

Publikační činnost A. Boháče v církevních časopisech (závažnější články)

Kostnické Jiskry	rok	číslo
Naše fakulta	1919	19
Z mého pobytu v Paříži		17–18
Kde pomoc ?		22
Vládní krise		23
Naše bolesti		23, 25, 39
Pod ráznou vládu presidenta Masaryka		24
Nová demokracie		25
Po obecních volbách		26
A Slováci?		27, 28
K letošnímu 6. červenci		27, 28
Náš úkol		29
Základní problémy české politiky		30, 31, 32, 33
Habsburkové na obzoru		33
Proč útočím na naše strany?		34
Česká otázka církevní		37
Mravnost a politika		39
Základ k národní jednotě československé		40
Kde jest vina?		42
28. říjen		43
Vlastenectví, nacionalismus		46
Co budeme činiti?		48
Mělká politika		50
Do nového roku I–II	1920	1, 3
Několik upřímných slov		2
K některým časovým otázkám		6, 7, 8, 10, 12
Ven z církevnictví		11
Politika Vatikánu a my I–III		13, 14, 17
Bolševické Rusko a církev		21

Dovršení církve I–III		24, 29, 30
Hus a naše doba		26
Otázka Těšínská I–II		31, 32
Ze Slovenska I–II		34, 37
Černá ruka		37
Krise sociální demokracie I–II		38, 39
Což máme činiti, muži bratři I–II		42, 43
K prvnímu generálnímu synodu	1921	7
Sociální defaitism		18
Bílá Hora a český nacionalismus		24
Poznámky k Rádlově knize „Náboženství a politika“ I–IV		27, 29, 30, 31
Proti reakci		35
Demokracie a evangelium I.–III.		37, 38, 40
Nové křesťanství, nová demokracie	1922	1, 2
Nemoc Evropy		3
Odkud přijde náprava ?		4
Sociální demokracie a odluka církve od státu		21
Pryč od theologů		22
O katolictví I–IV	1925	15, 17, 19, 20
Dva směry v protestantismu (pokračování předchozího článku)		21
O Boha		22
Nad 28. říjnem		42
Cesta z úpadku		44
Co jest pokrok?		45
Proč ochablo pokrokové hnutí?	1926	17
Kdy začneme?		40
Mravní význam 28. října		43
Vláda slov		45
K 17. prosinci		50
V Egyptě a Palestině I–XIII	1929	1, 2, 4, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 18, 20
Kde je nebezpečí?		3
Vzrůst zločinnosti		50
V Egyptě a Palestině I–V	1930	1, 3, 5, 8, 30
Sčítání lidu		4
Drobná práce		42
Pomůže jen reforma společenských řádů?	1931	5
Neomezené či omezené možnosti		8
První výsledky sčítání lidu		6
Plodte se a rozmnožujte I–III		9, 11, 12
I budou v jedno tělo I–III		14, 15, 16
Výsledky sčítání lidu v Čechách		18
Jak se dívá G. B. Shaw na populační otázku?		20
Prof. Žilka (k 60. narozeninám)		22
Naše časopisectvo a Kostnické Jiskry		26
K letošnímu 28. říjnu		26
Manželství a mravnost I–II		51, 52

Předpoklady odzbrojení	1932	4
Úpadkové zjevy v naší společnosti		8, 15
Útěk z venkova do měst		15
Síla a tragika průmyslového státu		18
Konflikt industrialismu s nacionalismem		20
Peroutka o českém protestantismu v roce 1918 I–II	1934	1, 2
Synodní senior dr. Josef Souček (k 70. narozeninám)		40
Prof. dr. Ferd. Hrejsa (k 70. narozeninám)	1936	52
Naše poslání (projev na synodu 5. 12. 1945)	1945	1
O nové obrodě života církve	1950	8

Český bratr	rok	číslo	strana
Víra v bratrství	1924	2	22–24
Denisův poměr k náboženství		5	78–80
Naše bohoslužby		6	94–96
K šedesátým narozeninám seniora Součka		9	151–153
Federace evangelických církví francouzských	1925	1, 4	6, 67
Strassburský kongres o rozluce církve a státu		7	
Otázka poměru státu a církve		8	
Útok na naši samosprávu	1926	2	29–30
Konference presbyteriální aliance v Ženevě		10	170–173
		11	193–195
Naše církve a politika		12	210–211
Dr. Jan Herben	1927	6	111–112
Náboženství a mravní život údů evang. církve		6	113–115
Patří evangelíci ke křesťanským církvím?	1928	3	51–52
Začátky kacířství u Holečka		7–8	148–150
K 28. říjnu		11	240–242
O Palestině, kolébce křesťanství		5–8	
Pokračování téhož článku	1929	2	
Za Aloisem Jiráskem	1930	4	99
Církev a nezaměstnanost		1	5–6
Naše sbory ve světle sčítání lidu		3	70–73
		4	105–110
		5	132–135
Církev a hospodářská krise	1932	10	202–204
Církev a nynější krise (projev na VI. synodu)	1933	2	37–39
Přestupy v Praze	1934	12	246–249
Prof. dr. Ferdinand Hrejsa (k 70. narozeninám)	1937	1	2–4
Za bratrem Jar. Jiskrou	1938	2	32–34
Proslov při pohřbu syn.seniora K. Nagye	1939	10–11	199–204
K stým narozeninám dr. Čeňka Duška	1943	10	98–99
Prof. dr. František Žilka (nekrolog)	1944	3	27–28
Pokoušení chleba	1947	5	109–111
Jaké jsou nyní konfesijní poměry v českých zemích?		6–7	137–140
Démon majetku	1948	4	55–58

Cena majetku		4	85–88
Bohatství a chudoba		5	106–109
K osmdesátým narozeninám bratra Ferd. Kavky		5	114–115
Dr. Čeněk Dušek		10	209–212
K třicátému výročí spojení	1949	1	4–8
Proslov při pohřbu syn. seniora dr. Křenka		6	75–80
K církevním zákonům		8–9	117–120
Zpráva synodního kurátora při X. synodu	1950	2–3	20–28

Volné kapitoly z české konfes. statistiky	Kalich , 1918, 5/1, s. 381–385
Víra ve filosofii F. Krejčího	Tamtéž, 6/2, s. 20–25
Jméno české církve	Tamtéž 6/2, s. 83–86
První snahy o návrat k Jednotě Bratrské	Tamtéž 1922, 9, s. 109–127
Ze studií o českých evangelicích	Tamtéž 1927, 12, s. 97–105

Ustavující generální sněm československé církve evangelické.

Úvod napsal A. Boháč. Praha 1919, 8 stran.

Organisace evangelických církví v českých zemích. Memorandum synodní rady čbr.církve evangelické.

Vypracoval synodní kurátor A. Boháč. Praha 1946.

Alena Šubrtová

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

ROČNÍK 48, ČÍSLO 1, 2012

STATI

Tereza Pospíšilová | str. 887 Dobrovolnictví v České republice před rokem 1989: diskurzy, definice, aktualizace

Kateřina Vojtíšková | str. 911 Školní úspěšnost a její (re)produkce na základní škole

Jiří Vinopal | str. 937 Indikátor subjektivní kvality pracovního života

Zdeněk R. Nešpor | str. 967 Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie

Dušan Janák | str. 991

Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru dějin české sociologie

Miloslav Petrušek | str. 1017 Návrat (sociologické) teorie do Čech? Východiska, stav a perspektivy

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:

Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 300 302, e-mail: : predplatne@prstc-p.cpost.cz nebo Sociologický časopis/Czech Sociological review – Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. +420 210 310 217, +420 210 310 218, e-mail:

STÁRNUTÍ MĚSTSKÝCH POPULACÍ A SENIOŘI¹⁾

Marcela Petrová Kafková – Lucie Galčanová

ÚVOD

Zkoumání souvislostí stárnutí populace, procesu urbanizace a proměn městského prostředí (souhrnně např. *Phillipson*, 2004) se v posledních letech dostává do popředí zájmu také tuzemských badatelů a badatelek (*Sýkorová*, 2008; *Vidovičová – Gregorová*, 2010; *Temelová – Dvořáková – Slezáková*, 2010 aj.) Jak upozorňuje *Sýkorová* (2010), jedná se o komplexní problematiku: populace lidí vyššího věku je značně heterogenní a jednoznačné posouzení vlivu urbánních procesů na stárnoucí obyvatele měst může být problematické (*Sýkorová* upozorňuje na jistý druh anti-urbanismu v základech socio-gerontologie). Je však nesporné, že proces stárnutí s sebou přináší také proměnu vztahu k prostoru a nároků na jeho podobu: prostorová dimenze stárnutí je součástí jeho významu a zkušenosti v současné společnosti (*Hugman*, 2001), především v souvislosti s předpokládanou vyšší vazbou seniorů na důvěrně známé prostředí, jež je považována za adaptivní rys stárnutí (*Sýkorová*, 2008). Ve stati vycházející z případových studií Prahy, Brna a Ostravy přinášíme přehled vývoje populačního stárnutí těchto měst a informace o tom, jak vnímají okolí svého bydliště senioři žijící v městských centrech Prahy, Brna a Ostravy založené na výsledcích vlastního empirického šetření. Pro analýzu seniorské populace jsme arbitrárně zvolily hranici 60 let, v některých případech je hranice vzhledem k povaze dat Českého statistického úřadu posunuta na 65 let.

STÁRNUTÍ POPULACÍ A URBANIZACE

Světová zdravotnická organizace (*Globální města přátelská seniorům: Průvodce*, 2007) považuje populační

stárnutí společně s urbanizací za dva klíčové fenomény formující podobu 21. století. Přestože baby-boom poloviny sedmdesátých let přerušil demografické stárnutí české populace, které probíhalo od počátku sedmdesátých let, rychlé přijetí hodnot typických pro tzv. druhou demografickou tranzici od devadesátých let postupně přiřazuje Českou republiku k populačně nejstarším zemím světa. Příčiny i důsledky populačního stárnutí jsou důkladně popsány nejen v zahraniční literatuře, ale i v českém prostředí. Blíže k problematice populačního stárnutí např. *Rabušic* (1995, 2002). Jeho hlavní příčinu můžeme spatřovat ve druhé demografické tranzici, tedy snížení porodnosti za současného prodloužení života daného hodnotovou proměnou ve společnosti. Je důsledkem nejen medicínského pokroku, ale i racionalizace lidského života. Připomeňme si proto jen stručně současnou demografickou situaci a pravděpodobný scénář budoucího vývoje. Přestože projekce Českého statistického úřadu míří až do roku 2065 (*Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2065*, 2009), jsme si vědomy limitů těchto projekcí, pramenících zejména z faktu, že v sobě nemohou zahrnovat dopad nečekaných událostí. Prognóza populačního vývoje Českého statistického úřadu z roku 2009 ve své střední variantě (*Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2065*, 2009) předpokládá výrazný nárůst podílu seniorů v české společnosti. V současnosti je v české populaci více než 2 380 000 jedinců starších 60 let, což znamená asi 23 %. Předpokládá se, že počet 4 000 000 (37 %) překročí po roce 2045. Nestárne však jen populace celkově, ale progresivně bude narůstat podíl nejstarších generací i v rámci samotné seniorské populace. Lidé starší 80 let v současnosti představují jen necelá 4 % populace, projekce však předpokládá jejich nárůst až na 15 % do roku 2065. Populační stárnutí začalo v Česku oproti západoevropským zemím s mír-

1) Text je založen na datech získaných s podporou grantového projektu GA ČR "Stáří v prostoru: regenerace, gentrifikace a sociální exkluze jako nové problémy v environmentální gerontologii" (P404/10/1555).

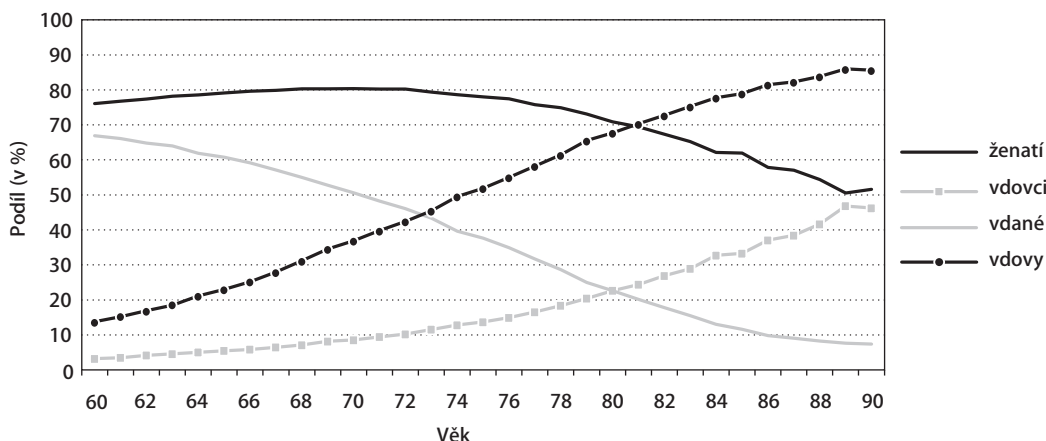
ným zpožděním, o to kontrastněji však působí výhled do budoucna. Zatímco ještě donedávna jsme se řadili mezi populačně mladší země, po roce 2030 se pravděpodobně vyhoupeme mezi světově nejstarší populace. Podobný vývoj můžeme předpokládat i v ostatních evropských zemích. Světová zdravotnická organizace (*Active Ageing: a Policy Framework*, 2002) upozorňuje také na fakt, že nárůst počtu seniorů je celosvětový, přičemž roste především podíl nejstarších věkových skupin díky stoupající naději dožití. Ta byla v České republice v roce 2011 81 let pro ženy a 75 let pro muže. Prognóza Českého statistického úřadu předpokládá její postupný nárůst, takže v roce 2065 naděje dožití žen mohla být 91 let a 86,5 let u mužů. Rozdílná naděje dožití žen a mužů připomíná výraznou feminizaci starších (mezi seniorskou populací výrazně převažují ženy). Převaha žen by se však v budoucnu měla mírně snížit. Předpokládá se také úbytek vdov a vdovců ve prospěch jedinců žijících v manželství či rozvedených. Rozvedení však zatím tvoří v seniorské populaci ČR jen nepatrný podíl a jak je patrné z grafu 1, z hlediska rodinného stavu v současnosti existuje výrazná genderová disproporce. Zatímco podíl vdovců nad ženatými převažuje i mezi 90letými, vdovy nad vdanými převažují už od 75 roku. Vyšší diferencovanost životního běhu a zvýšení naděje dožití mužů však zřejmě do budoucna tato čísla promění. Postupně také vzrůstá celková

vzdělanost populace a to zejména díky výraznému úbytku osob bez kvalifikace. Význam, který je tomuto demografickému trendu připisován, odráží i rozhodnutí Evropské komise vyhlásit rok 2012 rokem aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity (*Evropská komise*, 2012).

Stárnoucí populace přitom bude převážně populací městskou. V současnosti žije v rozvinutých zemích ve městech přibližně 80 % seniorské populace (*Globální města přátelská seniorům: Průvodce*, 2007), v České republice je to 74 % (*Demografická ročenka ČR 2010*, 2011a). *Savage, Warde a Ward* (2003) definují tři základní stratifikační procesy, které ovlivňují podobu měst v prostředí moderního kapitalismu: (1) je to jednak ghettoizace, jako vyústění extrémních podob prostorové koncentrace v důsledku institucionální diskriminace určité skupiny obyvatel, chudoby a nedostatku příležitostí; (2) komplementárním procesem je suburbanizace, tedy budování residenčních oblastí na okrajích měst spojená s významným odlivem vyšších a středních tříd z městských center, a (3) gentrifikace, v jejímž rámci dochází k „návratu“ střední třídy do center měst. Tento návrat může být spojen se symbolickou proměnou jejich (třídního, estetického) statusu (*Zukin*, 1987), dostupných služeb a finanční náročností běžného života, ale také s proměnou kvality fyzického prostředí (revitalizace či rekonstrukce). V českém kontextu jsou tyto procesy

Graf 1: Rodinný stav seniorů v závislosti na věku

Marital status of ageing people by age

Pramen: Demografická ročenka ČR 2009, 2010.

široce diskutovány především na pražském kontextu, kde dochází k nejvýznamnějším projevům proměny urbánního prostředí v souvislosti se zapojením města do globálních struktur (např. *Sýkora*, 1999; *Ouředníček*, 2006; *Čermák – Hampl – Müller*, 2009; *Ouředníček – Temelová*, 2009 aj.), které se projevuje mimo jiné také zvýšeným podílem neresidenčních aktivit v rámci městských center na úkor funkcí residenčních (*Sýkora*, 2005). Proces suburbanizace je pak syčen především relativně bohatšími obyvateli v produktivním věku, zatímco segreganční tendence ostatních procesů dopadají především na nízko-příjmové skupiny, mezi které senioři mohou, zvláště v případě jednočlených domácností či při zdravotních omezeních dalšího výtěžku, patřit. Hlavními příčinami gentrifikačních změn jsou restituce domů, privatizace bytového fondu a s nimi související cenová deregulace, tedy změny týkající se oblasti bydlení probíhající v post-socialistickém kontextu, které představují hlavní rizika i přínosy urbánních procesů. *Sýkora* (1996) hovoří v českém kontextu o tzv. gentrifikačních nikách, tedy o proměně spíše menších oblastí v rámci městských center. Proměna městského centra však nemusí mít podobu vymístění fyzického, ale také symbolického, tedy zvýšeného pocitu odcizení dříve známého prostředí jeho rychlou proměnou a přizpůsobením jiným skupinám obyvatel, a snížené možnosti ovlivnit jeho podobu v rámci rozhodovacích procesů atp.²⁾

Stárnutí je některými autory popisováno jako proces smršťování prostoru (shrinking of space) (např. *Nair*, 2005 aj.), tedy jako zmenšování akčního rádia jedince spojeného se zvýšeným kontaktem s bezprostředním okolím. Podoba tohoto okolí se postupně stává stále významnější pro kvalitu života seniora, při-

čemž tento proces může být prostředím buď významně urychlen (jestliže je prostředí výrazně bariérové, a to jak ve fyzickém, tak v sociálním smyslu), nebo naopak rozvolněn. *Phillips* (2005: 158) hovoří v této souvislosti o tzv. environmentální kompetenci (tj. relativně autonomním a bezpečném užívání prostředí), jež je vždy složena ze dvou komponent – schopností dané osoby a právě charakteristik samotného prostředí³⁾. Většina seniorů žádná pohybová omezení mít nemusí, nicméně se zvyšujícím se věkem a celkovou křehkostí (*Kalvach*, 2008) roste ve srovnání s mladšími věkovými skupinami také intenzita využití domova a jeho bezprostředního okolí (*Sýkorová*, 2008). Také se zvyšujícím se podílem nejstarší části populace budou pravděpodobně nevhodně upravené veřejné i soukromé prostory pro jejich uživatele stále větší výzvou (*Phillips*, 2005).

Z výše popsanych důvodů se zaměřujeme na stárnutí tří nejlidnatějších měst České republiky – Prahy, Brna a Ostravy, a to na jejich centrální oblasti, které patří k populačně nejstarším. Pomocí dotazníkového šetření tváří v tvář (face to face) jsme uskutečnily dvě reprezentativní šetření v centrech velkých měst (v termínech květen–červenec/2011 a listopad–prosinec/2011), vzorek byl konstruován pomocí kvótního výběru. V prvním šetření jsme získaly 1 001 rozhovorů ve 12 krajských městech, Kladně a hl. m. Praze⁴⁾, ve druhém jsme se zaměřily pouze na tři největší města – Prahu, Brno a Ostravu – a získaly 921 rozhovorů. Praze, Brně a Ostravě jsme se také blíže věnovaly v rámci případových studií jednotlivých měst, ze kterých vycházíme v tomto textu. Nedílnou součástí projektu jsou i kvalitativní rozhovory a focus groups (viz dále *Sýkorová*, 2012).

2) V případě pražského centra jsou významnými novými residenty mladí singles, bezdětné páry či cizinci, jeho každodenní podoba však také významně určují lidé hledající v něm jiné než residenční služby, například turisté (*Ouředníček – Temelová*, 2009: 17), přičemž revitalizace centra je spojena s proměnou jeho socio-ekonomického statusu.

3) Například nekvalitní fyzické prostředí je jednou z hlavních příčin pádu či strachu z pádu (jež může mít pro osoby vyššího věku dlouhodobé či fatální následky) a ovlivňuje pohyb osob v prostoru města. Mezi hlavní bariéry patří především schody, chybějící či nedostupné výtahy, špatně otevíratelné dveře, nedostatek zábradlí, přílišný sklon nebo nevhodná úprava povrchu, ale může to být také obtížná vizuální či sluchová orientace významně zvyšující riziko (*Phillips*, 2005: 149).

4) Do šetření byla zahrnuta města: Praha (n = 120), Kladno (n = 49), České Budějovice (n = 61), Plzeň (n = 74), Karlovy Vary (45), Ústí nad Labem (n = 81), Liberec (n = 70), Hradec Králové (n = 66), Pardubice (n = 73), Jihlava (n = 54), Brno (n = 94), Olomouc (n = 64), Zlín (n = 68) a Ostrava (n = 82).

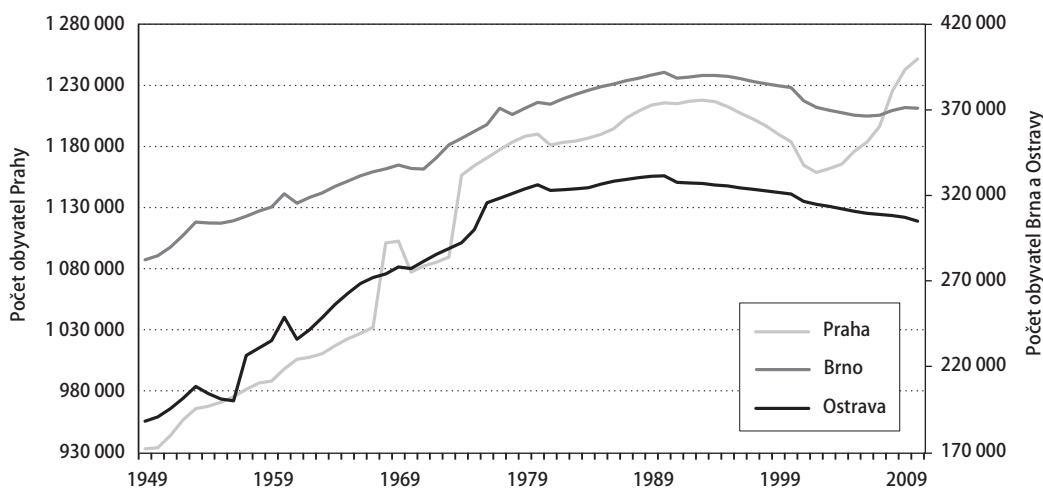
ZÁKLADNÍ SROVNÁNÍ PRAHA, BRNO, OSTRAVA

Z hlediska vývoje počtu obyvatel se města v současnosti odlišují. Zatímco v Praze a Brně sice došlo v průběhu devadesátých let k úbytku obyvatel, v posledních několika letech obě města zaznamenávají mírný nárůst, který je výraznější v Praze než v Brně (graf 2). V Ostravě dochází od roku 1992 stále k populačnímu úbytku způsobenému zejména migrací a méně i přirozenou měnou (Šotkovský, 2010). Pokud se podíváme na vývoj počtu obyvatel jednotlivých měst podrobněji, získáme následující obrázek. V Praze počet evidovaných obyvatel od 70. let do počátku 90. let minulého století rostl. V 70. letech to bylo vlivem migrace i přirozeného přírůstku. Účinek pronatalitních vládních opatření se ale velmi brzy vyčerpal. Od 80. let minulého století dosáhla hodnota přirozeného přírůstku v Praze záporných hodnot. Celkový počet obyvatel vzrůstal do počátku 90. let především díky kladnému migračnímu saldu. Od 2. poloviny 90. let byl pokles

pražské populace zapříčiněn jak klesajícím migračním saldem tak i stále záporným přirozeným přírůstkem. Záporné migrační saldo bylo v tomto období spojováno především s procesem suburbanizace, tedy stěhování Pražanů do zázemí Prahy, především do okresů Praha-západ a Praha-východ. S příchodem nového tisíciletí dochází na území Prahy k opětovnému nárůstu počtu obyvatel. Podle dostupných dat přesáhl počet obyvatel v roce 2009 i maximální počet obyvatel, kterého Praha dosáhla na počátku 90. let. Důvodem je pomalu vzrůstající přirozený přírůstek, který v roce 2006 dosáhl kladných hodnot a prudce rostoucí migrační saldo. Migrační zisky jsou ovlivněny především stěhování cizinců do hlavního města⁵⁾. Například v roce 2007 tvořili cizinci až 76 % přistěhovaných osob (Migrace v hlavním městě Praze 2001–2007, 2008). Rostoucí přirozený přírůstek je důsledkem nástupu populačně silné generace osob narozených v 70. letech do obvyklého reprodukčního věku. Tito mladí lidé upřednostnili v druhé polovině 90. let pracovní zkušenosti a vzdělání před založením rodiny, které

Graf 2: Vývoj počtu obyvatel Prahy, Brna a Ostravy od roku 1945

Total population in Prague, Brno and Ostrava

Pramen: Demografická ročenka ČR 2009, 2010.

5) Na základě změny metodiky provedené v roce 2001 jsou evidováni nejen čeští občané s trvalým pobytem v ČR, ale také cizinci s vize nad 90 dnů, kteří v ČR pobývají déle než rok a cizinci s priznaným statusem. Od roku 2004 jsou do evidence obyvatel zahrnuti dále občané zemí EU s přechodným pobytem na území České republiky a občané třetích zemí s dlouhodobým pobytem (Migrace, 2008).

odsunuly do pozdějšího věku, a rodiny tak zakládají v současné době (Dvořáková, 2010).

Brno populačně získávalo zásluhou migrace zejména od šedesátých let minulého století. Příčinnou bylo stěhování ostatních obyvatel Jihomoravského kraje do Brna. V roce 1971 mělo Brno k 31. 12. 335 971 obyvatel. Nejvíce obyvatel, tedy 392 507, mělo Brno k 31. 12. 1992. Po tomto datu začal počet obyvatel v Brně klesat až do roku 2007, kdy nastal opětovný mírný růst, který stále trvá. Nárůst počtu obyvatel je způsoben jak přirozenou měnou, tak i migrací. Migrační saldo vykazovalo ve městě Brně až do konce roku 1995 kladné hodnoty. Mezi lety 1996 až 2007 byly hodnoty migrace záporné. V následujících letech však již migrace znamená pro Brno zisk obyvatel. V roce 2009 Brno zaznamenalo kladné migrační saldo 1 385 osob⁶⁾. Migranty jsou především lidé v mladším dospělém věku a lidé ze zahraničí. Svůj vliv má i v současných letech vrcholící nárůst porodnosti způ-

sobený reprodukci silných ročníků ze 70. let 20. století. Na druhé straně však dochází ke stěhování mladších ročníků (a sekundárně dětí) v rámci procesu suburbanizace. Nejintenzivnější vnitřní migrace probíhala a probíhá do zázemí města. Město Brno (tedy okres Brno-město) ztrácí obyvatele ve prospěch okresů v jeho bezprostředním okolí (Brno-venkov, Vyškov a Blansko). Drtivá většina obcí okresu Brno-venkov vykazuje zisk obyvatel migrací právě na úkor Brna. Okres Brno-město má vyšší migrační zisk z pracovních či studijních důvodů, okres Brno-venkov z důvodů bytových. (Gregorová – Zvara, 2010: 8)

V Ostravě začal rychlý nárůst počtu obyvatel od 50. let 20. století díky preferenci těžkého průmyslu a jeho velké koncentraci v této oblasti, který si žádal množství pracovní síly. Příchod zejména mladých lidí výrazně omladil populaci města. Šlo však především o dělnické profese, pád režimu tak přinesl i zrušení velkého množství pracovních míst a konec migrační

Tabulka 1: Vývoj vybraných demografických ukazatelů od roku 1991

Selected demographic indicators since 1991

		Stav obyvatel k 31.12.	Podíl populace 65+	Podíl žen v populaci 65+	Průměrný věk	Přírůstek přirozený	Přírůstek stěhováním	Přírůstek celkový
Praha	1991	1 216 889	15	63	38,9	-2 849	4 411	1 562
	1995	1 209 855	16	62	39,7	-5 723	994	-4 729
	2000	1 181 126	16	62	41,2	-3 972	-1 757	-5 729
	2005	1 181 610	16	61	41,7	-730	11 769	11 039
	2010	1 257 158	16	60	41,6	2 526	5 606	8 132
Brno	1991	388 454	14	63	37,9	-222	453	231
	1995	388 899	15	63	38,8	-1 346	280	-1 066
	2000	381 862	16	62	40,3	-1 007	-700	-1 707
	2005	366 757	16	61	41,5	-104	-868	-972
	2010	371 371	18	60	42,2	697	-725	-28
Ostrava	1991	327 413	11	64	35,8	555	-392	163
	1995	324 813	12	64	36,8	-529	-328	-857
	2000	320 041	13	63	38,4	-489	-733	-1 222
	2005	310 078	14	62	39,8	-124	-1 200	-1 324
	2010	303 609	16	61	40,9	-103	-2 294	-2 397

Pramen: Demografická ročenka vybraných měst ČR, 1991 až 2006, 2007; Demografická ročenka měst 2001–2010, 2011b.

6) Vývoj migračního salda je však poněkud zkreslen skutečností, že od roku 2001 jsou do bilance obyvatelstva zahrnováni i cizinci s dlouhodobým pobytem v ČR pobývající zde déle než rok a cizinci s uděleným azylem. Tyto osoby tvoří z hlediska migrace aktivnější složku obyvatelstva, což ovlivňuje srovnatelnost výsledků v časových řadách.

přitažlivosti Ostravy z hlediska možností pracovního uplatnění. Proud migrace směrem do Ostravy začal slábnout od 80. let, migrační saldo se změnilo na záporné. Ve stejné době začalo vyliďňování některých centrálních částí (Moravská Ostrava, Přívoz, Slezská Ostrava, Vítkovice, Mariánské Hory a Hulváky). Na počátku 90. let poprvé došlo k poklesu počtu obyvatel Ostravy a nezvratil jej ani vstup demograficky silných ročníků do reprodukčního věku (Karchňáková, 2010). Na rozdíl od situace v Praze a Brně tak úbytek ostravské populace stále pokračuje.

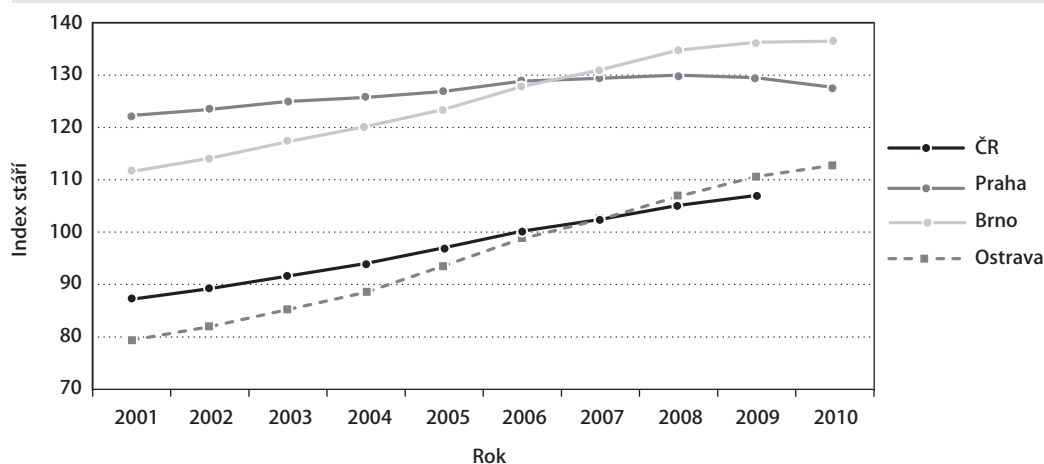
Každodenní realitu života v těchto městech však evidence založená pouze na statusu trvalého pobytu úplně nevystihuje. Trvale bydlící obyvatelstvo tvoří pouze jednu část osob přítomných v těchto městech. Denně se v nich pohybují lidé dojíždějící do zaměstnání, osoby dojíždějící do škol, za různými službami, dále také návštěvníci, turisté a osoby, které ve městě fakticky bydlí, ale nejsou zde přihlášeny k trvalému pobytu. V Praze bylo k 30. 9. 2011 evidováno přes 1 262 106 obyvatel (Nejnovější údaje: Hl. m. Praha, 2012) podle odhadů je však v Praze denně přítomno až 1,6 milionů osob (Strategický plán hl. města Prahy,

2008). Podle Seidenglanze (2008) se v Brně denně ve městě vyskytuje přibližně 100 až 150 tisíc osob nad rámec trvale bydlícího obyvatelstva a lze předpokládat, že se tento počet bude v budoucnu zvyšovat. Situace v Ostravě je odlišná, v minulosti byl objem pracovní dojížděky do Ostravy srovnatelný s Prahou. Situace kulminovala počátkem 60. let, kdy za práci denně dojíždělo kolem 94 000 osob. Od té doby se však jejich počet postupně snižoval⁷⁾.

Všechna tři města ovšem spojuje jejich populační stárnutí. Praha a Brno patří mezi města s nejstarší demografickou strukturou, Ostrava je díky svému historickému vývoji průmyslového města populačně výrazně mladší. Demografickou proměnu sledovaných měst můžeme ilustrovat několika ukazateli. Nejdříve se podíváme na index stáří, tedy počet osob ve věku 65 let a starších na 100 osob ve věku 0–14 dokončených roků. Jak je patrné z grafu 3 vývoj věkové struktury probíhá nejdynamičtěji v Ostravě. Zatímco v roce 2001 byla v Ostravě hodnota indexu stáří 79 a Ostrava se tak řadila mezi relativně populačně mladá města, v roce 2010 už se tato hodnota zvýšila na 113. Kopíruje tak demografický vývoj země jako celku.

Graf 3: Index stáří v Praze, Brně a Ostravě v letech 2001–2010

Ageing index (elder-child ratio) for Prague, Brno and Ostrava in 2001–2010

Pramen: Demografická ročenka měst 2001–2010, 2011b.

7) Zatímco v Brně vzrostla mezi lety 1991 a 2001 dojížděka za práci o 4 137 osob, v Praze o 51 271, v Ostravě poklesla o 18 391 osob na hodnotu 45 359 v roce 2001 (Bašťová a kol., 2005).

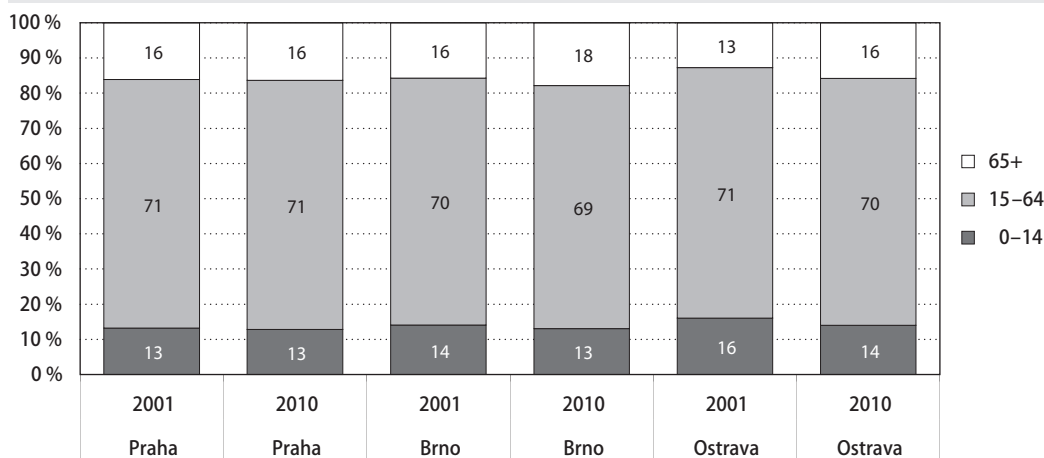
Nejstarším městským obvodem Ostravy jsou Třebovice, rychle stárne i Poruba a Krásné Pole. Praha patří dlouhodobě k populačně nejstarším městům, hodnoty indexu si však zachovává relativně stabilní a v současnosti v ní nedochází k dalšímu výraznému stárnutí. Mezi městské části s nejstarší populací náleží Praha 4, Praha 10 a Praha 6. Územní rozsah nejstarších městských částí však neumožňuje označit konkrétní populačně nejstarší čtvrti. Brno se s hodnotou indexu stárnutí 137 naopak stalo jedním z populačně nejstarších měst vůbec⁸⁾. Městskou částí s nejstarší věkovou strukturou jsou Žabovřesky, následují pak městské části Brno – sever, Královo Pole a Židenice. Všechny tyto části se nachází ve vnitřní městské zóně.

Určitou stabilizaci demografické struktury Prahy demonstruje i graf 4, který srovnává podíly dětské (0–14 let), produktivní (15–64 let) a poproduktivní složky (65+ let) populace v letech 2001 a 2010. V tomto období se podíly jednotlivých složek v Praze nijak nezměnily. V Brně a Ostravě je patrná tendence dalšího nárůstu poproduktivní složky. Nejméně početnou skupinu obyvatel hlavního města tvoří děti (osoby

ve věku 0–14 dokončených let). Lidé v produktivním věku představují 71 % obyvatel Prahy, tedy stejný podíl jako v Brně a Ostravě. Podíl seniorů v hlavním městě je vyšší než relativní zastoupení seniorů v ČR. Počet obyvatel starších 65 let se v posledních 20 letech v Praze významně nezvyšoval. V nadcházejících 50 letech je ale očekáván prudký nárůst jejich počtu. Podle prognózy ČSÚ, je možné předpokládat, že na počátku 20. let podíl osob starších 65 let přesáhne 20 % obyvatel Prahy. Na počátku 50. let 21. století by měl podíl seniorů tvořit až 40 % pražské populace a dosáhnout tak svého maxima.

Pro fungování města a vhodné nastavení jeho politik a sociálních služeb je potřebná znalost nejen podílu seniorů v populaci, ale i jejich věkového rozvrstvení. Jak už jsme zmiňovaly výše, populační stárnutí neznamená jen prostý nárůst počtu seniorů, ale i početní nárůst těch nejstarších, tedy skupiny, u které je vyšší pravděpodobnost, že bude potřebovat péči a sociální služby. Ve všech třech městech je v současnosti více než polovina seniorů ve věku 60–69 let. Naopak nejstarší skupina 80letých a starších je v Brně a Praze zastoupena 19 %, v Ostravě 15 %.

Graf 4: Složení obyvatelstva podle hlavních věkových skupin v populaci Prahy, Brna a Ostravy v letech 2001 a 2010 | Population structure by age group in Prague, Brno and Ostrava in 2001–2010

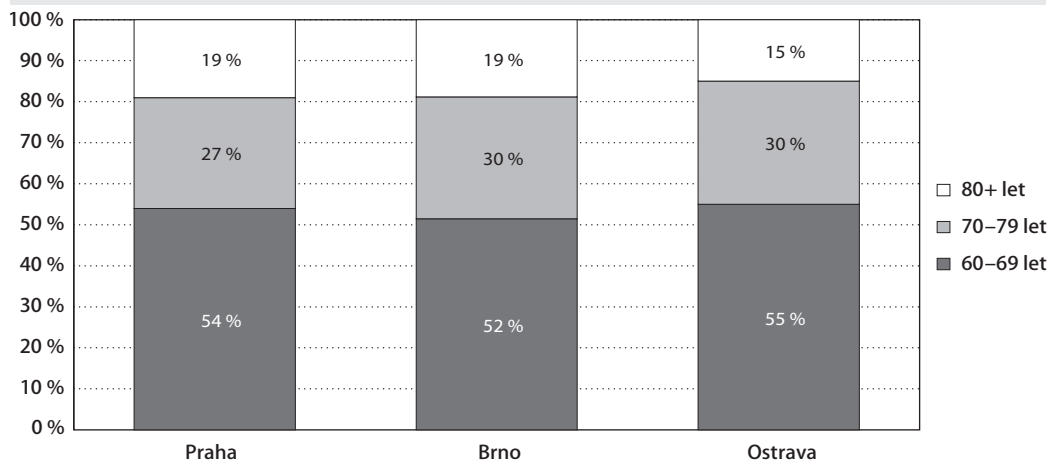

Pramen: Demografická ročenka měst 2001–2010, 2011b.

8) Populačně starší či stejně stará krajská města jsou Hradec Králové (index stáří 147), Karlovy Vary (index stáří 144), Plzeň (index stáří 138), Zlín (index stáří 137) a Pardubice (index stáří 137).

Graf 5: Seniorská populace dle věkových skupin

Ageing people by age group

Pramen: Senioři v ČR 2010, 2011.

Věková struktura seniorské populace tedy opět ukazuje relativně mladší věkovou strukturu ostravské populace. Mladší populační strukturu Ostravy je však třeba interpretovat v kontextu místních podmínek, zejména se specifickou strukturou průmyslových a obchodních odvětví, pracovních příležitostí a v neposlední řadě znečištěním životního prostředí v městě a potažmo celém Moravskoslezském kraji. Tento faktor má zásadní vliv na nemocnost obyvatelstva kraje a způsobuje typická onemocnění, která se projevují zejména ve vyšším věku, a je také provázené značným výskytem chorob z povolání (Karchňáková, 2009).

Prognóza populačního vývoje Ostravy počítá s dalším úbytkem populace a to ve všech třech variantách (Šotkovský, 2010). V Praze se naopak předpokládá mírný nárůst populace až do roku 2017 a to především vlivem růstu plodnosti a střední délky života. Pokles počtu obyvatel je pak očekáván od 20. let 21. století. Příčinou klesajícího salda přirozené měny bude především věková struktura obyvatelstva, která bude mít za následek úbytek počtu živě narozených dětí a růst počtu zemřelých osob. V Praze se také předpokládá nejvyšší pokles mužské nadumrtlosti a úroveň mužské a ženské úmrtnosti by zde tak k sobě měly mít nejbližší (Dvořáková, 2010). Populační prognóza pro Brno pak ve všech třech variantách očekává pokračování mírného nárůstu počtu obyvatel následovaný v dal-

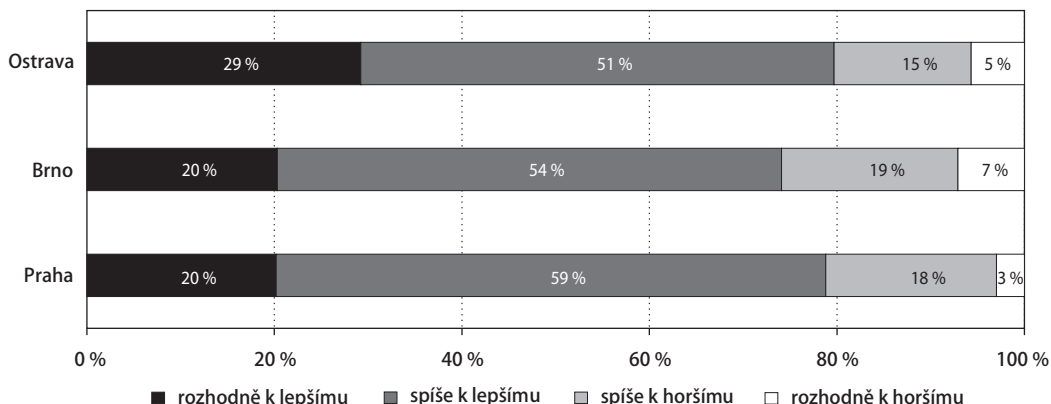
ších letech jejich úbytkem. Střední varianta přitom předpokládá, že k poklesu začne docházet podobně jako v Praze od 20. let 21. století.

PERCEPCE ZMĚN RESIDENTY

Cílem výběrového reprezentativního šetření „Senioři ve velkých městech ČR – Percepce proměn urbánního prostředí“, které se uskutečnilo v listopadu a prosinci 2011 na populaci obyvatel městských center starších 60 let, bylo prozkoumat vnímání a zkušenost měnícího se prostředí samotnými seniory. Celkově bylo v rámci dotazníkového šetření tváří v tvář dotazováno 921 respondentů a respondentek. Zahrnuta byla pouze populace v centrálních oblastech měst, suburbánní a okrajové oblasti byly ze vzorku vyloučeny. Pro konstruování hranic oblastí pro dotazování bylo využito hranic urbanistických obvodů, postupováno bylo podle typu převládající zástavby a její kompaktnosti a to na základě předchozích prostorových analýz (Ouředníček a kol., 2011; Hruška-Tvrđý, 2010; Mulíček – Olšová, 2002 aj.) Jelikož se výzkum soustředil zejména na kvalitu života seniorů podmíněnou charakteristikami prostředí mimo jejich vlastní obydlí, byly rozhovory realizovány pouze s respondenty, kteří za posledních šest měsíců vyšli ven ze svého bytu či domu. Pokud respondent či respondentka tuto podmínku nesplňovali, měl tazatel pokyn rozhovor ukončit. Byly stano-

Graf 6: Hodnocení proměny okolí bydliště (v %)

Evaluations of changes in the neighbourhood environment (%)

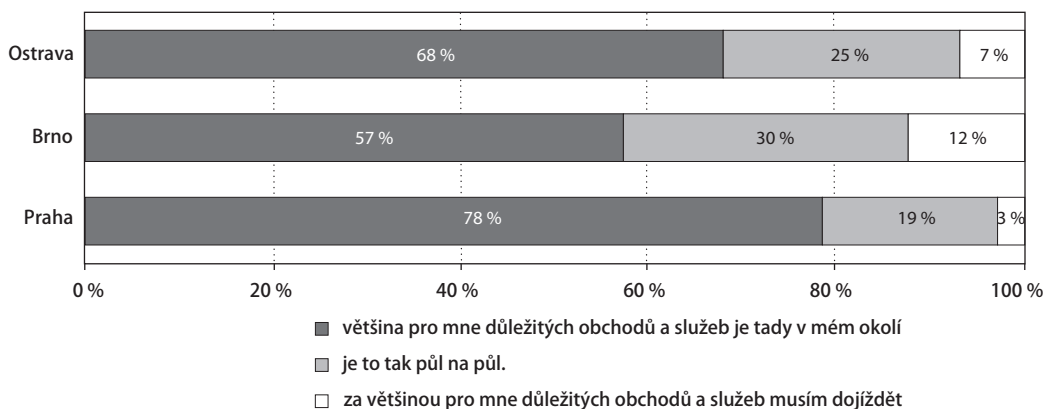
Pramen: Senioři ve velkých městech ČR – Percepce proměn urbánního prostředí, 2011.

veny křížové výběrové kvóty pro věk a pohlaví a volné pro vzdělání v jednotlivých městech. Průměrný věk v datovém souboru je 70,7 (směrodatná odchylka (s.o.) = 8,08, medián 69 let). Průměrný věk žen pak 71,2 let (s.o. 8,43, medián 70) a mužů 69,8 let (s.o. 7,45, medián 68). Podíl žen je 60 %, což odpovídá feminizaci seniorské populace.

Nejdříve se podíváme, zda a jak senioři percipují proměnu venkovního prostředí v okolí bydliště. V centrech všech tří měst došlo podle seniorů k značné proměně. Zdá se, že nejvíce se změnilo centrum Ostravy, kde 35 % seniorů označilo změnu jako velkou a dalších 38 % zaznamenalo nějakou změnu⁹⁾. V Praze a Brně je o velké proměně okolí přesvědčeno shod-

Graf 7: Celková dostupnost služeb z hlediska dojíždky

Overall availability of services in terms of commuting

Pramen: Senioři ve velkých městech ČR – Percepce proměn urbánního prostředí, 2011.

9) Znění otázky: „Mohli(a) byste prosím nyní porovnat, jak okolí Vašeho současného bydliště vypadalo před několika málo lety s tím, jak vypadá dnes? Řekl(a) byste, že se změnilo hodně, trochu nebo vypadá pořád stejně?“

ně 29 % seniorů a o mírné proměně dalších 41 %. Percepce změny se neliší v závislosti na věku ani na pohlaví. Tyto změny jsou hodnoceny převážně pozitivně¹⁰⁾. Jak je patrné z grafu 6, kladně je hodnotí více než 70 % seniorů. V Ostravě je navíc 29 % přesvědčeno, že jde o změny, které jsou rozhodně k lepšímu.

I přes značnou proměnu služeb v okolí ve prospěch těch luxusnějších jsou pro seniory ve všech třech měsících stále nejdůležitější služby k dispozici v blízkém

okolí. Relativně nejhorší se zdá být situace brněnských seniorů, kteří uvedli, že většinu pro ně důležitých služeb a obchodů mají ve svém okolí v 57 %, oproti 68 % v Ostravě a 78 % v Praze. Dostupnost základních služeb potvrzuje i tabulka 2 níže, která ukazuje podíl seniorů, kteří konkrétní typ obchodu či služby navštěvují pěšky¹¹⁾. Relativně nejlépe z tohoto srovnání vychází Praha. Nakupovat potraviny chodí pěšky 82 % pražských seniorů, 71 % seniorů v Ostravě a 64 % v Brně. Většina seniorů ve všech třech měs-

Tabulka 2: Podíl seniorů majících vybranou službu v docházkové vzdálenosti

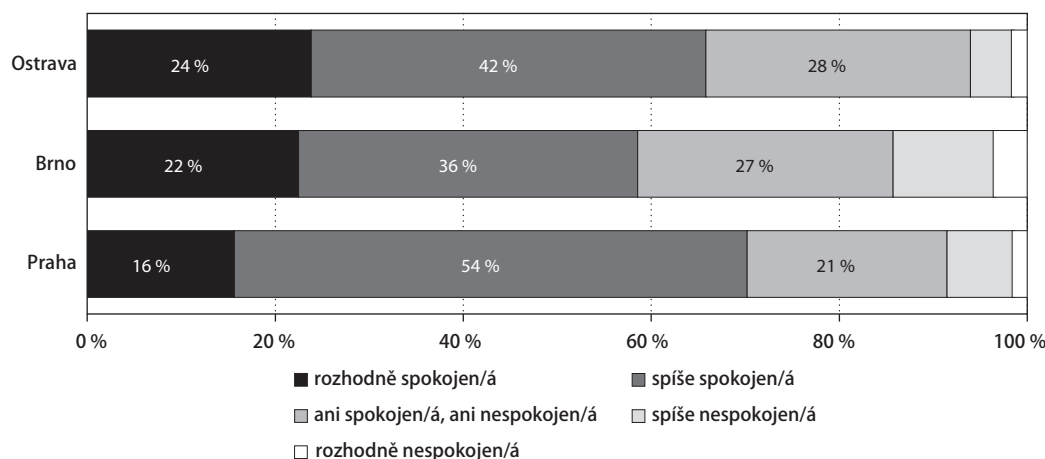
Percentage of ageing people for whom the selected service is within walking distance

	Praha	Brno	Ostrava
Potraviny, smíšené zboží	82 %	64 %	71 %
Drogerie	74 %	59 %	69 %
Lékárna	79 %	61 %	69 %
Pošta	69 %	50 %	67 %

Pramen: Senioři ve velkých městech ČR – Percepce proměn urbánního prostředí, 2011.

Graf 8: Spokojenost seniorů s okolím bydliště (v %)

Percentage of ageing people satisfied with the neighbourhood environment

Pramen: Senioři ve velkých městech ČR – Percepce proměn urbánního prostředí, 2011.

10) Znění otázky: „Řekl(a) byste obecně, že se jedná o změny k lepšímu nebo k horšímu?“

11) Znění otázky: „Nyní zde máme seznam různých obchodů a služeb. U každého z nich Vás poprosím, abyste mi řekl(a), jakým způsobem se k nim dopravujete. Možnosti jsou zde na kartě: pěšky (případně na inv. vozíku), jedete autem, které řídíte, jedete autem jako spolujezdec, jezdíte městskou hromadnou dopravou, jezdíte na kole, nebo na motorce/skútru. Pokud v takovém obchodě nenakupujete nebo službu nevyužíváte, označíme tuto možnost.“

Tabulka 3: Bydlení seniorů dle typu vlastnictví

Ageing people' housing by type of ownership

	Vlastnické	Děti	Jiná rodina	Soukromý(á) majitel/ka	Soukromá firma	Družstvo	Město/obec	Stát
Praha	27 %	4 %	2 %	31 %	1 %	13 %	22 %	0 %
Brno	46 %	11 %	2 %	9 %	1 %	7 %	21 %	2%
Ostrava	37 %	6 %	1 %	12 %	9 %	15 %	19 %	1 %

Pramen: Seniori ve velkých městech ČR – Percepce proměn urbánního prostředí, 2011.

tech nakupuje v docházkové vzdálenosti i v drogerii a lékárně a vyřizuje potřebné služby na poště.

I celkově jsou seniori s okolím svého bydliště spíše spokojeni¹²⁾. Nejspokojenější se zdají být obyvatelé Prahy, kde je spokojených 70 %, v Ostravě je to 66 %. Naopak v Brně je nejméně spokojených (58 %) a zároveň nejvíce nespokojených (15 %). Starousedlíci se přitom zdají být spokojenější než nověji přichodzí, když lidé žijící v lokalitě alespoň 25 let jsou s prostředím spokojeni v 67 % a lidé žijící tam kratší dobu v 58 %. Nezanedbatelný podíl seniorů se navíc vyjádřil neutrálně. Můžeme tak sice konstatovat, že ve zkoumané populaci převažuje spokojenost s okolím prostředím¹³⁾, ale na druhou stranu nemůžeme opomíjet ani ty, kteří spokojeni nejsou. Může jít o jedince ohrožené probíhajícími procesy, ať už regeneračními či gentrifikačními a tedy i potencionální oběti vymístění. Provedeným typem výzkumu navíc můžeme zachytit pouze seniory, kteří stále v lokalitách bydlí,

nikoliv ty, kteří už je, z různých důvodů, opustili. Značné zvyšování nájmu ve srovnání s jinými oblastmi města a proměnu obchodů, hospod, kaváren a dalších služeb na luxusní podniky také seniori nejčastěji zmiňovali jako změny, ke kterým v jejich okolí došlo.

Za nejspolehlivější ochranu před dopady gentrifikace je často považováno vlastnické bydlení (Vidovičová – Gregorová, 2010), jiní autoři na druhou stranu upozorňují na jeho podceňovaná rizika (např. individuální zadlužování, nevyváženost nabídky typů bydlení v ČR) (Lux – Sunega, 2010). Proces deregulace nájemného, ke kterému v současnosti dochází, je rizikovým faktorem pro vymístění seniorů (Mikeszová – Lux – Morisseau, 2009), zejména u osaměle žijících seniorů znamená platba nájemného odčerpání téměř veškerých zdrojů. Podle dat ze šetření Životní podmínky 2009 (2010) přitom v jednočlenných domácnostech žije 51 % seniorů, v našem šetření pak 37 %, jednočlenných domácností přitom s věkem

Tabulka 4: Náklady seniorů na bydlení (v Kč)

Living costs of ageing people (in CZK)

	Průměr	Absolutní četnost	Směrodatná odchylka	Medián
Praha	8 102	305	3 796	7 500
Brno	7 463	301	3 110	7 000
Ostrava	5 399	304	3 017	5 550

Pramen: Seniori ve velkých městech ČR – Percepce proměn urbánního prostředí, 2011.

12) Znění otázky: „Když zvážíte všechny okolnosti, do jaké míry jste spokojen/á nebo nespokojen/á s prostředím kolem Vašeho bydliště, s Vaším sousedstvím?“

13) Z kontextu kvalitativních rozhovorů vyplývá, že pozitivní hodnocení může být ovlivněno vnímáním změn okolí bydliště v dlouhém časovém období. Přestože je proměna okolí po roce 1989 často významná a ne vždy k lepšímu (často v sociálním smyslu – ubývání známých a sousedů, vrstevníků, zvyšující se anonymita prostředí), je hodnocena jako méně významná například ve vztahu k situaci, v jaké se nacházela městská centra před rokem 1989 (neopravené fasády, rozestavěné bytové domy, rozbité chodníky a bláto atp.).

přibývá. Celkově je podle ČSÚ (*Senioři v ČR 2010, 2011*) v ČR seniorů s vlastnickým bydlením 64 %, 10 % v družstevním bydlení, 20 % v nájemním bydlení a 6 % žije v bytech či domech vlastněných příbuznými. Ve sledovaných městech podíl vlastníků bydlení výrazně variiuje. Nejméně seniorů s vlastním bydlením¹⁴⁾ jsme na základě našich dat zaznamenaly v Praze (27 %), v Ostravě je to 37 %. Z tohoto pohledu jsou v nevyhodnější situaci senioři brněnští, jichž je vlastníky bydlení 46 %. Nejčastější je zde také bydlení v bytě či domě vlastněném dětmi respondentka/ky (11 % oproti 5 % v Ostravě a 2 % v Praze). V Praze dále převažují byty v rukou soukromého majitele (31 %) a městské či státní (22 %). V Brně v bytech soukromých majitelů žije pouhých 9 % seniorů a 23 % pak v bytech obecních či státních. V Ostravě jsou kromě soukromých majitelů (12 % respondentů v nich žijících) a obecních či státních bytů (20 %) vlastníky části bytového fondu i podniky a ze zkoumané populace v nich žije 9 %.

Deregulace nájemného vzbuzuje zejména u seniorské populace obavy z pro ně neúměrného zvýšení nákladů na bydlení. V našem šetření jsme také zjišťovaly, jaké jsou celkové průměrné měsíční náklady domácnosti spojené s bydlením (tedy nikoliv pouze nájem, ale také náklady na energie či do fondů oprav atp.). Dle očekávání jsou nejvyšší pro seniory v Praze, kde je průměr nákladů na bydlení 8 102 Kč (medián 7 500 Kč), o něco nižší jsou náklady seniorů v Brně (průměr 7 463 Kč, medián 7 000 Kč) a nejnižší náklady mají v průměru senioři v Ostravě (5 399 Kč, medián 5 550 Kč). Průměrná výše starobního důchodu byla přitom dle České správy sociálního zabezpečení (údaje platné k 31. 3. 2011) 10 511 Kč, muži měli průměrný důchod 11 672 Kč, ženy výrazně nižší 9 537 Kč. V Praze je průměrný starobní důchod nejvyšší 11 236 Kč (muži – 12 279 Kč, ženy – 10 430 Kč).

Pokud se budeme držet těchto průměrných zjištění, zůstalo by průměrnému pražskému samostatně žijícímu seniorovi po uhrazení nákladů na bydlení 3 134 Kč měsíčně na uspokojení všech ostatních potřeb

včetně nákupu potravin. Samozřejmě jde o nepřesný odhad, který kromě toho, že pracuje s průměrnými hodnotami, nezapočítává případné další příjmy jako vdovský důchod či příjem dalších členů domácnosti. Dobře však ilustruje rizikovitost probíhajících procesů pro seniorskou populaci. Jak zjistila *Kuchařová* (2002), je na důchodové dávce jako jediném zdroji příjmu závislých více než 96 % populace starší 60 let. Přitom až 18 % seniorů (v případě Prahy, v Brně je to 14 % a v Ostravě 10 %) má zkušenost s vystěhováním kvůli neschopnosti platit nájem a to buď zkušenost přímou, nebo zkušenost někoho blízkého. I přesto pouze cca 6 % seniorů, kteří nejsou vlastníky svého domu či bytu, reálně uvažuje či jedná o přestěhování. Příčinou zřejmě bude silná přináležitost seniorů k místu, vysvětlením však může být také situace na trhu s bydlením¹⁵⁾. Senioři jsou totiž v důsledku relativně malé mobility a silnější preference pro „stárnutí v místě“ (ageing-in-place; in situ (*Lansperg*, 2002)) dlouhodobými uživateli lokálního prostředí. V našem šetření uvedlo 75 % pražských seniorů, že ve městě žijí od narození, v případě Brna to bylo 62 % a v Ostravě 54 %. A téměř čtvrtina (24 %) seniorů se nikdy ve svém dosavadním životě nestěhovala nejen do jiného města, ale ani do jiného domu či bytu. Senioři jsou tak převážně dlouhodobými uživateli svých bytů či domů a jejich okolí a jejich vazba k jimi užívanému bytu či domu je velmi silná.

ZÁVĚR

Předložený text srovnává základní demografické procesy probíhající v současných městech a věnuje pozornost jejich percepci seniory jako potencionálně ohroženou skupinou a to na příkladu tří největších českých měst – Prahy, Brna a Ostravy. Všechna tři města jsou městy populačně stárnoucími stejně jako populace celé České republiky a potažmo i světa. Stárnutí jejich populací se liší rychlostí i intenzitou, přináší však stejné důsledky. Samotný městský prostor je v literatuře hodnocen ambivalentně, na jednu stranu poskytuje dobrou dostupnost služeb

14) Za vlastní bydlení je považováno pouze bydlení, jehož vlastníkem je přímo respondent nebo partner/ka.

15) Po opuštění bytu se smlouvou na dobu neurčitou a regulovaným nájemným pravděpodobně uzavře smlouvu na dobu určitou s deregulovaným nájmem. V českém kontextu také neexistuje specifická legislativní ochrana starších nájemníků.

a obchodů, na druhou stranu nese specifická rizika. Proměny městského prostoru v posledních letech vnímají stárnoucí lidé spíše pozitivně. Je však otázkou pro další výzkum zaměřit se na ty segmenty heterogenní populace seniorů, které se potýkají s problémy a překážkami, jež ovlivňují kvalitu jejich života v městském prostředí (ať již je to nestabilita v oblasti bydlení, nedostatek dostupných

služeb, znečištěné či jinak rizikové prostředí okolí bydliště), blíže prozkoumat hlavní rizika a bariéry a na základě bližšího porozumění zkušenosti stárnutí hledat návrhy vhodných řešení v dlouhodobé perspektivě v kontextu stárnutí populace. Město přátelské seniorům je mnohem pravděpodobněji otevřené také jiným skupinám a jejich potřebám (Phillips a kol., 2005: 147).

Literatura

- *Active Ageing: a Policy Framework*. 2002. Ženeva: Světová zdravotnická organizace.
- Baštová, M. 2005. Největší centra dojížděky za prací na Moravě a ve Slezsku v letech 1991–2001. In *I. mezinárodní Baťova regionální listická konference*, s. 1–15. Zlín: Univerzita Tomáše Bati.
- Čermák, Z. – Hampl, M. – Müller, J. 2009. Současné tendence vývoje obyvatelstva metropolitních areálů v Česku: dochází k významnému obratu? *Geografie – sborník české geografické společnosti*, 114(1), s. 37–51.
- *Demografická ročenka vybraných měst ČR, 1991 až 2006*. 2007. Praha: ČSÚ.
- *Demografická ročenka ČR, 2009*. 2010. Praha: ČSÚ.
- *Demografická ročenka ČR 2010*. 2011a. Praha: ČSÚ.
- *Demografická ročenka měst 2001–2010*. 2011b. Praha: ČSÚ.
- Dvořáková, N. 2010. *Případová studie o Praze*. Brno: FSS MU working paper.
- Evropská komise. 2012. *Evropa – Evropský rok aktivního stárnutí a mezigenerační solidarity*. [On-line]. (cit. 28. 2. 2012). Dostupné z: <<http://europa.eu/ey2012/ey2012main.jsp?langId=cs&catId=970>>.
- *Globální města přátelská seniorům: Průvodce*. 2007. Ženeva: Světová zdravotnická organizace.
- Gregorová, E. – Zvara, J. 2010. *Případová studie o Brně*. Brno: FSS MU working paper.
- Hruška-Tvrdý, L. (ed.) 2010. *Industriální město v postindustriální společnosti*. 1. díl. Ostrava: Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava.
- Hugman, R. 2001. Looking to the Future: Ageing in Space. *Australasian Journal on Ageing*, 20, s. 57–65.
- Hruška-Tvrdý, L. (ed.) 2010. *Industriální město v postindustriální společnosti*. Ostrava: Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava.
- Kalvach, Z. et al. 2008. *Geriatrické syndromy a geriatrický pacient*. Praha: Grada.
- Karchňáková, K. 2010. *Případová studie města Ostravy*. Brno: FSS MU working paper.
- Kuchařová, V. 2002. *Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření*. Praha: Socioklub – VÚPSV.
- Lanspery, S. 2002. Aging in Place. In Ekerdt, D. J. (ed.) *Encyclopedia of Aging*, s. 49–51. Gale Virtual Reference Library.
- Lux, M. – Sunega, P. 2010. The Future of Housing Systems After the Transition – The case of the Czech Republic. *Communist and Post-Communist Studies*, 43(2), s. 221–231.
- *Migrace v hlavním městě Praze 2001–2007*. 2008. Praha: ČSÚ.
- Mikeszová, M. – Lux, M. – Morisseau, A. 2009. Potenciální finanční nedostupnost nájemního bydlení po deregulaci nájemného – regionální perspektiva. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 45(2), s. 315–343.
- Mulíček, O. – Olšová, I. 2002. Město Brno a důsledky různých forem urbanizace. *Urbanismus a územní rozvoj*, 5(6), s. 17–21.
- Nair, K. 2005. The Physically Ageing Body and the Use of Space. In Andrews, G. J. – Phillips, D. R. (Eds.) *Ageing and Place: Perspectives, Policy, Practice*, s. 110–117, New York: Routledge.
- *Nejnovější údaje: Hl. m. Praha*. 2012. [On-line]. (cit. 25. 2. 2012). Dostupné z: <<http://www.czso.cz/x/krajedata.nsf/krajenejnovější/xa>>.
- Ouředníček, M. (ed.) 2006. *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.

- Ouředníček, M. – Temelová, J. 2009. Twenty Years After Socialism: The Transformation of Prague's Inner Structure. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Sociologia*, 54(1), s. 9–30.
- Ouředníček, M. a kol. 2011. *Prostorová typologie a zónace Prahy*. In Temelová, J. – Ouředníček, M. (ed.). Sociální proměny pražských čtvrtí. Praha: Academia. (v tisku)
- Phillipson, Ch. 2004. Urbanisation and Ageing: Towards a New Environmental Gerontology. *Ageing & Society*, 24(06), s. 963–972.
- Phillips, D. R. et al. 2005. Ageing and the Urban Environment. In Andrews, G. J. – Phillips, D. R. (Eds.). *Ageing and Place: Perspectives, Policy, Practice*, s. 147–163. London: Routledge.
- *Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2065*. 2009. Praha: ČSÚ.
- Rabušic, L. 1995. *Česká společnost stárne*. Brno: Georgetown, Masarykova Univerzita.
- Rabušic, L. 2002. *Stárnutí populace jako pohroma nebo jako sociální výzva? (zamyšlení nad některými souvislostmi populačního stárnutí)*. Praha, Brno: VUPSV.
- Savage, M. – Warde, A. – Ward, A. 2003. *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Seidenglanz, D. aj. 2008. *Demografický vývoj obyvatelstva města Brna a okolí*. Brno: Masarykova univerzita, Centrum pro regionální rozvoj.
- *Senioři v ČR 2010*. 2011. Praha: ČSÚ.
- Sýkora, L. 1996. Economic and Social Restructuring and Gentrification in Prague. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, 37, s. 71–81.
- Sýkora, L. 1999. Changes in the Internal Spatial Structure of Post-communist Prague. *GeoJournal*, 49(1), s. 79–89.
- Sýkora, L. 2005. The New Urban Colonialism: Gentrification in Post-communist Cities. In Atkinson, R. – Bridge, G. (eds.). *Gentrification in Global Context*, s. 90–105. London and New York: Routledge.
- Sýkorová, D. 2008. Prostor a věci v kontextu stáří. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44(2), s. 401–421.
- Sýkorová, D. 2010. Prostor (město) a staří – znovuobjevované souvislosti. *Sociální studia*, 7(3), s. 117–126.
- Sýkorová, D. 2012. Staří lidé ve městě. Na okraj velkého tématu. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 48(1), s. 107–129.
- Temelová, J. – Ouředníček, M. (ed.) 2011. *Sociální proměny pražských čtvrtí*. Praha: Academia. (v tisku)
- *Strategický plán hl. města Prahy*. 2008 [On-line]. (cit. 10. 1. 2012).
Dostupné z: <http://www.urm.cz/uploads/assets/SP_komplet_cz_final.pdf>.
- Šotkovský, I. 2010. Analýza demografického vývoje Ostravy. In Hruška-Tvrдый, L. (ed.). *Industriální město v postindustriální společnosti*, s. 77–86. Ostrava: Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava.
- Temelová, J. – Dvořáková, N. – Slezáková, A. 2010. Reziční spokojenost seniorů v proměňujících se čtvrtích Prahy. *Sociální studia*, 7(3), s. 95–113.
- Vidovičová, L. – Gregorová, E. 2010. Nová města a staří lidé. *Sociální studia*, 7(3), s. 81–94.
- *Vývoj základních demografických ukazatelů ve vybraných městech ČR 1919–2002*. 2006. Praha: ČSÚ.
- *Životní podmínky 2009*. 2010. Praha: ČSÚ.

PERSPEKTIVA STÁRNUTÍ POPULACE ČESKÉ REPUBLIKY

Miroslav Šimek – Terezie Štyglerová

Demografické stárnutí je objektivní realitou celého vyspělého světa. V naprosté většině jde o stárnutí jak v důsledku nízké plodnosti žen, nezajišťující prostou reprodukci obyvatel (stárnutí v základně věkové pyramidy), tak i v důsledku prodloužení naděje dožití (stárnutí ve vrcholu pyramidy). Proces stárnutí nejlépe zobrazí populační projekce. Jejím cílem je nastínit směr budoucího populačního vývoje a ukázat na změny ve věkovém složení, které jsou neodvratitelné a které budou v případě České republiky velmi výrazné. Projekce, jejímž objektivním rysem je neurčitost, nemůže předvídat náhlé působení vnějších vlivů, které mohou mít z krátkodobého hlediska silné důsledky, např. hluboké ekonomické krize, výrazné změny v systému sociálních opatření či epidemie nemocí, které mohou ovlivnit úroveň úmrtnosti. Proto je nutné výsledky projekce chápat vždy podmíněně a interpretovat je ve vztahu k vstupním parametrům.

Český statistický úřad zpracoval v lednu 2012 aktualizovanou verzi střední varianty projekce z roku 2009. Aktualizace spočívala v posunutí prahu projekce a zohlednění skutečného vývoje přirozené měny a migrace v letech 2009–2011. Současně byl posunut horizont projekce o dalších 35 let do roku 2100. Je třeba zdůraznit, že nejde o projekci zcela novou. Ve stavech obyvatel k 1. 1. 2011 nemohly být promítnuty výsledky SLDB 2011, neboť předběžné výsledky, publikované v prosinci 2011, neposkytovaly podrobnou věkovou a pohlavní strukturu populace ČR. Avšak poměrně malý rozdíl ve výši 25,4 tis. osob mezi předběžným počtem obyvatel podle SLDB 2011 (10 562,2 tis. osob) a na minulý populační census v roce 2001 navazující demografickou bilanci k rozhodnému okamžiku sčítání (10 536,9 tis. obyvatel) opravňuje k předpokladu, že základní trendy vývoje počtu a složení obyvatelstva zůstanou zachovány.

Výchozím údajem (prahem) projekce byly stavy obyvatel ČR k 1. 1. 2011 podle pohlaví a jednotek

věku, které jsou výsledkem každoročně zpracovávané demografické bilance, navazující na SLDB 2001. Projekce byla sestavena komponentní metodou podle jednotek věku a v jednoletém kroku do roku 2100.

SCÉNÁŘ PROJEKCE

Očekávané trendy budoucího populačního vývoje České republiky se v hlavních rysech významně neliší od těch, se kterými uvažovala Projekce 2009. V obou projekcích bylo počítáno se zvýšením úrovně plodnosti, dalším snižováním hladiny úmrtnosti a také s tím, že by Česká republika byla (zůstala) migračně ziskovou zemí, tzn. že by se do ČR více osob přistěhovalo než vystěhovalo. V revidované projekci je s ohledem na současný pokles plodnosti žen zakomponován mírnější vzestup úhrnné plodnosti, v podstatě odpovídající hodnotám z nízké varianty Projekce 2009, a to z 1,43 dítěte připadajících na jednu ženu reprodukčního věku v roce 2011 na 1,55 v roce 2025 s prolongací do roku 2100. Jde o hodnoty, které v současnosti překračují pouze některé vyspělé země Evropy (Francie, Dánsko, Belgie, Nizozemsko, Finsko, Švédsko, Norsko, Velká Británie). Lze očekávat další mírný růst průměrného věku matek.

Pokud jde o úroveň úmrtnosti, byly použity hodnoty naděje dožití ze střední varianty Projekce 2009. Tedy očekávané prodloužení naděje dožití mužů/žen ze současných 74,4/80,6 roku na 79,5/85,1 roku v roce 2030 a dále na 86,5/91,0 let v roce 2065. Do horizontu projekce jsou hodnoty opět prolongovány. Očekávaná naděje dožití v roce 2030 odpovídá hodnotám projekcí Francie pro rok 2017 (muži), resp. 2011 (ženy) a v roce 2065 hodnotám projekcí Francie pro rok 2057 (muži) či 2052 (ženy). Ve srovnání s dosavadním vývojem, kdy k největšímu prodloužení naděje dožití při narození přispělo snížení úmrtnosti ve vyšším (nad 60 let) i středním věku (nad 45 let, zejména u mužů) a neopominutelnou roli sehrál také pokles kojenecké úmrtnosti, by pro budoucí vývoj intenzity úmrtnosti měl být rozhodující vývoj úmrtnosti mužů starších 60 let, u žen zejména úmrtnosti žen starších

80 let. Úmrtnost dětí do jednoho roku věku se v současné době pohybuje na minimální úrovni (v mezinárodním porovnání je jedna z nejnižších), proto její další vývoj bude mít na změnu naděje dožití vliv již jen zanedbatelný.

Vývoj migrace je jen obtížně předvídatelný, a to vzhledem k její silné vnější podmíněnosti (legislativní opatření, ekonomická situace v ČR a v potenciálních zdrojových zemích). Nelze ani vycházet z dlouhodobých časových řad ukazatelů migrace. Na druhou stranu nezahrnutí migrace do projekce by přineslo těžko představitelné výsledky, např. pokles počtu obyvatel koncem století pod hranici šesti milionů obyvatel, tedy o 43 %. Základní premisou je migrační atraktivita ČR, jsou tedy předpokládány přírůstky obyvatel zahraniční migrací. Proto bylo v projekci uvažováno kladné migrační saldo ve výši 25 tis. osob ročně, zvýšené postupně v letech 2041–2060 na 30 tisíc (období intenzivního snižování produktivní složky populace odchodem silných ročníků narození ze sedmdesátých let minulého století do důchodového věku). Po roce 2060 je opět uvažováno s návratem migračního salda na hodnotu 25 tisíc v roce 2065 a tento roční počet je fixován do horizontu projekce.

V České republice prozatím převládá pracovní forma migrace, která se odráží ve struktuře salda podle pohlaví i věku. V současné době tvoří zhruba 60 % migrantů muži a pouze 40 % ženy. Aktualizovaná projekce předpokládá postupné přibližování se průměrné věkové a pohlavní struktuře migrantů v zemích Evropské unie, které bude dle této predikce dosaženo v roce 2050, kdy se téměř vyrovná poměr mužů a žen v saldu zahraniční migrace.

S předpokládanými kladnými přírůstky obyvatel zahraniční migrací bude narůstat podíl cizinců v populaci. V současné době Česká republika patří mezi evropské země s nízkým (podprůměrným) podílem cizinců v obyvatelstvu. K 30. 11. 2011 žilo na území ČR podle údajů Odboru azylové a migrační politiky MV ČR (<http://www.mvcr.cz/clanek/cizinci-s-povolenym-pobytem.aspx>) celkem 406,2 tis. cizinců s povoleným pobytem a podíleli se tak 3,9 % na úhrnu populace. Největší skupinu cizinců v současnosti představují občané Ukrajiny (106 tis. osob) a Slovenska (81 tis.). Dále pak občané Vietnamu, Ruska, Polska a Německa. Budoucí odhad velikosti populace cizinců

žijících na území ČR lze nepřímou odhadnout pomocí očekávaného salda migrace. Výsledkem načítání salda za jednotlivé roky celého prognózovaného období je více než dvoumilionový přírůstek, takže počet „cizinců“ by koncem století byl 2,7 mil. a jejich podíl z úhrnu obyvatelstva by činil 31,0 %. Samozřejmě při uvažované naturalizaci (zatím málo intenzivní), kdy se část cizinců stane občany ČR, lze očekávat podíl cizinců o něco nižší, avšak tendence růstu je zcela zřejmá.

OČEKÁVANÝ VÝVOJ POČTU OBYVATEL A PŘIROZENÉ MĚNY

Základním výstupem z projekce obyvatel je početní velikost populace a její složení podle pohlaví a věku v jednotlivých letech prognózovaného období. V letech 1994–2002, po desetiletích růstu, se počet obyvatel České republiky snižoval. S výjimkou roku 2001, kdy bylo záporné i saldo zahraniční migrace, byl příčinou úbytek přirozenou měnou. V roce 2003 se situace vrátila zpět a počet obyvatel se začal zase zvyšovat, a to i přes další úbytky přirozenou měnou. Ty trvaly až do roku 2005. Saldo zahraniční migrace však bylo tak vysoké, že přirozené úbytky převyšovalo. Od roku 2006 počet narozených dětí převyšuje počet zemřelých osob, i tak je nadále zvyšování celkového počtu obyvatel především výsledkem kladné bilance zahraniční migrace.

Naplní-li se předpoklady budoucího vývoje plodnosti, úmrtnosti a migrace, poroste počet obyvatel ČR do roku 2027, kdy dosáhne 10,8 mil. osob. Poté bude každoročně klesat až na 8,8 mil. obyvatel v horizontu projekce 1. 1. 2101, a to i při naplnění předpokládané výše kladného migračního salda. Přitom nejvyšší úbytky lze očekávat v období po roce 2060 (průměrně 37,7 tis. osob ročně). Pokud by bylo saldo zahraniční migrace nulové (nebo dokonce ztrátové) znamenalo by to trvalé a vyšší úbytky již od roku 2014. Celkový počet obyvatel na konci století by klesl pod 6 mil. a byl by při stejné úrovni plodnosti a úmrtnosti o 2,8 mil. nižší než při migračních ziscích okolo 25 tis. osob ročně. Podmínkou růstu počtu obyvatel, resp. zpomalení jeho snižování ve středním i dlouhodobém výhledu, je tedy ziskové saldo migrace, příp. výraznější zvýšení plodnosti žen (to ale v podstatě nelze pro tak vzdálené generace předvídat).

Tab. 1: Počet a pohyb obyvatel ve vybraných letech
Total population and population change in selected years

	Počet obyvatel v tis. (stav 1. 1.)									
	2011	2021	2031	2041	2051	2061	2071	2081	2091	2101
Celkem	10 532,8	10 750,8	10 791,7	10 684,7	10 532,5	10 322,4	9 934,0	9 468,4	9 113,5	8 813,7
Muži	5 168,8	5 308,8	5 340,5	5 299,0	5 236,2	5 125,4	4 929,0	4 709,6	4 537,8	4 378,3
Ženy	5 364,0	5 441,9	5 451,2	5 385,7	5 296,3	5 197,0	5 005,0	4 758,8	4 575,7	4 435,4

	Pohyb obyvatel a přírůstky/úbytky v tis. (průměr let)									
	2011–2020	2021–2030	2031–2040	2041–2050	2051–2060	2061–2070	2071–2080	2081–2090	2091–2100	
Živě narození	104,1	89,2	86,8	88,1	79,5	76,9	76,3	71,1	68,5	
Zemřelí	106,5	110,1	122,5	129,7	129,4	141,7	147,8	131,6	123,5	
Přiroz. přírůstek/úbytek	-2,4	-20,9	-35,7	-41,6	-49,9	-64,8	-71,6	-60,5	-55,0	
Saldo migrace	24,2	25,0	25,0	26,4	28,9	26,0	25,0	25,0	25,0	
Celk. přírůstek/úbytek	21,8	4,1	-10,7	-15,2	-21,0	-38,8	-46,6	-35,5	-30,0	

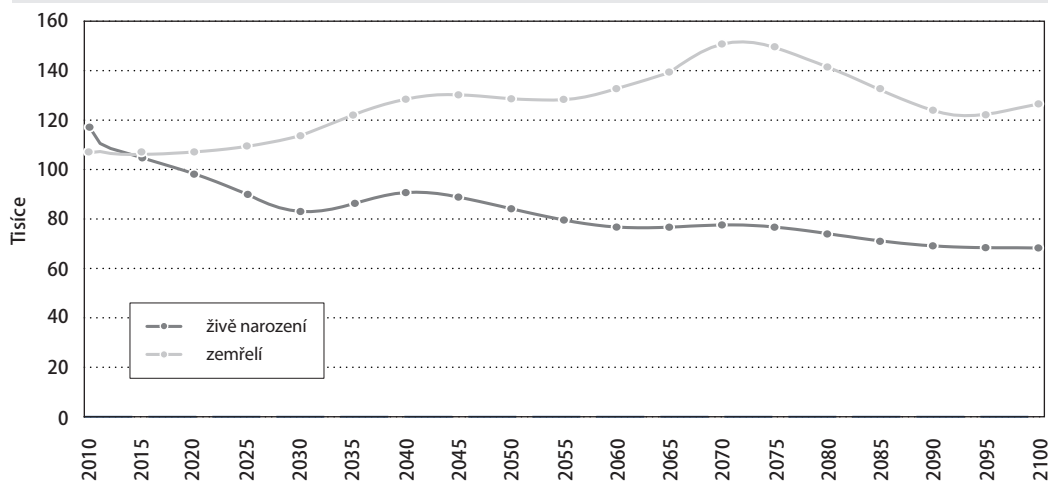
Počet živě narozených dětí již dosáhl svého vrcholu v roce 2008. Kolem roku 2030 je očekáváno lokální minimum (83 tis. dětí), následný růst vyvrcholí kolem roku 2040 malou sekundární vlnou porodnosti (90 tis. dětí), která bude odrazem vyššího počtu dětí narozených počátkem století. Poté bude následovat pravidelný pokles (v letech 2060–2075 spíše stagnace) až na roční počty narozených kolem 68 tis. koncem prognózovaného období.

I přes rostoucí naději dožití ve všech varian-
tách projekce je očekáván růst počtu zemřelých,

zrychlený ve třicátých letech, kdy věkem nejvyšší úmrtnosti budou procházet silně poválečné ročníky narozených. Následujících dvacet let bude počet zemřelých spíše stagnovat, po roce 2060 je očekáván opět rostoucí trend počtu zemřelých s vrcholem kolem roku 2070 (až 150 tis. zemřelých ročně), následovaný poklesem do počátku devadesátých let. Roční počty zemřelých v horizontu projekce by se vrátily na úroveň druhé poloviny třicátých let (125 až 127 tis. osob).

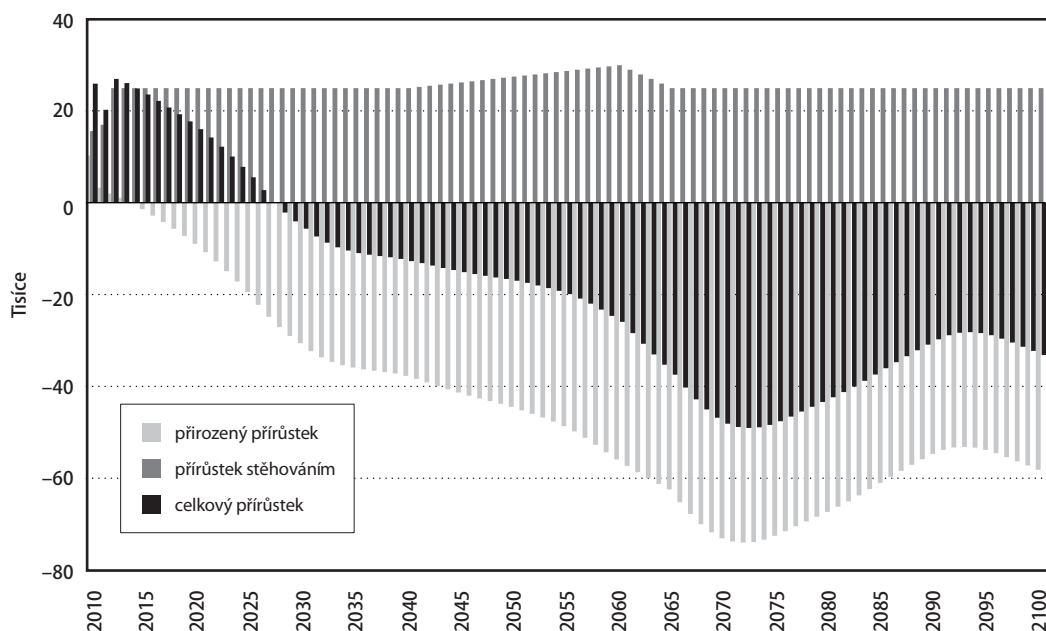
Graf 1: Očekávaný vývoj přirozené měny obyvatel v letech 2010–2100

Expected trend of natural change in 2010–2100

Graf 2: Očekávaný vývoj přírůstků/úbytků obyvatel v letech 2010–2100

Expected trend of population increases/decreases in 2010–2100

OČEKÁVANÝ VÝVOJ VĚKOVÉHO SLOŽENÍ

Změny věkové struktury populace jsou pro společenský vývoj mnohem významnější než pouhý početní růst či pokles počtu obyvatel. Její budoucí vývoj je do značné míry determinován současnými nepravidelnostmi věkového složení, založenými v hluboké minulosti. Jednotlivými věkovými kategoriemi budou procházet silné a slabé ročníky narozených v někdejších vlnách vysoké a nízké porodnosti, které budou spolu s očekávanými demografickými trendy plodnosti, úmrtnosti a migrace měnit počty osob v jednotlivých věkových skupinách. Například generace narozených v polovině sedmdesátých let minulého století budou ještě v polovině tohoto století stále nejpočetnějšími generacemi populace České republiky. Tyto nepravidelnosti dosavadního vývoje, resp. posouvání početně silných populačních ročníků do důchodového věku, očekávané další zlepšování úmrtnostních poměrů a úroveň plodnosti pod hranici prosté reprodukce podstatně změní věkovou strukturu obyvatelstva České republiky směrem k rychlému a výraznému stárnutí.

Současné věkové složení populace ČR se vyznačuje nízkým počtem a podílem dětí, silným zastoupením osob v ekonomicky aktivním věku a zatím nepřilíš vysokým počtem a podílem osob ve vyšším věku. Nízká úroveň porodnosti po roce 1993 vedla k prohloubení poklesu počtu a podílu dětí v populaci, který, po růstu v sedmdesátých letech, začal zhruba v polovině osmdesátých let. Mírný vzestup počtu narozených dětí, ke kterému došlo v letech 2002 až 2008, se v roce 2009 projevil zastavením poklesu absolutního počtu dětí do 15 let věku, jejich relativní zastoupení se ale dále snížilo. Podíl dětí ve věku 0–14 let na úrovni 14,4 % z roku 2010 je o 1,5 procentních bodů nižší než v roce 2001, absolutně je to o 104 tis. dětí méně.

Počty osob ve vyšším věku jsou v posledních letech již ovlivněny přechodem početně silnějších generací z let 2. světové války do věku 65 a více let. Tohoto věku dosáhly již také osoby z prvních silných poválečných ročníků narozených. V posledních sedmi letech se tak obnovil výraznější vzestup zastoupení této složky v populaci. Od roku 2006 je v populaci ČR více osob ve věku 65 a více let než dětí do 15 let.

Tab. 2: Počet a podíl obyvatel podle základních věkových skupin ve vybraných letech

Population size and percentage of population in main age groups in selected years

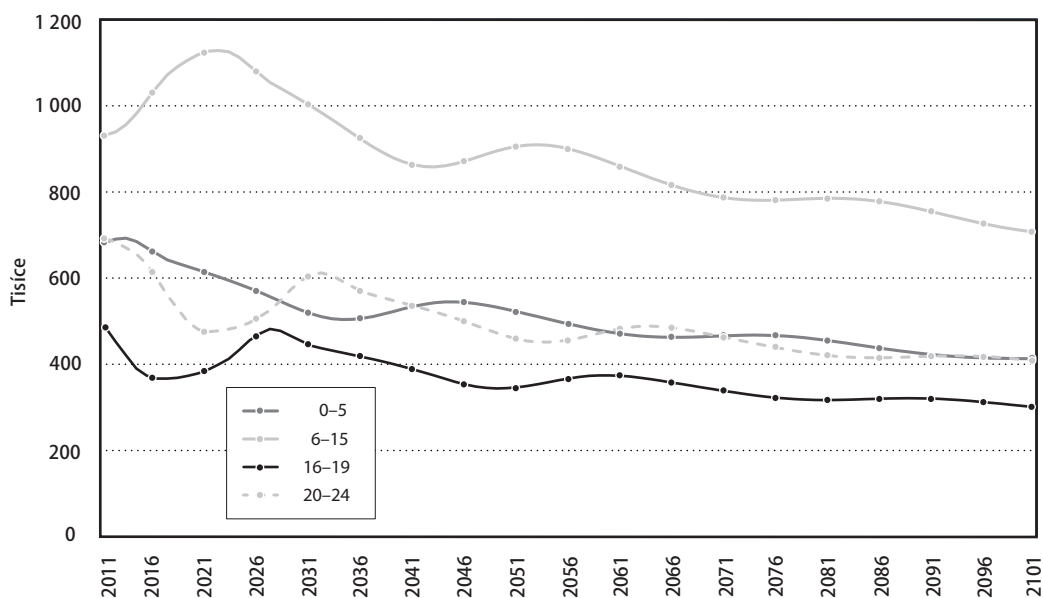
Věková skupina	Počet obyvatel v tis. (stav 1.1.)									
	2011	2021	2031	2041	2051	2061	2071	2081	2091	2101
0–14	1 518,1	1 632,9	1 409,6	1 305,8	1 340,3	1 240,5	1 171,8	1 162,7	1 100,7	1 047,9
15–64	7 378,8	6 905,7	6 835,2	6 407,6	5 802,0	5 551,1	5 492,8	5 161,8	4 957,4	4 830,9
z toho 20–64	6 796,2	6 412,7	6 285,6	5 928,2	5 367,6	5 087,0	5 072,7	4 766,2	4 558,3	4 456,7
65+	1 635,8	2 212,2	2 546,9	2 971,4	3 390,3	3 530,8	3 269,5	3 143,8	3 055,4	2 934,9
	Podíl v obyvatelstvu (%)									
	2011	2021	2031	2041	2051	2061	2071	2081	2091	2101
0–14	14,4	15,2	13,1	12,2	12,7	12,0	11,8	12,3	12,1	11,9
15–64	70,1	64,2	63,3	60,0	55,1	53,8	55,3	54,5	54,4	54,8
z toho 20–64	64,5	59,6	58,2	55,5	51,0	49,3	51,1	50,3	50,0	50,6
65+	15,5	20,6	23,6	27,8	32,2	34,2	32,9	33,2	33,5	33,3

V horizontu projekce podíl dětské složky oproti současnému stavu poklesne, klesající trend však nebude platit pro celé prognózované období. Budoucí vývoj bude odrážet vlny zvýšené porodnosti. Ta poslední povede k růstu podílu dětí do 15 let v populaci až do roku 2020 na 15,3 %. V dalších téměř dvaceti letech do roku 2038 by měl podíl dětí klesnout na 12,2 % a poté vlivem sekundární vlny porodnosti opět, ale již velmi mírně, narůstat s maximem 12,7 % kolem roku

2050. Po zbytek hodnoceného období bude zastoupení dětí v populaci opět klesat či stagnovat okolo 12 %. Obdobně, s relativně většími výkyvy a s příslušným posunem v čase, se budou vyvíjet počty a podíly dílčích věkových skupin uvnitř dětské složky populace a mládeže v období přípravy na povolání, tj. skupiny dětí v předškolním a školním věku a ve věku studia na středních a vysokých školách. Jejich vývoj přinese značné nároky na celou vzdělávací soustavu.

Graf 3: Očekávaný vývoj věkových skupin dětí a mládeže v letech 2011–2101 (stav 1. 1.)

Expected trend of young age groups in 2011–2101 (as of 1 Jan)

Významnější změny nastanou u věkové skupiny 15–64letých. Počet obyvatel v produktivním věku pravděpodobně dosáhl svého maxima v roce 2009, v dalším období lze očekávat celkový klesající trend, i když v určitých obdobích, např. v letech 2022–2029 a 2060–2069, bude stagnovat. Nejrychlejší pokles nastane do roku 2020, kdy budou tuto věkovou kategorii opouštět silné ročníky narozených koncem 40. let a v první polovině 50. let minulého století a naopak vstupovat do ní budou děti, narozené v období populační deprese. Druhou vlnu rychlejšího zmenšování početní velikosti této skupiny lze očekávat zhruba ve dvacetiletém období 2036–2055, kdy se do skupiny osob ve věku 65 a více let budou přesouvat osoby z početně silných ročníků 70. let minulého století a z ještě relativně početných ročníků let osmdesátých. V současné době, resp. k 31. 12. 2010 je osob ve věku 15–64 let 7,38 mil. Jejich počet klesne pod sedmimilionovou hranici pravděpodobně okolo roku 2019 a nikdy ji už nepřekročí. V horizontu projekce by mohl být počet osob ve věku 15–64 let dokonce nižší než 5 milionů. V případě naplnění předpokladů projekce se tak bude jednat o třetinové snížení. Podíl osob ve věku ekonomické aktivity se sníží ze současných 70,1 % na 54,8 % koncem století.

K největším změnám dojde bezesporu v seniorské kategorii 65 a více let. Obyvatel v tomto věku výrazně přibude. V růstu jejich počtu se budou odrážet zejména nepravidelnosti věkové struktury a očekávané další prodloužení naděje dožití. Absolutně se

může jejich počet do roku 2060 více než zdvojnásobit ze současných 1,6 mil. na 3,5 mil. osob, jejich relativní zastoupení v populaci z dnešních 15,5 % na 34,3 %. Do konce prognózovaného období lze očekávat pokles počtu seniorů na 2,9 mil. osob, tedy na počet stále převyšující o 1,3 mil. současnou úroveň. Základním rysem vývoje obyvatelstva České republiky v nadcházejících desetiletích tak bude jednoznačně progresivní stárnutí.

Uvnitř seniorské skupiny obyvatel dojde k významným strukturálním změnám. Nejvíce přibude osob v nejvyšším věku. Počty osob ve věku 85 a více let se budou pravděpodobně trvale zvyšovat, intenzivněji v letech 2030–2040 a pak znova v období 2057–2068, kdy se jejich počet zvýší více než šestkrát a v období 2064–2072 přesáhne 1 milion obyvatel. Každý desátý obyvatel České republiky tak bude starší 85 let.

Rozdílný vývoj velikosti základních věkových skupin povede k výrazným změnám v jejich relacích. Poměr velikosti skupin 65 a víceletých a dětí ve věku do 15 let udává index stáří. Situace, která je typická pro věkovou skladbu populace ČR od roku 2006, kdy skupina osob ve věku 65 a více let početně převyšuje skupinu dětí do 15 let věku, by se již změnit neměla. Index stáří v budoucnu navíc výrazně poroste, ze současných 108 seniorů, připadajících na 100 dětí, by v polovině 20. let překročil hranici 150, v polovině 30. let hranici 200 s vrcholem 286 seniorů na 100 dětí kolem roku 2065.

Tab. 3: Charakteristiky věkového složení ve vybraných letech

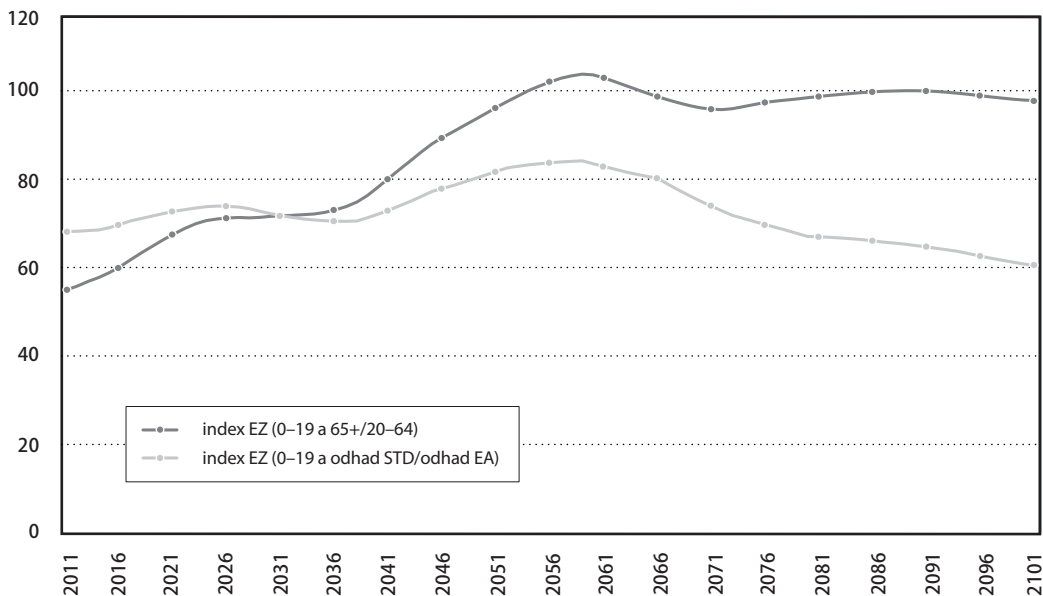
Indicators of age distribution in selected years

	Hodnota ukazatele v % podle stavu 1. 1.									
	2011	2021	2031	2041	2051	2061	2071	2081	2091	2101
Průměrný věk	40,8	43,1	45,7	47,7	48,9	50,0	50,4	49,9	50,0	50,3
Index stáří (65+/0–14)	107,8	135,5	180,7	227,6	253,0	284,6	279,0	270,4	277,6	280,1
Index záv. (65+/15–64)	22,2	32,0	37,3	46,4	58,4	63,6	59,5	60,9	61,6	60,8
Index záv. (65+/20–64)	24,1	34,5	40,5	50,1	63,2	69,4	64,5	66,0	67,0	65,9
Index ek. zatížení (0–14 a 65+/15–64)	42,7	55,7	57,9	66,8	81,5	86,0	80,9	83,4	83,8	82,4
Index ek. zatížení (0–19 a 65+/20–64)	55,0	67,6	71,7	80,2	96,2	102,9	95,8	98,7	99,9	97,8
Index ek. zatížení *	68,1	72,7	71,7	73,0	81,7	82,9	73,9	66,9	64,7	60,5

Pozn.: * počet osob v mimoproduktivním věku (ve věku 0–19 a ve věku s nárokem na starobní důchod podle § 32 zákona č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění v platném znění) na 100 osob v produktivním věku, tj. 20 let až věk nároku na starobní důchod.

Graf 4: Indexy ekonomického zatížení v letech 2010–2101 (stav 1. 1.)

Age dependency ratios in 2010–2101 (as of 1 Jan)

K charakterizování ekonomického zatížení se zpravidla používá index, porovnávající počet osob v ekonomicky neaktivním a aktivním věku. Vzhledem k prodlužující se době vzdělání je obvykle (i mezinárodně) používané vymezení „produktivního“ věku 15–64 let méně vhodné než vymezení věkem 20–64 let. Rostoucí tendence ekonomického zatížení zhruba do roku 2060 je však v obou případech stejná. Korektnější přístup vyžaduje odhadnout¹⁾ produktivní a neproduktivní složku populace. Přijatá novela zákona č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění vymezuje postupně prodlužování věku odchodu do starobního důchodu. Navazuje na předchozí novely tak, že po dosažení nároku na starobní důchod ročníku narození 1977 ve věku 67 let pro obě pohlaví a bez ohledu na počet vychovaných dětí, se důchodový věk dále každoročně prodlužuje o 2 měsíce. Stanoví se tak, že u narozených po roce 1977 se k věku 67 let přičte takový počet kalendářních

měsíců, který odpovídá dvojnásobku rozdílu mezi rokem narození pojištěnce a rokem 1977. Výpočet indexu ekonomického zatížení pro takto definované skupiny aktivních a neaktivních osob ukazuje na jeho plynulý nárůst ze současných 68,1 % na 73,9 % v roce 2025, následovaný poklesem do roku 2038 (70,5 %). V dalším dvacetiletí dojde k jeho výraznému zvýšení na hodnotu 84,1 % v roce 2059. Poté až do horizontu projekce bude index ekonomického zatížení stejně rychle klesat až na 60,5 %, tedy pod současnou úroveň.

OČEKÁVANÝ VÝVOJ POČTU OBYVATEL S NÁROKEM NA STAROBNÍ DŮCHOD

Přirozeným důsledkem populačního stárnutí a s tím souvisejícím růstem ekonomického zatížení aktivní populace bude výrazný vzestup počtu osob s nárokem na starobní důchod. Ten nastane v každém případě,

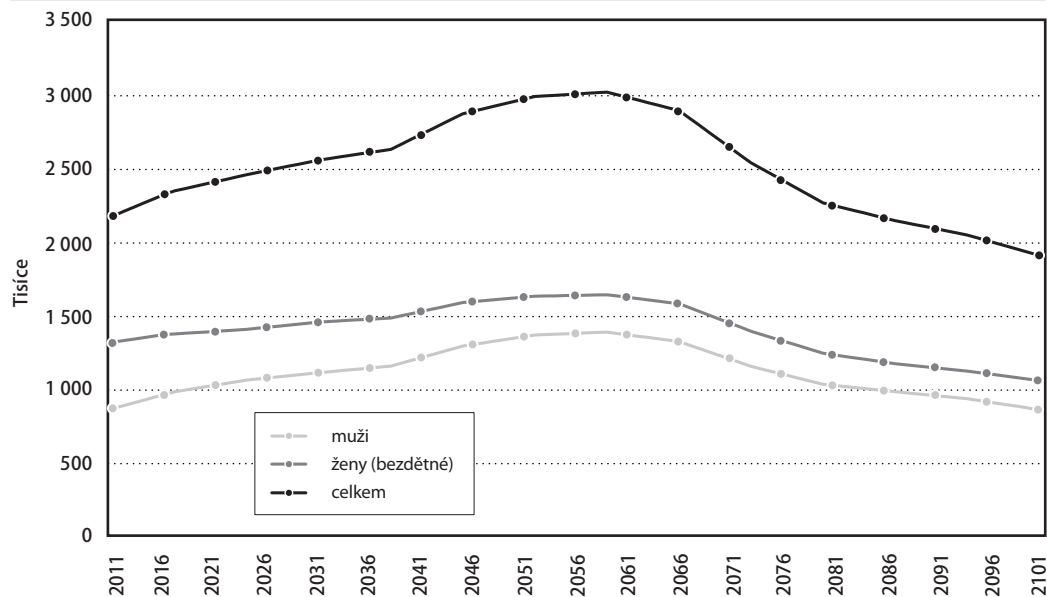
1) Odhad byl proveden z výsledků projekce zvlášť pro muže a bezdětné ženy podle Přílohy k zákonu č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění a § 32 zákona. V klíčových letech (při celočíselném věku nároku na starobní důchod) a odpovídajícím ročníku narození byl vypočten počet osob v důchodovém věku, v mezidobí byl počet odhadnut lineární interpolací. Počet osob v produktivním věku byl získán odečtením „důchodců“ od obyvatel ve věku 20 a více let.

posun věkové hranice pro odchod do důchodu však tento nárůst výrazně ztlumí. Nejvíce osob v důchodovém věku lze očekávat těsně před rokem 2060, kdy může překročit 3 miliony osob, tedy o 841 tis. více

v porovnání se stavem 1. 1. 2011 (2 167 tis. osob). Následující očekávané úbytky, nejvýraznější na přelomu šedesátých a sedmdesátých let však mohou počet osob s nárokem na důchod snížit až pod 2 miliony.

Graf 5: Očekávaný počet obyvatel s nárokem na starobní důchod v letech 2010–2101 (stav 1. 1.)

Expected numbers of persons with a pension entitlement in 2010–2101 (as of 1 Jan)

Population

2011, ročník 66, číslo 2.

Paris: INED

V úvodním příspěvku s názvem **Plodnost druhých sňatků ve Francii: věk manželů a další faktory** (*E. Beaujouan*, s. 275–311) anglická autorka na základě provedené ankety rodinných a mezigeneračních vztahů v roce 2005 zkoumá podrobně skutečnosti spojené s uzavíráním druhých sňatků. Po popisu výchozí situace obou partnerů se zabývá různými variantami věku obou manželů a vlivu na porod dítěte po pěti letech trvání svazku. Krátce shrnuje i další vlivy jako např. rozhodující váhu vlivu věku ženy, děti z předchozího manželství včetně propočtu „rizika narození“. Analýzu doprovázejí podrobné tabulky, jak v textu, tak i v příloze.

Druhý článek **Gender a migrace: vliv sexuality na imigranty ze subsaharské Afriky ve Francii** (*E. Marsicano, N. Lydie, N. Bajos*), s. 313–341) na základě ankety mezi příslušnými přistěhovalci z této části Afriky (1 874 migrantů) naznačuje změny, jaké má jejich migrace ve vazbě na sexuální zkušenosti a jak se mění na základě této migrace postavení muže a ženy v sexuálních vztazích.

Po podrobné charakteristice imigrantů autoři popisují jejich počátek sexuálního života v kombinacích s věkem, vzděláním, domovskou zemí a náboženským vyznáním. Pro popis průběhu jejich migrace ve vazbě na sexualitu pak konstruují tři migrační profily, u kterých zohledňují souvislosti spojené se socializací v dětství či dospělosti a prvním sexuálním stykem (před migrací, po migraci). V příloze jsou uvedeny sociální a migrační charakteristiky členěné podle vypracovaných profilů a podle pohlaví.

Vzrůstající rozdíly v úmrtnosti mezi socioprofesionálními skupinami ve Francii vedl autory ke srovnání dvou studií na toto téma a to z roku 1975 a 1999. Výsledky jsou prezentovány v článku s názvem **Socioprofesionální mobilita a úmrtnost ve Francii** (*E. Cambois, C. Laborde*, s. 373–400). Srovnání ukazuje, že úmrtnost klesla u všech socioprofesionálních skupin, ale rozdílně při současném prohlubování diferencí mezi muži a žena-

mi. Tabulky v textu srovnávají rozdělení mužů a žen a jejich úmrtnost podle kategorií za obě šetření a grafy ilustrují vývoj úmrtnosti jednotlivých socioprofesionálních kategorií ve vazbě na mobilitu. V přílohách jsou doplněny charakteristiky jednotlivých socioprofesionálních skupin a indikátory mortality a podrobné tabulky srovnávající údaje za muže a ženy, mortalitu ve vazbě na mobilitu mezi skupinami a vývoj mortality podle jednotlivých socioprofesionálních skupin.

Jak již ukazuje sám název **Tendence v plodnosti a překážky při její realizaci ve Francii a Itálii** (*A. Régnier-Loilier, D. Vignoli*, s. 401–431), článek porovnává vývoj plodnosti ve dvou zemích s poměrně odlišným přístupem k této významné demografické kategorii. Soustřeďuje se na srovnání původních představ a na jejich skutečnou realizaci, včetně poukázání na praktické překážky, které záměry obou aktérů modifikují. Autoři využívají data z dlouhodobých výzkumů prováděných na toto téma nejenom v obou zemích, ale zhodnocují i poznatky z dalších západoevropských zemí. Text je doplněn několika grafy a tabulkami.

Na výše uvedený text volně navazuje i informace z výzkumu zabývající se fenoménem druhého dítěte v Itálii, která byla zpracována v příspěvku s názvem **Mít druhé dítě v Itálii: záměr a realizace** (*F. Rinesi, A. Pinnelli, S. Prati, C. Castagnaro, C. Iaccarino*, s. 435–450). Přestože je plodnost v Itálii již delší dobu pod úrovní prosté reprodukce, většina žen si stále představuje, že bude mít dvě děti. Autoři se tedy soustředují na podrobnější specifikaci tohoto rozporu. Využívají k tomu dat z provedené ankety a pak údaje o narozených z populačního registru. Na základě hypotéz mají sestaveny dva modely, které následně testují. Výsledky ukazují, že rozhodujícími vlivy na budoucí chování jsou záměry žen s jedním dítětem.

Součástí tohoto čísla je také kritická bibliografie. Hodnocené práce jsou vybírány pod shrnujícím názvem: „Rezidenční mobilita a městská segregace“. Připomenout lze například publikace s názvem – **Krise předměstí. Sociologie citlivých čtvrtí** (*Stébé, J. M.*, Paris: 2010), **Cizí sousedé. Jinakost a úzké vztahy ve městě od 18. století** (*Rainhorn, J., Terrier D. ed.*, Rennes: 2010) nebo **Mobilita chudých** (*Fol, S.*, Paris: 2009).

Population et sociétés

2011, č. 474–484

Leden, č. 474

Sezónnost v narození dětí

(A. Regnier-Loilier – J. M. Rohrbasser)

Autoři díky dostupným datům sledovali sezónnost porodů ve Francii již od 17. století. Jejím vývoji vedoucím k postupnému snižování sezónnosti věnují první dvě podkapitoly, které obsahují také ilustrativní graf. V doplňujících informacích shrnují pohledy tehdejších i současných autorů na tento vývoj. Sezónnost se postupně stále méně projevuje, což autoři dokládají (např. pro možnost srovnání s vlivem válečných událostí) daty z počátku čtyřicátých let minulého století. Nejvíce narození je v jarních měsících, ale maximum porodů se přesouvá z května na září. Konec září pak spolu se sv. Silvestrem, jsou období, kdy je registrováno dvakrát tolik početí než jiné dny. Článek je doplněn o ilustrativní grafy.

Únor, č. 475

Budoucnost 20 tisíc dětí. Představení studie kohorty Elfe

(M. A. Charles – H. Leridon – P. Dargent – B. Geay – skupina ELFE)

Dvacet tisíc dětí narozených ve Francii v roce 2011 bude zahrnuto do dlouhodobého výzkumu od narození do věku dospělosti (do 14 let). Jeho účelem je lépe poznat vlivy okolí, rodinného prostředí a podmínek života na jeho vývoj a jeho zdraví. Názvy podkapitol jsou: Vývoj dítěte pod vlivem mnoha faktorů, Kohorta od narození do dospělého věku, Originální projekt Elfe, Rozdíly v častých pozorováních, Plán výzkumu, Některé otázky při studiu výzkumu.

Více k tomu tématu lze nalézt na: www.elfe-france.fr a v textu „La construction d'une cohorte: l'expérience du projet français Elfe“ v časopise *Population* 2010/4.

Březen, č. 476

Dvě děti na jednu ženu ve Francii v roce 2010: plodnost necitlivá na ekonomickou krizi?

(G. Pison)

Autor mj. uvádí tato slova: „přes ekonomickou krizi byla porodnost ve Francii v roce 2010 vyšší: 797 tisíc narozených ve Francii je mírně více než 793 tisíc v roce 2009. Zároveň je to rekord od roku 1982. Ukazatel plodnosti dosáhl 2,00 dítěte na jednu ženu ve Francii“. Toto konstatování pak rozebírá v následujícím textu pod těmito titulky: Ekonomická konjunktura a plodnost mají ve Francii velmi volné spojení, Krize pouze zpožďuje narození (zde autor uvádí 11 bodů specifikujících tuto situaci), Nárůst plodnosti zpomalil recesi. V článku je zařazena i doplňující strana textu s aktuálním stromem života francouzské populace k 1. lednu 2011 a s tabulkou se základními demografickými daty od roku 1950 do roku 2010.

Duben, č. 477

Segregace imigrantů ve Francii: přehled

(J. L. Pan Ké Shon)

Po specifikaci pojmů, autor prezentuje výsledky šetření „Trajektorie a původ“, které představovalo anketu o rozdílech ve francouzské populaci. Provedeno bylo v roce 2008 celkem u 22 tisíc respondentů a zabývalo se zejména podmínkami života a sociálním vývojem imigrantů a jejich dětí narozených ve Francii. Pokud se jedná o jejich segregaci, obsah naznačují již titulky podkapitol. Tři skupiny imigrantů jsou koncentrovány ve třech regionech (Ile de France, Rhone-Alpes, Provence-Alpes-Cote d'Azur), Segregace pokračuje ale mírným tempem, Nejlepší sídelní integrace je u druhé generace a Segregace v sousedských čtvrtích. Podle výsledků šetření je 42 % imigrantů z Afriky, Maghrebu a Turecka koncentrováno ve čtvrtích, kde je nejvyšší nezaměstnanost a tvoří 28 % obyvatel tzv. sousedských čtvrtí.

Květen, č. 478

Sčítání v Indii v roce 2011: 181 milionů obyvatel za deset let

(J. Veron – A. K. Nanda)

Podle prvních předběžných výsledků sčítání měla Indie k 1. březnu 2011 celkem 1 miliardu, 210 milionů obyvatel. V posledních dvou desetiletích mezi roky 1991 a 2011 a 2001 a 2011 dosáhla přitom téměř iden tického přírůstku pohybujícího se kolem 180 milionů osob. Ze zařazeného grafu je přitom možné velice zřetelně sledovat, jak v posledních desetiletích do-

cházi ke zrychlování nárůstu počtu obyvatel. Další graf dokumentuje, že růst je nejrychlejší zejména ve velice lidnatých státech (na severu států Bihar a Bengale a na jihu Kerala). V textu jsou podrobně popisovány rozdíly mezi jednotlivými indickými státy ve vývoji počtu obyvatel a to včetně velmi výrazných diferencí ve vývoji hustoty obyvatel. Zajímavá je příloha informující o inovacích tohoto aktuálního sčítání (např. rozšíření o nové otázky).

Červen, č. 479

Imigrující a dcery imigrujících: ústup od vynucených sňatků

(Ch. Hamel)

Autorka vychází z již připomínaného šetření: Trajektorie a původ (viz č. 477). V jeho rámci byly zjišťovány i otázky týkající se sňatku a jeho případné vynucené formy. Obecně je možné konstatovat, že počet „vynucených“ sňatků se snižuje, přičemž hlavním ovlivňujícím faktorem je úroveň dosaženého vzdělání. Svoji roli přitom hraje i vliv země, ze které žena pochází (nejvyšší procento se vyskytovalo u Turecka, zemí saharské Afriky, Alžírsko, Maroko a Tuniska). Údaje autorka podrobně vyhodnocuje podle věku obou kategorií žen, v kombinaci s daty za jednotlivé země (včetně zemí EU). A to včetně odkazů na vliv nechtěného těhotenství a vývoje manželství s vynuceným sňatkem v budoucnosti.

Červenec–srpen, č. 480

Všechny země světa

(G. Pison)

Letní číslo je po dvou letech opět věnováno populačnímu vývoji jednotlivých zemí. Souhrnná tabulka členěná podle světadílů uvádí jednotlivé územní celky, jejichž počet obyvatel se pohyboval minimálně kolem 150 tisíc. Tak jako v předcházejících přehledech byly autorem jako demografické indikátory zvoleny: rozloha, počet obyvatel kolem roku 2011, ukazatel porodnosti a úmrtnosti, projekce počtu obyvatel do roku 2050, dětská úmrtnost, souhrnný ukazatel plodnosti, podíl populace mladší 15 let a starší 65 let, naděje na dožití podle pohlaví, výše národního důchodu za rok 2009 připadající na obyvatele v přepočtu na dolar a podíl osob infikovaných virem HIV ve věkové kategorii mezi 15–49 lety.

V dalších celkem 18 souhrnných tabulkách autor prezentuje pořadí jednotlivých zemí podle samostatných vybraných ukazatelů včetně jejich propočtových kombinací. V tabulce jsou vždy pro srovnání uvedena data za Evropskou unii, za metropolitní Francii a samozřejmě úhrn za celý svět.

Září, č. 481

Plodnost posiluje v zemích OECD: je to díky ekonomickému pokroku?

(A. Luci – O. Thévenon)

Autoři studie se zabývají vztahem ekonomického růstu a vývojem plodnosti ve vyspělých zemích. Zatímco v období od roku 1960 se po více než čtyřicet let plodnost snižovala, v posledních letech se naopak v celé řadě těchto zemí začala mírně zvyšovat. Názvy podkapitol práce, kterými autoři toto vysvětlují, jsou následující: Vzestup plodnosti v nejvíce rozvinutých zemích, Ekonomický rozvoj a plodnost, Růst HDP: je nedostačující pro vysvětlení posilování plodnosti, Klíčový faktor: sladění práce a péče o rodinu v případě ženy, Křivka ve tvaru obráceného J. I zde text doplňují ilustrující grafy.

Říjen, č. 482

Sedm miliard dnes, kolik to bude zítra?

(G. Pison)

Koncem října 2011 se podle prognózy OSN světová populace pohybovala kolem 7 miliard. Také připojený graf dokumentuje, že populační růst pokračuje a koncem 21. století by počet obyvatel měl podle střední varianty projekce dosáhnout 10 miliard. Jak by se počet obyvatel měl vyvíjet (maximální prognóza hovoří o 16 miliardách a nejnižší naopak o poklesu na 6 miliard) autor s pomocí grafů popisuje v podkapitolách nazvaných: Růst souvisí s demografickým přechodem, Demografický růst bude pokračovat při zpomalení, Překvapení: rychlý pokles plodnosti v Asii a Latinské Americe, Rostoucí počet obyvatel Afriky i přes AIDS.

Doprovodné grafy ukazují vývoj světové populace od roku 1800, včetně očekávané projekce do roku 2100 a dále tempo růstu mezi roky 1700 a 2100. Kartogram zobrazuje stav plodnosti (prezentovaný počtem dětí připadajících na ženu) v jednotlivých světadílech v roce 2010 a doplňuje jej graf

vývoje a projekce plodnosti od roku 1950 do roku 2100.

Listopad, č. 483

„Závislost“: dnes záležitost žen, zítra spíše mužů?

(C. Bonnet – E. Cambois – C. Cases – J. Gaymu)

Kolektiv autorek popisuje pravděpodobné demografické změny ve Francii v příštích desetiletích v souvislosti s vývojem role mužů v rodinách. S ohledem na vyšší počty žen v pokročilém věku, jsou dnes právě ženy rozhodujícími příjemci pomoci. Na druhé straně však také ony tuto pomoc především poskytují. Studie se po konstatování těchto skutečností zabývá otázkou, jak se bude toto rozdělení role a úlohy žen a mužů v budoucnu vyvíjet. Předpokládá vzrůst významu mužů jako pečovatelů a tím i přerozdělení stávajícího rozdělení této péče mezi ženami a muži. Jako vždy grafy dobře ilustrují probírané otázky. Najdeme mezi nimi např. graf s nadějí na dožití osob starších 65 let ve vazbě na nutnou pomoc, nebo rozdělení samostatně žijících osob podle věku a pohlaví v roce 2000 a v projekci pro rok 2030.

Prosinec, č. 484

Kolik je ve Francii samostatně žijících osob?

(L. Toulemont – S. Penneç)

I ve Francii ukazují demografická data na vzrůst počtu osob, které žijí samy. Sčítání v roce 2007 zjistilo, že se jednalo o 16,2 % všech francouzských žen a 12,0 % mužů (celkem 14,2 % osob). V absolutním počtu to bylo v úhrnu 8 milionů, 764 tisíc osob žijících v metropolitní Francii. Z tabulky je patrné, že v roce 1962 představoval jejich celkový podíl 6,2 % a v roce 1990 překročil hranici jedné desetiny (10,3 %). Text se podrobněji věnuje rozdílné situaci těchto osob žijících v bytech (otázce je věnována i samostatná příloha), zabývá se skladbou žen a mužů podle věku a podrobněji rozebírá dvě výraznější podskupiny – mladé dospělé a ženy vysokého věku. V závěru článku jsou srovnány poznatky ze sčítání a z několika anket na toto téma. Druhá příloha textu specifikuje zdroje dat a příložené grafy dokreslují uváděné poznatky (skladba mužů a žen podle věku v letech sčítání, srovnání složení mužů a žen ve sčítání 2007 a výsledků anket).

LP

Studies in Family Planning

2009, 40, 1–4. New York:

Population Council

Recenzované periodikum *Studies in Family Planning* vychází již od roku 1963. Tato v současnosti čtvrtletní publikace je zaměřena na studie z oblasti plánování rodiny a veřejného zdraví, ale především obsahuje výzkumy týkající se sexuálního chování, reprodukčního chování a plodnosti se zvláštním zřetelům na rozvojové země. Každé číslo obsahuje výzkumné články, zprávy, komentáře, recenze knih a datové části s výsledky demografických a zdravotních průzkumů pro jednotlivé země. V roce 2009 byl vydán již 40. ročník, který přinesl příspěvky zabývající se zejména tématy

sexuálního chování, užívání antikoncepce, onemocnění způsobených virem HIV či zdravotní péči o ženy.

Článek s názvem **Levels of Change in Adolescent Sexual Behavior in Three Asian Cities** (s. 1–12) vpracoval kolektiv autorů z Baltimoru (L. S. Zabin, R. W. Blum, D. Bishaí, M. R. Emerson, Li Nan) společně se zástupci vědeckých institucí v Číně (L. Chao-hua, G. Ersheng), Vietnamu (N. H. Minh) a na Tchajwanu (Yi-Li Chuang, B. S. Hurng). Znatelné změny v sexuálním chování mladých Asiatů zde byly dávány do vztahu s modernizací tradiční konfuciánské společnosti v důsledku vyšší intenzity vnějších kontaktů. Tato studie objevuje dimenze a kontext těchto změn ve třech městech v rozdílné etapě procesu modernizace: Hanoj (raná fáze), Šanghaj (střední fáze) a Tchaj-pej (pozdní fáze). Výzkum byl prováděn mezi mladými muži a ženami ve věku 15–24 let v městském a venkovském osídlení těchto tří metropolitních oblastí. Analýzou přeživších a Coxovou regresí byla prokázána rozdílnost sexuálního chování mezi dvě-

mi hlavními věkovými kohortami 15–19 a 20–24 let, přičemž je zmiňováno i dřívější dospívání, které ovlivňuje ranější započetí sexuálního života. Rozdíly mezi staršími a mladšími věkovými kohortami nejsou tak výrazné v Tchaj-peji. Autoři poznamenávají, že změny v sexuálním chování se jako projev mezigeneračního rozdílu jen zřídka-kdy objevují samostatně, proto dále zmiňují například vyšší trend osamostatňování od rodičů či zvýšenou konzumaci návykových látek.

Studie **Toward a Multidimensional Measure of Pregnancy Intentions: Evidence from the United States** (s. 87–100) vychází z dat National Survey of Family Growth (NSFG) a je zaměřena na koncept tzv. neplánovaných těhotenství (*J. S. Santelli, L. Duberstein Lindberg, M. G. Orr, L. B. Finer a I. Speizer*). Data byla sbírána retrospektivně a přibližují vnímání a postoje žen ve věku 15–44 let v okamžiku, kdy se o svém těhotenství dozvěděly. Plánovaná těhotenství jsou těhotenství, která přišla ve správný čas nebo o trochu později oproti plánu. Naopak neplánovaná těhotenství jsou zde chápána jako suma porodů nechtěných a neplánovaných dětí, předčasně narozených dětí (v budoucnu však plánovaných) a těhotenství, která skončila umělým přerušením, tedy potratem. V roce 2001 byla ve Spojených státech téměř polovina všech těhotenství neplánovaných a byla ukončena ve 42 % potratem a ve 44 % narozením dítěte. V polovině případů došlo k neplánovanému otěhotnění v důsledku selhání antikoncepce, ve druhé polovině případů se ženy nechránily proti otěhotnění žádným způsobem. Nejčastěji šlo o Afroameričanky ve věku 20–30 let (tyto ženy i častěji volily potrat jako formu ukončení nechtěného těhotenství). Dalšími charakteristikami této skupiny žen byly nižší úroveň vzdělání, život v nesezdaném soužití a špatná ekonomická situace. Zajímavé je, že čtvrtina žen, která dítě počala neplánovaně v důsledku selhání antikoncepce, tvrdila, že byla zprávou o těhotenství potěšena nebo dokonce velmi potěšena. Stejně jako v předchozím článku, i zde bylo využito vícerozměrných modelů.

The Persistence of Induced Abortion in Cuba: Exploring the Notion of an „Abortion Culture“ (s. 13–26) je příspěvek kanadských sociologů (*D. Bélanger, A. Flynn*) zaměřený na zvýšenou mírou indukované potratovosti na Kubě. Potraty zde hrají přední roli při regulaci porodnosti na roz-

díl od široce rozšířených antikoncepčních prostředků v jiných zemích. Autoři studie zavádějí pojem „potratové kultury“, která je typická pro postkomunistické země. Potrat je v těchto zemích stále vnímán jako forma antikoncepce, která je navíc široce dostupná. Antikoncepce není státem příliš propagována a tyto regulace ovlivňují individuální vnímání a chování žen. Primárním zdrojem dat pro tuto analýzu byly kvalitativní rozhovory se ženami, které v minulosti podstoupily alespoň jeden potrat, s jejich partnery a lékaři v nemocnicích, kde byly potraty provedeny. I přes možné pochyby o dotazovaném vzorku, který zahrnoval pouze osoby, které osobně podstoupily potrat, autoři ukázali vliv předaných pozitivních zkušeností z okolí na vnímání potratů a budoucí rozhodování o tom, zda tento krok podstoupit či nikoli. Rozhodnutí o umělém přerušení těhotenství bylo často ovlivněno nepříliš dobrým socioekonomickým zázemím a životními podmínkami, ve kterých respondentky žily.

Jako rešerši dostupné literatury zpracovali *M. Pine Yeakey, C. J. Muntifering, D. V. Ramachandran, YeMon Myint, A. A. Creanga a A. O. Tsui* článek s názvem **How Contraceptive Use Affects Birth Intervals: Results of a Literature Review** (s. 205–214). Využití antikoncepce má vliv na prodloužení meziporodních intervalů a její šíření je obecně podporováno hlavně v tradičních společnostech, kde lze za jedinou formu antikoncepce brát prodlouženou délku kojení a poporodní abstinenci. Někteří autoři odhadují, že pokud budou narozené děti druhého a dalšího pořadí časovány nejméně v intervalu dvou let, může se kojenecká úmrtnost snížit o 10 % a dětská úmrtnost dokonce o 21 %. Stejně tak ale ani dlouhé intervaly mezi narozením dalšího dítěte nejsou ideální. Oba extrémy vedou k nárůstu rizika předčasného narození, nízké porodní váze či malé velikosti vzhledem ke stáří plodu. Z rešerše příspěvků zabývajících se touto tematikou vyplývá, že někteří autoři vnímají sterilizaci jako jednu z forem antikoncepce. Některé studie na základě dat neprokázaly předpokládanou souvislost mezi využíváním moderní antikoncepce a zvyšováním meziporodních intervalů. Například v Nigérii byly meziporodní intervaly nižší u žen, které užívali nějakou formu moderní antikoncepce, oproti ženám, které se proti otěhotnění nechránily žádnou formou antikoncepce.

Autoři E. C. Green, T. L. Mahm, A. Ruark a N. Hearst v komentáři **A Framework of Sexual Partnerships: Risks and Implications for HIV Prevention in Africa** (s. 63–70) ukázali vliv redukce počtu sexuálních partnerů na prevalenci HIV v Africe. Na modelu pěti typů sexuálního partnerství byla nejvyšší rizikovitost prokázána u otevřených vztahů, kde jeden či oba z partnerů udržují zároveň další otevřené vztahy. Virus HIV se šíří nejrychleji právě ve své počáteční fázi, kdy může muž nakazit 7–24 % svých sexuálních partnerek, v případě dalších pohlavně přenosných nemocí dosahuje toto riziko až 50 %. Proto vede změna sexuálního chování k výraznému poklesu prevalence HIV onemocnění.

Dvojice badatelů J. B. Bingenheimer a A. T. Geronimus se ve své studii **Behavioral Mechanisms in HIV Epidemiology and Prevention: Past, Present, and Future Roles** (s. 187–204) zabývala šířením viru HIV a vývojem názorů respektive publikovaných studií na toto téma. Zpočátku byl výskyt viru HIV zaznamenán ve vyspělých zemích pouze u určitých sociálních skupin (např. drogově závislí,

homosexuálně orientovaní muži, příslušníci národnostních menšin), později se rozšířil ve větší míře i v populaci žen (při heterosexuálním styku mají ženy větší riziko nákazy než muži). Epidemiologové později přesunuli svůj zájem na redukcii dalších pohlavně přenosných chorob, které riziko přenosu viru HIV dále zvyšují. Stejně tak zjistili pozitivní vliv obřízky u mužů v některých afrických státech. V současnosti je pozornost soustředována na boj proti replikaci viru HIV v organismu, tedy na snížení nakažlivosti postižených osob a pozastavení projevů tohoto viru. Regionální rozdílnosti v prevalenci HIV jsou velké a to nejen na regionální úrovni (0,1 % ve Východní Asii a 5,0 % v Subsaharské Africe), ale i v rámci jednotlivých států (20 % v Botswaně, Lesothu a Svazijsku). Toto je možné vysvětlit odlišností v sexuální chování (větší promiskuitou obyvatelstva) a nižší mírou využití antikoncepce.

Hana Bednářová

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA A DEMOGRAFIA

21. ročník, 2/2011

I. VEDECKÉ ČLÁNKY

1. Pavol Tišliar | strana 3

Neikolko poznámok k sčítaniu obyvateľstva na Slovensku v roku 1940

2. Roman Gavuliak | strana 16

Analýza trvalo udržiteľného rozvoja Írska v oblasti sociálnej inklúzie

3. Branislav Šprocha | strana 40

Koncept primárnych determinantov plodnosti Bongaartsov model a plodnosť žien z rómskych lokalít

4. Libor Bernát | strana | strana 54

Cholera v ilavskom dekanáte v roku 1831

Vydává Štatistický úrad Slovenskej republiky (vychází 4x do roka), distribuuje a objednávky přijímá ŠÚ SR, informační servis, Miletičova 3, 824 67 Bratislava 26, Slovenská republika, cena výtisku 5 €, cena ročního předplatného 20 €.

PODKLADY

Redakce přijímá rukopisy v tištěné a elektronické podobě. V původním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu, včetně e-mailu.

ROZSAH PŘÍSPĚVKU:

Textová část studie by neměla přesahovat 20 normostran (1 NS = 1800 znaků vč. mezer), tj. 36 000 znaků včetně mezer. Příspěvky do oddílů: Sčítání lidu, Diskuse a Přehledy by neměly přesahovat 8 NS, recenze 4 NS, zprávy 2 NS a anotace literatury 0,5 NS. Je třeba, aby zasláná studie obsahovala abstrakt do 5 řádků (Ř) v angličtině, resumé do 20 Ř v angličtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi – jeho odborném zaměření a názvy nejdůležitějších prací (do 5 Ř). Do anglického čísla zasílá autor článek v angličtině ve stejném rozsahu jako do české verze.

Rukopis je třeba zaslat v textovém editoru Word, zdrojová data pro tabulky a grafy v programu Excel, obrázky a mapy ve formátu *.tif, *.jpg, *.eps. Tabulky, grafy a obrázky je třeba zařadit do textu, jednotlivé strany musí být očíslovány.

Recenzní řízení je oboustranné anonymní. Rozhodnutí o publikování rukopisu, resp. závěru redakční rady, je autorovi sděleno do 14 dnů po zasedání redakční rady.

Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

ZÁSADY PRO OPTIMÁLNÍ PODOBU PODKLADŮ

A. TEXTY (v textovém editoru MS Word)

1. V nastavení odstavce používejte pouze zarovnání VLEVO (na levou zářezku).
2. Vyznačování v odstavci (kurzívou, tučně) a používání indexů bude do sazby korektně přeneseno.
3. Nepoužívejte (v nastavení vypněte) funkci, která nuceně přesunuje do další řádky jednohláskové předložky a spojky (a, s, z, v, k apod.), jež by jinak vyšly na konec řádky.

B. GRAFY, OBRAZOVÉ SOUBORY

1. Pro zpracování grafů je kromě požadovaného typu (sloupcový, spojnicový, bodový apod.) nutné připojit zdrojová data v programu Excel.
2. Všechny obrazové soubory – např. mapy, fotografie ukládejte mimo textový soubor samostatně ve formátech *.tif, *.jpg, *.eps s odkazem v textu (graf 1, schéma 1 apod.).
3. Pro další technologické zpracování je důležité, aby bitmapové soubory měly ve velikosti 1:1 rozlišení 300 dpi.

C. PRAVIDLA CITACÍ A POPISKY

Příklady základních druhů citací:

Monografie

- Roubíček, V. 1997. *Úvod do demografie*. Praha: Codex Bohemia. (U publikace s více než třemi autory se uvádí jen příjmení prvního autora, na něm následuje zkratka aj., u zahraničních publikací et al.)

- Hantrais, L. (ed.). 2000. *Gendered Policies in Europe. Reconciling Employment and Family Life*. London: Macmillan Press.
- *Potraty*. 2005. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky.

Články v časopisech

- Bakalář, E. – Kovařík, J. 2000. Otcové, otcovství v České republice. *Demografie*, 42, s. 266–272.

Pokud je časopis stránkovan průběžně v celém ročníku, není nutný údaj o čísle.

Články ve sbornících

- Daly, M. 2004. Rodinná politika v evropských zemích. In *Perspektivy rodinné politiky v ČR*, s. 62–71. Praha: MPSV ČR.

Elektronické dokumenty

Je třeba uvést:

1. specifikaci média (on-line, CD ROM, databáze, datový soubor, disketa)
2. datum stažení (cit. 29. 10. 2005)
3. webovou adresu (dostupné z: <<http://www.czso.cz>>)

Přednášky z konferencí

Maur, E. *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*. Příspěvek přednesený na konferenci Dějiny migrací v českých zemích v novověku. Praha, 14. 10. 2005.

Seznam literatury a odkazy

Jednotlivé položky jsou řazeny podle abecedy, více prací od téhož autora je řazeno sestupně od nejstarší k nejnovější. Pokud má autor v seznamu v jednom roce více plošek, rozlišují se přidáním písmen a, b, c... za rok vydání.

Příklad:

Syrovátka, A. 1962a. Úrazy v domácnosti. *Česká pediatrie*, 17, s. 750–753.

Syrovátka, A. 1962b. Úmrtnost dětí v českých zemích na dopravní úrazy. *Časopis lékařů českých*, 101, s. 1513–1517.

Odkazy v textu na seznam literatury

(Srb, 2004); (Srb, 2004: 36–37); (Syrovátka aj., 1984).

Popisky tabulek a grafů (dodat v češtině a angličtině)

Tab. 1: Pohyb obyvatelstva, 1990–2010; Population and vital statistics, 1990–2010

Graf 1: Relativní věková struktura cizinců a obyvatelstva ČR celkem, 31. 12. 2009; Relative age distribution of foreigners and total population of CR, 31 Dec 2009

Demografie

revue pro výzkum
populačního vývoje

Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje
Demografie, Review for Population Research

Vydává Český statistický úřad
Published by the Czech Statistical Office

ČESKÝ
STATISTICKÝ
ÚŘAD

Redakční rada **Editorial Board**:

RNDr. Pavel Čtrnáct (předseda redakční rady **Chair of the Editorial Board**),
Mgr. Marie Průšová (výkonná redaktorka **Managing Editor**),
doc. Ing. Markéta Arltová, Ph.D., RNDr. Boris Burcin, Ph.D., RNDr. Tomáš Fiala, CSc.,
doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc., doc. Ing. Zuzana Finková, CSc.,
Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Mgr. Klára Hulíková, PhDr. Věra Kuchařová, CSc.,
doc. Ing. Jitka Langhamrová, CSc., Ing. Mgr. Martina Miskolczi, Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc.,
Ing. Jiřina Růžková, CSc., Prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc., doc. Ing. Eduard Souček, CSc.,
RNDr. Luděk Šidlo, Ph.D., Ing. Josef Škrabal, Mgr. Terezie Štyglерová

Adresa redakce: Na padesátém 81, 100 82 Praha 10 - Strašnice

Telefon: +420 274 052 834

E-mail: redakce@czso.cz

www.czso.cz

Časopis je v plném znění uveřejněn (od roku 2004) na internetu na adrese:
<http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/p/1803-11>

Informace o předplatném podává a objednávky přijímá redakce.

Objednávky vyřizuje: Myris Trade, s.r.o., P.O.Box 2, 142 00 Praha 4

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s.p., Odštěpný závod Praha
č.j. nov 6364/98 ze dne 9. 2. 1998

Grafická úprava: Václav Adam

Grafický návrh: Ondřej Pazdera, DiS.

Tisk: Český statistický úřad

Cena jednoho výtisku: 58 Kč

Roční předplatné včetně poštovného: 324 Kč

Indexové číslo 46 465, ISSN 0011-8265 (Print), ISSN 1805-2991 (Online),
Reg. Zn. MK ČR E 4781

Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Číslo 2/2012, ročník 54

Toto číslo vyšlo v červnu 2012

© Český statistický úřad 2012

